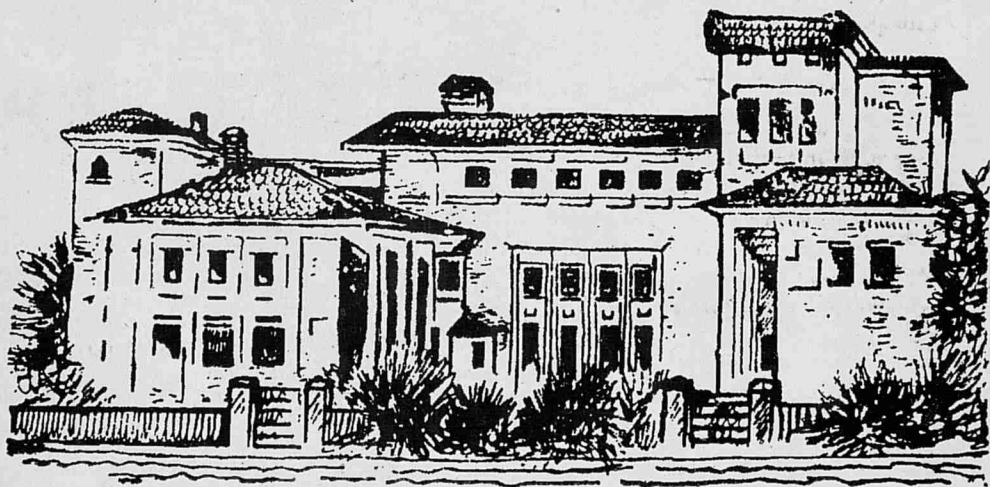

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 8, 1997

5 – 6

Mai – Iunie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), VENERA ACHIM,
PAUL CERNOVODEANU, VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CON-
STANTINIU, EUGEN DENIZE, ANDREI EȘANU, GEORGETA
PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU, APOSTOL STAN, ION
STANCIU

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.

În țară revista se poate procura pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P. O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35-37, Sect. 4, P. O. Box 61-170, Fax 401-312 2425; 401-634 7145, Tel. 401-634 6345, București; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P. O. Box 57-88, Fax 401-312 5109, Tel. 401-643 9390; 401-312 5109, București.

La revue „REVISTA ISTORICĂ” paraît 6 fois par an en numéros doubles.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P. O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35-37, Sect. 4, P. O. Box 61-170, Fax 401-312 2425; 401-634 7145, Tel. 401-634 6345, București; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P. O. Box 57-88, Fax 401-312 5109, Tel. 401-643 9390; 401-312 5109, București.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
NAGY PIENARU; VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa redacției „REVISTA ISTORICĂ”, B-dul Aviatorilor, nr. 1, 71247-București, tel. 650.72.41.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie, nr. 13, R 76117, București
Telefon : 410.38.46 ; 410.32.00/2107, 2119

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM VIII, NR. 5 – 6
Mai – Iunie 1997

S U M A R

ISTORIE ȘI ISTORIOGRAFIE

GEOFF ELEY (SUA), De la istoria socială la „cotitura lingvistică” în istoriografia anglo-americană a anilor 1980	303
FLORIN ANGHEL, Politica externă sovietică interbelică în viziunea istoriografiei anglo-saxone	347
FLORIN MÜLLER, Istoriografia occidentală postbelică despre mișcările de extremă dreaptă din România interbelică	371
ADRIAN POP, Adevăr și obiectivitate: propuneri istoriografice românești (de la Hasdeu și Xenopol la Iorga și Blaga)	385

ȘTIINȚELE AUXILIARE – STUDII DOCUMENTARE

† A. GOLIMAS, Locul numismaticii și al disciplinelor adiacente în opera lui N. Iorga	401
DAN CERNOVODEANU, Heraldica, disciplină actualmente deplin îndreptățită a constitui o știință autonomă	419
LOUIS ROMAN, Toponimia și demografia istorică	429

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Activitatea Laboratorului de istorie a mentalităților (1944 – 1996) (<i>Iolanda Țighiliu</i>); Cronică	441
--	-----

NOTE ȘI RECENZII

HENRYK BULHAK, <i>Polska-Francja. Z dziejów sojuszu 1922-1939</i> , (Polonia-Franța. Din istoria relațiilor între 1922-1939), vol. I (1922-1932), Warszawa, Historia pro Futuro, 1995, 320 p. (<i>Florin Anghel</i>); ILEANA CĂZAN, <i>Imaginar și simbol în heraldica</i>	
--	--

medievală, București, Ed. Silex, 1996, 142 p. + VIII pl. ilustr. (*Dan Cernovodeanu*); A. H. de OLIVEIRA MARQUES, *Istoria Portugaliei*, traducere de Micaela Ghișescu, București, Edit. Enciclopedică, 1996, 206 p. (*Eugen Denize*); Z. ORNEA, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, Edit. Fundațiile Culturale Române, 1995, 474 p. (*Betinio Diamant*); VLADIMIR PETERCĂ, *De la Abraham la Iosua*, București, Institutul Teologic Romano-Catolic, 1996, 192 p. (*Ioan Babici*); HENRY ROUANET, MARIE-PAULE LECOUTRE, MARIE-CLAUDE BERT, BRUNO LECOUTRE, JEAN-MARK BERNARD, *L'inférence statistique dans la démarche du chercheur*, Berne/Frankfurt/New York/Paris, Peter Lang, 1991, 174 p. (*Irina Gavrilă*); APOSTOL STAN, *Putere politică și democrație în România. 1859-1918*, București, Edit. Albatros, 1995, 390 p. (*Mircea Dimitriu*); CORNEL TATAI-BALTĂ, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, Blaj, Edit. Eventus, 1995, 286 p. (*Jacob Mârza*) 443

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

„Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” (Studii de istoria Rusiei și a Europei Central-Orientale), t. XXXI, Edit. Semper, Warszawa, 1996, 232 p. (*Florin Anghel*) 459

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES
TOME VIII, Nos 5 – 6
May – June 1997

CONTENTS

HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

GEOFF ELEY (SUA), From Social History to the “Linguistic Turn” on the Anglo-American Historiography of the 1980s.	303
FLORIN ANGHEL, The Anglo-Saxon Historiographic Approach to the Inter-War Foreign Policy of the Soviet Union	347
FLORIN MÜLLER, Postwar Western Historiography on Extremist Right-wing Movements in Inter-War Romania	371
ADRIAN POP, Truth and Objectivity: Romanian Historiographic Approaches (from Hasdeu and Xenopol to Iorga and Blaga)	385

CONNECTED SCIENCES – DOCUMENTARY STUDIES

† A. GOLIMAS, Numismatics and Adjacent Subjects in N. Iorga's Works	401
DAN CERNOVODEANU, Heraldry, a Subject Fully Entitled to Become an Autonomous Science	419
LOUIS ROMAN, Toponymy and Historical Demography.....	429

SCIENTIFIC LIFE

The Activity of the Workshop for the History of Mentalities (1944 – 1996) (<i>Iolanda Țighileu</i>); A Chronicle	441
--	-----

NOTE AND REVIEWS

HENRYK BULHAK, <i>Polska-Francja. Z dziejów sojuszu 1922-1939</i> , (Poland-France. On the History of Relations Between 1922 and 1939), Vol. I (1922-1932), Warszaw, Historia pro Futuro, 1995, 320 pp. (<i>Florin Anghel</i>); ILEANA CĂZAN, <i>Imaginar și simbol în</i>	
--	--

heraldica medievală (Imaginariness and Symbol in Mediaeval Heraldry), Bucharest, Edit. Silex, 1996, 142 pp. + 8 illust. (Dan Cernovodeanu); A. H. de OLIVEIRA MARQUES, *Istoria Portugaliei* (The History of Portugal), transl. by Micaela Ghișescu, Bucharest, Edit. Enciclopedică, 1996, 206 pp. (Eugen Denize); Z. ORNEA, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească* (The 1930s. The Romanian Right Wing), Bucharest, Edit. Fundațiile Culturale Române, 1995, 474 pp. (Betinio Diamant); VLADIMIR PETERCĂ, *De la Abraham la Iosua* (From Abraham to Joshua), Bucharest, Institutul Teologic Romano-Catolic, 1996, 192 pp. (Ioan Babici); HENRY ROUANET, MARIE-PAULE LECOUTRE, MARIE-CLAUDE BERT, BRUNO LECOUTRE, JEAN-MARK BERNARD, *L'inférence statistique dans la démarche du chercheur*, Berne-Francfurt-New York-Paris, Peter Lang, 1991, 174 pp. (Irina Gavrilă); APOSTOL STAN, *Putere politică și democrație în România. 1859-1918* (Political Power and Democracy in Romania. 1859-1918), Bucharest, Edit. Albatros, 1995, 390 pp. (Mircea Dimitriu); CORNEL TATAI-BALTĂ, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)* (Wood Engravers at Blaj: 1750-1830), Blaj, Edit. Eventus, 1995, 286 pp. (Iacob Mârza) 443

REVIEW OF HISTORY JOURNALS

“Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” (Studies on the History of Russia and Central-Eastern Europe), t. XXXI, Edit. Semper, Warszawa, 1996, 232 pp. (Florin Anghel) 459

ISTORIE ȘI ISTORIOGRAFIE

DE LA ISTORIA SOCIALĂ LA „COTITURA LINGVISTICĂ” ÎN ISTORIOGRAFIA ANGLO-AMERICANĂ A ANILOR '80*

GEOFF ELEY

„Învingătorul Istoria le poate spune «O, vai de voi», dar nu poate să-i ajute sau să-i scuze”

W. H. Auden

„Nu există document aparținător civilizației care să nu fie în același timp și o mărturie a barbariei”

Walter Benjamin

„Istoria nu ne va învăța nimic”

Sting

ÎNCEPUTURILE

În 1971 Eric Hobsbawm susținea că „perioada era propice pentru a scrie istorie socială”¹. Zece ani mai târziu, observația sa era încă valabilă, în pofida anumitor dezacorduri și a zelului unora de a vorbi de o criză în interiorul acestei ramuri istoriografice. Caracteristica principală o constituia creșterea continuă a activității de cercetare (sub forma proliferării revistelor, a conferințelor, a societăților specializate, a activizării rețelelor științifice internaționale, a noilor inițiative din cadrul programelor de învățământ, a dizertațiilor, în ciuda reducerii numărului doctoranzilor), context în care, divergențele în ceea ce privește orientarea acestor activități puteau fi taxate drept semnele firești ale diversificării și creșterii disciplinei. Faptul că practicanții istoriei sociale polemizau în legătură

* Text tradus cu permisiunea autorului după manuscrisul original în limba engleză. Studiul a apărut în volum sub titlul *Is All the World a Text? From Social History to the History of Society Two Decades Later*, în Terrence McDonald (ed.), *The Historical Turn in the Human Science*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1992, fiind publicat și în limba franceză în revista „Genèses”, nr. 7, mars 1992.

¹ Eric J. Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*, în „Daedalus”, 100, 1971, p. 43.

cu teoria și metodele aplicate erau o dovadă mai degrabă a vitalității decât a crizei domeniului, viile dezbateri îngrijorându-i doar pe aceia care împărtășeau o opinie dogmatică și sectaristă despre ceea ce trebuia să fie orientarea „corectă” a istoriei sociale².

Peste alți zece ani însă optimismul a cedat locul îndoielii. Nu sunt singurul care a sesizat o evoluție generală a discursului și a practicii profesiei din direcția istoriei „sociale” înspre istoria „culturală”, care a avut loc sub impactul a ceea ce îndeobște este cunoscut sub numele de „cotitura lingvistică” în științele sociale. Fără îndoială, această observație necesită a fi elaborată și specificată, însă un bun barometru al schimbării produse în sensibilitatea istorică în această perioadă a fost Gareth Stedman Jones. De la critica sa acerbă la adresa autosuficienței liberale și a presupunțiilor de tip pozitivist ale istoriografiei britanice, întreprinsă în 1967, până la seria sa de eseuri substanțiale scrise în aceeași vână critică, la mijlocul anilor '70, Stedman Jones a elaborat o istorie „nonempirică”, „fundamentată pe teorie”, marxistă în spirit, deschisă vizavi de celelalte forme ale teoriei sociale, și materialistă, în felul în care se înțelegea pe atunci problematica general acceptată a istoriei sociale.

Pentru mulți istorici prin urmare, a fost de-a dreptul o surpriză când în 1983 Stedman Jones a părut să îmbrățișeze o formă a analizei lingvistice, care era hotărât nematerialistă, în sensul clasic al termenului, și care părea să pună sub semnul îndoielii înseși prezumțiile istoriei sociale. De atunci încoace însă lucrurile au evoluat rapid. Formulările relativ precaute ale lui Stedman Jones³ au fost depășite, fiind înlocuite cu o mult mai radicală polarizare a pozițiilor în jurul așa-

² Mai multe articole publicate la sfârșitul anilor '70 sunt citate des de atunci încoace ca oglindind diferitele puncte de vedere exprimate atunci: Elisabeth Fox-Genovese, Eugene Genovese, *The Political Crisis of Social History: A Marxian Perspective*, în „Journal of Social History”, 10, 1976, p. 205-220; Gareth Stedman Jones, *From Historical Sociology to Theoretical History*, în „British Journal of Sociology”, 27, 1976, p. 295-305; Lawrence Stone, *History and the Social Sciences in the Twentieth Century* în Charles F. Delzell (ed.), *The Future of History*, Nashville, 1977; Tony Judt, *A Clown in Regal Purple: Social History and the Historians* în „History Workshop Journal”, (de acum înainte HWJ), 7, Spring 1979, p. 66-94; Lawrence Stone, *The revival of Narrative*, în „Past and Present” (de acum înainte P & P), 85, November 1979, p. 3-24; Geoff Eley, Keith Nield, *Why Does Social History Ignore Politics?* în „Social History”, (de acum înainte SH), 5, 1980, p. 249-271.

³ Vezi următoarele eseuri ale lui Stedman Jones, *History: The Poverty of Empiricism*, în Robin Blackburn (ed.), *Ideology in Social Sciences. Readings in Critical Social Theory*, London, 1972, p. 96-115; idem, *Class Struggle and the Industrial Revolution* în „New Left Review”, 90, March-April 1975; idem, *Society and Politics at the Beginning of the World Economy* în „Cambridge Journal of Economics”, 1, 1977, p. 77-92; idem, *Class Expression versus Social Control? A Critique of Recent Trends in the Social History of «Leisure»*, în HWJ, 4, Autumn 1977, p. 162-170. Eseul despre limbă a fost publicat cu titlul *Rethinking Chartism*, în Gareth Stedman Jones, *Languages of Class. Studies in English Working-Class History, 1832-1982*, London, 1983, p. 90-178. Cea mai bună introducere în traiectoria gândirii lui Stedman Jones este introducerea la acest volum, vezi p. 1-24.

numiților „deconstrucționiști”, pe de o parte, și a materialiştilor ortodocși, pe de alta. Fără îndoială, istoria socială care a apărut în cursul anilor '60 nu a reprezentat niciodată o întreprindere unitară. Dar anumite noțiuni ale determinării sociale, conceptualizate fie pe temeiul vieții materiale ca atare, fie în termenii demografiei, ai economiei politice, procesului muncii, sociologiei calselor sau ai culturii de clasă, s-au constituit în general într-un set de prezumții comune. Or la sfârșitul anilor '80, dimpotrivă, o diviziune din ce în ce mai largă a apărut în sânul acestei mișcări, în general între cei care și-au reformulat pozițiile anterioare până pe punctul de a submina într-un mod radical coerența determinativă a categoriei de „social” și cei care continuă să conserve formele acelei istorii sociale materialiste care i-a format ca istorici.

Din acest punct de vedere, istoria socială a devenit terenul unei incertitudini epistemologice generale, care caracterizează de altfel o bună parte a vieții academice și intelectuale în interiorul filologiei și al științelor sociale la sfârșitul secolului XX. Fenomenul a cuprins poate mai mult unele domenii decât altele, discuția în jurul acestei problematice fiind mai vie, de pildă, în cadrul științelor literare și a antropologiei, decât în interiorul sociologiei și al celorlalte științe sociale. Nu întâmplător, discuțiile cele mai radicale și influente au avut loc în cadrul unor domenii lipsite de tradiții constrângătoare, precum cel al studiilor de istoria femeii (*women's studies*) sau în noul câmp al studiilor culturale (*cultural studies*). Peter Novick, în ultimele capitole ale cărții sale *That Noble Dream*⁴, ne oferă o hartă valoroasă a acestei nesiguranțe epistemologice, scoțând în relief în acest sens mai degrabă activitatea teoretică a lui Kuhn, Rorty, Fish și Geertz, decât cea a lui Foucault, Lacan, Barthes și Derrida. În același timp însă, Novick integrează prea ușor aceste dezbateri în cadrul binar al „obiectivității”/„relativității”. În timp ce sesizează în mod corect fenomenul de disoluție a istoriei ca întreprindere disciplinară academică, el insistă prea mult asupra procesului din ce în ce mai sofisticat de specializare academică, minimalizând totodată efectele impactului „teoriilor europene contemporane” asupra istoriografiei americane. De fapt, departe de a avea doar o „rezonanță pozitivă minimă în cadrul profesiei istorice și practic niciuna în afara câmpului subdisciplinar al istoriei intelectuale europene”, figuri precum Hayden White și Dominick La Capra se situează în avangarda unui fenomen intelectual cu mult mai larg. La începutul anilor '90, după cum voi argumenta în continuare, interesul vizavi de opera lui Foucault și Derrida a depășit cu mult cercul unor „istorici marginalizați în interiorul profesiei, care preferau să facă parte din comunități interdisciplinare, având printre membrii lor mai ales teoreticieni literari, filosofi și critici ai culturii”⁵.

⁴ Peter Novick, *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*, Cambridge, 1988.

⁵ *Ibidem*, p. 605.

Periodizarea cu precizie a acestei mișcări este dificilă. Dintr-o privire retrospectivă, primul val de eseuri polemice, care sunt adesea citate ca marcând o „criză” a istoriei sociale în a doua jumătate a anilor '70, cele ale lui Fox-Genovese și Genovese, Stedman Jones, Stone și Judt⁶, nu au depășit într-adevăr cu mult cadrele unui materialism conformist, fiind neatinse de teoria postculturalistă, și constituind astfel, pentru Novick, o dovadă a absenței acestei teorii din discursul istoricilor de atunci. Aceeași remarcă este valabilă și pentru o serie de alte luări de poziție pragmatice din epocă, precum primele editoriale ale unor reviste istorice noi: *Social History* (SH) și *History Workshop Journal* (HWJ), ambele lansate în 1976, sau panorama istoriografiei americane, editată de Michael Kammen, cu titlu *The Past Before Us*⁷, ale cărui eseuri-bilanț au fost scrise în 1977-78, într-o conjunctură intelectuală definitorie pentru mijlocul anilor '70. Altfel spus, acest moment timpuriu al bilanțului aparține mai degrabă epocii de expansiune dramatică a istoriei sociale, survenită după anii '60, decât epocii prezente, marcată de nesiguranță și instabilitate, de vreme ce a păstrat intacte prezumțiile de tip materialist caracteristice primei perioade. Mai mult, o cercetare sistematică a unor mai vechi reviste de istorie socială ca *Past & Present* (P & P), *Journal of Interdisciplinary History* (JIH) sau *Journal of Social History* (JSH), fără a mai vorbi de revistele de istorie generală care publică și studii de istorie socială, precum *Journal of Modern History* (JMH) sau *The American Historical Review* (AHR), ar arăta, presupun, o lipsă de interes similară în ceea ce privește influențele teoretice de tip literar sau lingvistic; pe câtă vreme AHR și JMH au început să dea seamă de acestea din urmă sub forma unor recenzii și dezbateri, celelalte reviste de istorie socială le-au rămas închise până în prezent, cum s-a întâmplat, de altfel, și cu o altă revistă, *Comparative Studies in Society and History* (CSSH)⁸, care în anii '60 a fost în avangarda schimbului interdisciplinar dintre istorie și celelalte științe sociale.

După părerea mea, lucrurile au început să se schimbe în jurul anului 1980, schimbarea fiind notabilă în cazul revistelor mai noi ca HWJ, SH și *Radical History Review* (RHR). S-ar putea, de exemplu, compara în acest sens editorialele timpurii ale revistei HWJ consacrate unor teme precum „Istoria feministă” și „Sociologie și Istorie”⁹, sau cel consacrat „Istoriei economice și problematicei muncii în istoriografia britanică”¹⁰, care se înscriu hotărât pe direcția

⁶ Vezi informațiile bibliografice de la nota 2.

⁷ Ithaca and London, 1980.

⁸ Perspective poststructuraliste au început să apară într-o oarecare măsură în CSSH prin intermediul antropologiei. Observația mea se referă la partea specific istorică a conținutului revistei unde predomină orientarea în direcția științelor sociale. Recenziile reprezintă o excepție parțială de la aceasta.

⁹ HWJ, 1, Spring 1976, p. 4-8.

¹⁰ HWJ, 3, Spring 1977, p. 1-4.

materialismului critic inițiat în anii '60 (fiind influențate în acest sens de lucrările lui Edward Thompson, Eric Hobsbawm și ale altora), cu editorialul pe tema „Limbă și Istorie”¹¹ apărut câțiva ani mai târziu și care s-a detașat într-o oarecare măsură de aceste puncte de plecare materialiste. Această traiectorie poate fi apoi urmărită în continuare, având drept principale etape: revendicarea de către HWJ de a fi o „revistă a istoricilor socialiști și feminiști” o dată cu publicarea unui ghid-manifest cu titlul „Foucault în atenția istoricilor”¹², scris de Jeffrey Weeks; publicarea unui editorial cu tema „Cultură și sexualitate”¹³; pătrunderea în paginile revistei a noii critici literare feministe prin recenzii semnate de Mary Poovey și Joan Scott¹⁴; acceptarea treptată a psihanalizei prin apariția unor studii semnate de Sally Alexander¹⁵, Laura Mulvey și T. G. Ashplant¹⁶, urmate de un grupaj de articole pe tema „Psihanaliză și istorie”¹⁷, care a prilejuit apariția aproape instantanee și a unui articol semnat de Jacqueline Rose¹⁸; un alt număr special consacrat temei „Limbă și istorie”, ocazie cu care a ieșit în evidență articolul acid al lui Peter Schöttler cu titlul „Istoricii și analiza discursului”¹⁹; și mai recent, un grupaj special pe tema Revoluției franceze, având o orientare net „culturalistă”, în sensul curent al acestui termen în cadrul teoriei literaturii și al lingvisticii²⁰.

Personal consider această schimbare, într-o mare măsură, drept o reflectare a unui proces de meditație critică pe tema istoriei, specific unei noi generații de istorici. Lansarea unor reviste ca HWJ, SH, și RHR, ca și consolidarea și reîntinerirea altora, precum *International Labor and Working-Class History* (ILWCH), a marcat intrarea pe scenă a unei generații de istorici, formați din punct de vedere profesional în anii '60 și la începutul anilor '70, care și-au făcut auzit glasul prin solicitarea unui spațiu instituțional distinct în cadrul unei istorii sociale, aflată

¹¹ HWJ, 10, Autumn 1980, p. 1-5.

¹² HWJ, 14, Autumn 1982, p. 106-119.

¹³ HWJ, 15, Spring 1983, p. 1-3.

¹⁴ HWJ, 22, Autumn 1986, p. 185-192.

¹⁵ HWJ, 17, Spring 1984, p. 125-149.

¹⁶ HWJ, 23, Spring 1987, p. 1-19 și 165-173.

¹⁷ HWJ, 26, Autumn 1988, p. 105-152.

¹⁸ HWJ, 28, Autumn 1989, p. 148-154.

¹⁹ HWJ, 27, Spring 1989, p. 1-65.

²⁰ HWJ, 28, Autumn 1989, p. 1-87; vezi în acest sens și editorialul retrospectiv "Ten Years After" din aceeași revistă: 20, Autumn 1985, p. 1-4, care situează această evoluție în cadrul politic al thatcherismului britanic din anii 1980. O evoluție similară poate fi constatată și în cazul lui „Radical History Review”, începând cu un număr consacrat istoriei marxiste britanice (19, Winter 1978-1979) și continuat de alte două numere tematice, cu tema *Întoarcerea narațiunii* (31, 1985) și *Limbă, muncă și ideologie* (34, 1986). Interesant de notat faptul că un alt număr tematic, ceva mai timpuriu, cu tema *Sexualitatea în istorie* (20, Spring-Summer 1979) nu a oferit câmp de manifestare noilor perspective. Discutarea de către Donald Reid a lucrării lui Jacques Rancière, (*The Night of the Proletarians. Deconstruction and Social History*, RHR, 28-30, 1984, p. 445-463) apare astăzi ca un studiu crucial din perspectiva de mai sus.

atunci în plină expansiune. Cotitura de la sfârșitul anilor '70 către o istorie culturală influențată de lingvistică, impulsionată atât de evoluția contextului politic, cât și de luările de poziție teoretice autonome, înregistrate mai ales în cadrul feminismului și al studiilor feministe, a marcat o destrămare a consensului anterior din interiorul acestei generații. Într-o oarecare măsură, aceste tensiuni au devenit detectabile de timpuriu sub forma unor conflicte pur teoretice, cum a fost cazul atacurilor acerbe la adresa „marxismului structuralist”, care au dominat viața stângii intelectuale în Marea Britanie în ultimii ani ai deceniului al optulea²¹. Profilul intelectual al acestei generații și dezacordurile dintre membrii ei au ieșit și mai mult în relief datorită reducerii drastice a numărului doctoranzilor în istorie survenită la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80. Acesta este și motivul pentru care, generația imediat următoare a avut puține șanse de a-și face auzită vocea sa distinctă, în contrast, presupun, cu cea care și-a încheiat studiile la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 și care va avea un cuvânt greu de spus în domeniul istoriei diferențelor dintre sexe (*gender history*) și al studiilor culturale (*cultural studies*).

Dacă ar fi să aleg un moment anume pentru a scoate mai bine în evidență această succesiune a generațiilor, acesta ar fi simpozionul-dezbateri cu tema „Originile și perspectivele istoriei sociale”, organizat la universitatea Michigan în octombrie 1979. Am ales acest moment, parte datorită însemnătății sale pe plan local, parte din motive personale, de vreme ce el a marcat prima mea participare la discuțiile pe tema istoriei sociale în Statele Unite²². În același timp însă, simpozionul a fost o mărturie vie a dilemelor – ca și a dezagregării incipiente –, a unei noi generații de istorici mai înainte strâns uniți prin asumarea unor prezumții comune în ceea ce privește obiectivele metodologice și de esență ale scrierii istoriei sociale. Conferința, organizată de Charles și Louise Tilly, a strâns laolaltă

²¹ Vezi Edward P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London, 1978; și dezbateri prilejuită de studiul lui Richard Johnson, *Thompson, Genovese, and Socialist-Humanist History*, *HWJ*, 6, Autumn 1978, p. 79-100. Alte contribuții în acest sens sunt cele ale lui Perry Anderson, *Arguments within English Marxism*, London, 1980 și discuția-dezbateri cu participarea lui Stuart Hall, Richard Johnson și Edward Thompson, care s-a desfășurat cu ocazia celui de-al 13-lea *History Workshop* organizat la Oxford în decembrie 1979, publicată în Raphael Samuel (ed.), *People's History and Socialist Theory*, London, 1981, p. 375-408. Merită menționat faptul că inițial un al patrulea invitat, o feministă, ar fi trebuit să ia parte la această dezbateri, dar s-a retras pe motivul că tonul și termenii discuției fac ca prezența ei să fie nepotrivită. Din rândul comentariilor numeroase stârnite de această dezbateri, o prefer îndeosebi pe cea a lui Susan Magarey, *That Hoary Old Chestnut, Free Will and Determinism: Culture versus Structure, or History versus Theory in Britain*, *CSSH*, 29, 1987, p. 626-639.

²² Și aş adăuga, în parte și datorită unui dram de răutate. Rezumatele lucrărilor prezentate cu această ocazie, au fost publicate de Charles și Louise Tilly sub titlul *Problems in Social History: A symposium* în revista „Theory and Society”, 9, September 1980, p. 667-681, cu excepția intervenției mele.

o serie de personalități reprezentative și influente ale istoriei sociale, precum James Cronin, David Levine, John Merriman, Joan Scott, William Sewell și Edward Shorter. Întâlnirea a avut drept obiectiv principal discutarea celor patru eseuri-bilanț la care ne-am referit mai sus (avându-i drept autori pe Fox-Genovese și Genovese, Stedman Jones, Stone și Judt), deși încă de la început a devenit clar că o bună parte a dezbaterii va fi deturnată în direcția unei critici (justificate de altfel) la adresa atacurilor venite din partea lui Tony Judt. În cursul dezbaterii s-a vorbit din ce în ce mai mult despre neajunsurile „marxismului vulgar”, termen prin care se avea în vedere studiul cantitativ al vieții materiale și al experienței cotidiene, scoțându-se în relief necesitatea înlocuirii acestuia cu „o formă mai complexă a istoriei culturale”. S-au făcut dese referiri la dezbaterile teoretice de pe continentul european, mai ales la cele britanice²³, fie în cadrul intervențiilor antropologilor prezenți la conferință (Michael Taussig și Bernard Cohn), fie în cele ale autorului studiului de față; și, deși învelișul lor teoretic trecea drept marxist sau marxist-feminist, în realitate era vorba de o critică anti-reducționistă aflată încă în gestație, dar care conținea deja acei germeni subversivi care au dus în viitorul imediat la dizolvarea problematicii marxiste sub forma în care o concepeam atunci. Și, deși în general discuțiile s-au caracterizat prin deschidere și generozitate, oferind ocazia exprimării unor puncte de vedere constructive și clarificatoare, simpozionul a prilejuit în final intervenția furioasă a lui Charles Tilly (constând într-o critică la adresa anumitor afirmații ale lui William Sewell), menită să reafirme în mod evident primatul „cercetării sociologice ortodox-marxiste”, scopul inițial pentru care fusese de fapt reunită conferința²⁴. Cu această ocazie, mizele care erau în joc au ieșit clar în relief.

Odată cu trecerea timpului acest moment a devenit deosebit de revelator. La mai puțin de un an de la acest simpozion a apărut cartea lui William Sewell, *Work and Revolution in France*²⁵; Jean Scott s-a mutat la universitatea Brown, unde a început o meditație sistematică pe tema poststructuralismului; în timp ce Charles Tilly a continuat să apere vechile poziții. Doar simpla menționare a acestor nume este suficientă pentru surprinderea schimbării – colaboratori ai lui Tilly în anii 1960, Scott și Sewell au fost probabil principalii legatari în domeniul istoriei europene ai alianței strânse dintre istorie și sociologie, specifică deceniului șapte, tot ei fiind acum aceia care scoteau în evidență neajunsurile acestei noi istorii sociale. Discursul specialiștilor istoriei sociale începea să prezinte semne de

²³ Acestea aveau de altfel să atingă o culme deosebit de dezagreabilă a răfuielilor interpersonale câteva săptămâni mai târziu, cu ocazia celui de-al 13-lea *History Workshop* organizat la Oxford în decembrie 1979.

²⁴ Actele publicate ale simpozionului (vezi mai sus nota 21) nu ne oferă nici un indiciu în ceea ce privește intensitatea și caracterul exploziv al acestor discuții.

²⁵ William H. Sewell, *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Cambridge, 1980.

nesupunere, depășind limitele disciplinei, revârsându-se peste îndiguirile ideologice până atunci considerate sigure. După cum spunea Couvares, cu ocazia simpozionului de la universitatea Michigan (remarcați alegerea vocabularului): „Noile metrese ale antropologiei culturale, descrierea detaliată (*thick description*) și semiotica, amenință zi de zi cu mutarea accentului și alterarea termenilor discursului [istoric]”²⁶.

Cu toate acestea, mărturiile scrise rămase de la acest simpozion ne oferă foarte puțin material în vederea documentării apariției unei noi istorii intelectuale. Este adevărat că Charles Tilly a remarcat cu această ocazie efectul stimulativ al „cercetărilor antropologice [...] al studierii mentalităților, și [...] al unor analize marxiste mai riguroase”, însă și-a exprimat în același timp convingerea că abordarea curentă a problematicii istoriei sociale sub forma „biografiilor colective, a cuantificării, a metodelor științifice și a studierii riguroase a comportamentului cotidian” poate să continue ca mai înainte. După el era suficientă apropierea acestuia „de orientarea istorică dominantă” și exprimarea punctelor sale de vedere într-un limbaj inteligibil pentru toți istoricii. Puse în acest context, cele „două vocații” ale istoriei sociale, evocate de Tilly, nu pot fi puse sub semnul îndoielii, căci ele constau, pe de o parte: „... într-o interogație asupra modului în care a luat naștere lumea în care trăim și a felului în care constituirea lumii ca atare a afectat existența cotidiană a oamenilor simpli; [și, pe de altă parte] în găsirea unui răspuns la întrebarea ce anume ar fi putut influența experiența lor cotidiană cu ocazia momentelor istorice majore, pentru a ști de ce un anume efect a prevalat asupra altuia”²⁷.

Câtă vreme însă fenomenul de construcție culturală a acestor procese nu este luat în seamă (și de categorii precum cele de „existență cotidiană” și „oameni simpli” sunt acceptate ca atare, neglijându-se funcția de convenție lingvistică a acestora), nu ne putem declara de acord cu o astfel de formulare. Tot în această ordine de idei, problematici precum cele ale muncii, propuse de Louise Tilly (sub forma „necesității de a se surprinde schimbările survenite în munca femeilor de-a lungul timpului prin intermediul folosirii unor definiții, concepte și categorii mai riguroase”) și politiciii (vezi remarca ei privind „nevoia de reconceptualizare a politiciii încât ea să permită exprimarea punctelor de vedere și ale acelor care nu dispun de drepturi politice”)²⁸, par acceptabile, însă este clar că în viziunea ei astfel de reconceptualizări trimit tot în direcția sociologiei. În acest sens, lucrări precum *Women, Work and Family*, rod al colaborării dintre Louise Tilly și Joan Scott, și *Gender and the Politics of History*, publicată de cea din urmă, par să

²⁶ Francis G. Couvares, *Telling a Story in context: or, What's Wrong with Social History* în „Theory and Society”, 9, 1980, p. 675.

²⁷ Charles Tilly, *Two Callings of Social History* în „Theory and Society”, 9, 1980, p. 681.

²⁸ Louise A. Tilly, *Social History and its Critics* în „Theory and Society”, 9, 1980, p. 670.

difere nu doar în ceea ce privește data apariției lor²⁹, ci mai ales în ceea ce privește punctele de vedere asumate.

Astfel am ajuns la „noua eră” de astăzi. Ceea ce mă frappează în conjunctura actuală este măsura în care istoricii tind să devină proprii lor teoreticieni. Nu acesta pare să fi fost cazul în anii '60, când istoria socială era mai eclectică și mai dependentă de sociologie (sau uneori de antropologie), împrumuturile conștiente (în cazul unor subramuri ale istoriei sociale, precum demografia, istoria familiei, studiile de mobilitate socială, istoria urbană, etc.) vizând mai puțin teoria în sine, cât achizițiile de ordin metodologic ale științelor sociale. Din acest punct de vedere, eseurile lui Stedman Jones, scrise între 1967-1976, prin care chema istoricii să pună capăt raportului subaltern al istoriei vizavi de celelalte științe sociale, prin elaborarea propriilor lor poziții teoretice, se dovedesc, din perspectiva de astăzi, a fi fost deosebit de clarvăzătoare³⁰. De fapt, între timp, sfaturile lui Stedman Jones au fost luate în serios de unii istorici. În anii '70 aceasta s-a întâmplat printr-o reîntoarcere directă la Marx, la lucrări ale acestuia, precum „Capitalul”, „Bazele criticii economiei politice” sau „Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte”, sau pe cale indirectă prin însușirea conceptelor teoretice ale unor alți gânditori marxiști, precum Gramsci. Acest proces a fost însoțit de o critică lucidă a uzului limbajului sociologic de către istorici, avându-se în vedere resituarea anumitor concepte, precum „control social” și „comunitate”, în contextul lor inițial și despuierea lor de acele conotații care ar fi putut compromite utilizarea lor curentă³¹. O caracteristică a acestui proces de ansamblu a fost și preferința pentru antropologie în dauna sociologiei, detectabilă încă de la publicarea cărții lui Sewell, *Work and Revolution in France*, orientare care s-a

²⁹ Vezi Louise A. Tilly și Joan Scott, *Women, Work and Family*, New York, 1978, ce documentează o abordare sociologică a problematicii, și Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, New York, 1989, carte reprezentativă pentru noua orientare, deschisă vizavi de împrumuturile teoretice din sfera lingvisticii și a semioticii.

³⁰ Mai ales G. Stedman Jones, *History: the poverty of Empiricism*, loc. cit., și *idem*, *From Historical Sociology to Theoretical History*, loc. cit.; Exemplul cel mai potrivit pentru documentarea acestei afirmații este cazul revistei „Past and Present”, de la sfârșitul anilor '50 până la sfârșitul anilor '60, ale cărei pagini reflectă felul în care acei membri ai generației istoricilor marxiști britanici care au părăsit partidul comunist în anii 1956-1957, au îmbrățișat forme nemarxiste ale teoriei sociale. Philip Abrams și Eric Hobsbawm au jucat un rol-cheie în relația interdisciplinară a istoriei cu sociologia, în timp ce Jack Goody, Peter Worsley, Keith Thomas și același Eric Hobsbawm au îndeplinit un rol similar în ceea ce privește împrumuturile dintre istorie și antropologie.

³¹ Vezi G. Stedman Jones, *From Historical Sociology to Theoretical History*, loc. cit.; Craig J. Calhoun, „Community”: *Toward a Variable Conceptualization for Comparative Research*, SH, 5, 1980, p. 105-129; Peter Gatrell, *Historians and Peasants: Studies of Medieval English Society in a Russian Context*, P & P, 96, August 1982, pp. 22-50; Terrence J. McDonald, *The Problem of the Political in Recent American Urban History*, SH, 10, 1985, p. 323-345.

accentuat pe măsură ce însăși antropologia a trecut printr-un proces de istoricizare în decursul anilor '80³².

După opinia mea însă, domeniile cele mai importante din punctul de vedere al unui astfel de efort teoretic independent sunt acelea în care criticarea împrumuturilor interdisciplinare se dovedește a fi întreprinderea cea mai dificilă, din cauza absenței din practica curentă a procedurii raționalizării, cât și a lipsei unei teorii adecvate, domenii în care inovația, inițiativa și interdisciplinaritatea reprezintă condiția esențială și apriorică a procesului cognitiv, situație specifică mai ales unor noi câmpuri de cercetare, „neîndiguite” încă de limite disciplinare, precum cel al teoriei și studiilor feministe sau acela al studiilor culturale. Desigur, de vreme ce nici o teorie nu răsare din neant, s-ar putea obiecta că istoricii care activează în cadrul domeniilor de mai sus nu sunt mai puțin dependenți în ipostaza lor prezentă de teoriile apărute în afara câmpului lor de cercetare, decât fuseseră predecesorii lor; diferența constă însă în faptul că asupra lor astăzi acționează mai mult teoriile literare, decât cele de tip socio-uman. În acest sens nu este deloc întâmplător faptul că influențele decisive asupra acestor domenii, cele ale unui Foucault sau Stuart Hall, se disting mai ales prin nesupunerea lor vizavi de clasificările disciplinare convenționale (a fost Foucault istoric cu adevărat?). Pe de altă parte, istoricii, după cum o dovedește exemplul lui Joan Scott și Richard Johnson³³, au devenit participanți cu mult mai activi în cadrul dezbaterilor teoretice prezente decât fuseseră în cazul celor dinainte.

Astfel, în ciuda scepticismului lui Peter Novick, există dovezi care probează că istoricii, în general, au întreținut raporturi interactive fructuoase atât cu bogata tradiție a gândirii poststructuraliste franceze contemporane, cât și cu interpretii anglo-americani ai acesteia. Este semnificativ că interesul față de aceste teorii a depășit recent cadrul unor reviste precum *HWJ* și *RHR*, pentru a pătrunde în paginile unor organe centrale ale breslei istoricilor nord-americani: folosind modalități diferite, atât *AHR* cât și *JMH* au oferit un spațiu generos dezbaterilor în

³² Vezi W. H. Sewell, *op. cit.*, p. 10-13; Bernard S. Cohn, *History and Anthropology: The State of Play*, *CSSH*, 22, 1980, p. 198-221 și *idem*, *History and Anthropology: Towards a Reapprochement?*, *JH*, 12, 1981, p. 227-252; Hans Medick, *Missionaries in the Row Boat? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History*, *CSSH*, 29, 1987, p. 76-98.

³³ Vezi J. Scott, *Gender and the Politics of History*, *op. cit.* și Richard Johnson, *Thompson, Genovese, and Socialist-Humanist History*, *op. cit.*; *idem*, *Culture and the Historians*, *op. cit.*; *idem*, *Three Problematics: Elements of a Theory of Working-Class Culture*, în John Clarke, Chas Critcher, Richard Johnson (eds.), *Working-Class Culture. Studies in History and Theory*, London, 1979, pp. 41-71 și 201-237; *idem*, *What is Cultural Studies Anyway* în „Social Text”, vol. 16, Winter 1986-1987, p. 38-80. Scott și Johnson și-au început cariera în anii 1960 pe linia asumării unei relații dependente a istoriei vizavi de sociologie, de tipul celei criticate de Stedman Jones. Vezi în acest sens Joan Scott, *The Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Cambridge, Mass., 1974 și Richard Johnson, *Educational Policy and Social Control in Early-Victorian England*, *P & P*, 49, November 1970, p. 96-119.

curs despre impactul „côtiturii lingvistice” asupra științei istorice³⁴. Este adevărat că, până la un punct, ele au oglindit neînțelegerile dintre istoricii ideilor (*intellectual historians*), cei care se confruntă în modul cel mai direct cu limbajul și textualitatea, în sensul formal al acestor termeni. Este însă neîndoios că aceste idei circulă astăzi la o scară cu mult mai extinsă, influențând practica intelectuală și retorica unor domenii largi ale istoriei sociale și politice. De pildă, în ultimele trei decenii, domeniul istoriei moderne a Germaniei (pentru a da doar un exemplu) nu s-a distins deloc printr-un radicalism teoretic și metodologic, deși astfel de grupuri radicale par să fi existat, după cum o dovedește o notabilă încercare de realizare a unei breșe în sânul conservatorismului disciplinar, prin elaborarea unui argument teoretic ambițios cu privire la cauzele prăbușirii republicii de la Weimar, opinie redusă însă rapid la tăcere³⁵. Organul „oficial” al germaniștilor nord-americani, *Central European History* (CEH), s-a dovedit a fi un debușeu util pentru cercetările aplicate și cele monografice, aventurându-se însă rareori dincolo de limitele unui conformism lipsit de riscuri. Cu excepția câtorva recenzii și, poate, a unul sau a două articole, nu s-a publicat nici un studiu care să-și fi asumat în mod explicit puncte de vedere marxiste, excepția fiind depășită abia în al șaptesprezecelea an de existență a revistei, cu ocazia publicării disputei dintre Feldman și Abraham, dar și atunci cu intenția de delegitimizare a lucrării celui din urmă; în mod similar, în afara unui studiu, astăzi clasic, al Renate Bridenthal, publicat în 1973, și al altor trei articole ce se ocupau în mod empiric cu problematica feminină, a trebuit să așteptăm cel de-al șaisprezecelea an de apariție a revistei pentru a vedea publicate studii având o orientare explicit feministă³⁶.

³⁴ Vezi studiile semnate de John E. Toews, *Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience*, AHR, vol. 92, October 1987, p. 879-907; David Harlan, *Intellectual History and the Return of Literature* (împreună cu răspunsurile lui Hollinger și Appleby), AHR, vol. 94, June 1989, p. 581-609; 610-621 și 622-626; Alan Megill, *Recounting the Past: «Description», Exploration and Narrative in Historiography*, AHR, vol. 94, June 1989, p. 627-653; Thomas Childers, *The Social Language of Politics in Germany: The Sociology of Political Discourse in Weimar Republic*, AHR, vol. 95, April 1990, p. 331-358; Roger Chartier, *Texts, Symbols and Frenchness*, JMH, vol. 57, 1985, p. 682-695; Robert Darnton, *The Symbolic Element in History*, JMH, vol. 58, 1986, p. 218-234; Dominick LaCapra, Chartier, Darnton and the Great Symbol Massacre, JMH, vol. 60, 1988, p. 95-112; James Fernandez, *Historians Tell Massacre: Of Cartesian Cats and Gallic Cockfights*, JMH, vol. 60, 1988, p. 113-127.

³⁵ Vezi David Abraham, *The Collapse of the Weimar Republic: Political Economy and Crisis*, Princeton, New Jersey, 1981 și disputa dintre acesta și principalul său critic, Gerald D. Feldman, în „Central European History”, 17, 1984, p. 91-293. Pentru o bună prezentare a acestei dispute vezi și Peter Novick, *op. cit.*, p. 612-621.

³⁶ Cf. Renate Bridenthal, *Beyond Kinder, Küche, Kirche: Weimar Women at Work*, CEH, 6, 1973, p. 148-166; Jean H. Quataert, *A Source Analysis of German Women's History: Factory Inspectors' Reports and the Shaping of Working-Class Lives 1878-1914*, CEH, 16, 1983, p. 99-121; Deborah Hertz, *Intermarriage in the Berlin Salons*, CEH, 16, 1983, p. 303-346; un studiu la fel de important ca cele de mai dinainte a apărut doar abia peste alți 4 ani, vezi Jean H. Quataert, *The*

Chiar aplicând criteriile cele mai generoase, tot ajungem la concluzia că în primii douăzeci de ani de existență (1968-1987) ai acestei reviste, numărul studiilor de istorie socială publicate în paginile ei nu a depășit cifra de unu pe an³⁷.

Între timp însă, lucrurile s-au pus în mișcare. Constituirea în anii șaptezeci, pe coasta de est a Statelor Unite, a Grupului de studiu pentru istoria femeilor germane, a fost primul semn al schimbării ce a culminat cu organizarea unei conferințe, în aprilie 1986, la universitatea Rutgers, cu tema „Semnificația diferențelor dintre sexe în istoria Germaniei”, care a încercat să dea o lovitură punctelor de vedere conformiste și să imprime un nou curs cercetărilor din acest domeniu. La sfârșitul deceniului nouă, cotitura lingvistică s-a făcut simțită și aici. În ciuda încercărilor de a se stopa influențele de acest tip, făcute cu ocazia conferinței pe tema „reevaluării celui de-al treilea Reich”, organizată în aprilie 1988, la universitatea Pennsylvania, următoarele conferințe au dat seamă de sensul schimbării: un mic simpozion, găzduit în octombrie 1989 la Chicago, pe tema influențelor interdisciplinare asupra domeniului de cercetare al istoriei germane (cu genericul „Probleme metodologice și teoretice ale postmodernismului”); o conferință, de o deosebită însemnătate, consacrată *Kaiserreich*-ului, ținută la universitatea Pennsylvania în februarie 1990, dedicată în mare parte problematicii diferențelor dintre sexe și implicațiilor cotituri lingvistice; o alta, organizată în aprilie același an, la Toronto, cu tema „Procese electorale, politici populiste și schimbarea socială”, unde s-a continuat discuția inițiată mai înainte; și, în fine, o reuniune importantă dedicată problematicii „soluției finale” și imaginii nazismului, organizată sub auspiciile universității California din Los Angeles, (având drept titlu „Despre limitele reprezentărilor artistice și istorice”), ocazie cu care Derrida și-a făcut intrarea în istoria germană. În fapt, și *Central European History* urmează să fie relansat printr-un număr special ce va conține rapoartele prezentate la simpozionul organizat în 1989 la Chicago³⁸.

Politics of Rural Industrialization: Class, Gender and Collective Protest in the Saxon Oberlausitz in the Late Nineteenth Century, CEH, 20, 1987, p. 91-114.

³⁷ Această afirmație se bazează pe indexul cumulativ al primelor douăzeci de volume ale revistei, publicat în CEH, 20, September – December 1987.

³⁸ Un bun exemplu al acestei schimbări ar putea fi lucrarea lui Rudy Koshar, *Social Life, Local Politics, and Nazism: Marburg 1880-1935*, Chapel Hill, 1986, care reprezintă, printre altele, o excelentă explorare a posibilității folosirii de către istorici a teoriilor poststructuraliste. Cu ocazia conferințelor din anii 1989-1990, la care ne-am referit mai înainte, Koshar s-a distins ca fiind cel mai radical poststructuralist printre participanți. Vezi în acest sens lucrările sale nepublicate, prezentate la simpozionul de la Chicago („Representations, Symbols, Monuments”) și la cel din Philadelphia („The Kaiserreich as Ruin: Notes on Constructing the Popular Culture of Imperial Germany”). Mutații similare pot fi identificate și în domeniul de cercetare al istoriei moderne franceze, prin simpla juxtapunere a activității curente a unor istorici americani precum William Sewell, Lynn Hunt sau François Furet în Franța, cu modalitățile istoriei sociale pe care au practicat-o aceeași la sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70. În Franța, punctele de referință ale acestei mutații au fost diferite și extrem de specifice din punct de vedere național, datorită în mare parte, puternicului antimarxism ce

PANORAMA ACTUALĂ

În studiul său din 1971, Hobsbawm sugera că cea mai interesantă istorie socială era cea care avea în centrul atenției șase grupe de probleme: „1. Demografia și relațiile de rudenie; 2. Studiile urbane, în măsura în care ele aparțin domeniului [istoriei sociale]; 3. Clasele și grupurile sociale; 4. Istoria «mentalităților» sau cea a conștiinței colective sau istoria «culturii» în sens antropologic; 5. Transformarea societăților (de exemplu, procesele de modernizare sau industrializare); 6. Mișcările sociale sau fenomenele de protest social»³⁹.

Revăzând această listă două decenii mai târziu, este dificil să adăugăm, în mod simplu, câte ceva la acest inventar, de vreme ce, după cum susțin, schimbarea fundamentală care s-a produs rezidă, mai degrabă, într-o modificare a perspectivei istoriei sociale, decât în explorarea și cartarea unor noi teritorii⁴⁰. Primele trei grupe de chestiuni ridicate de Hobsbawm sunt valabile și astăzi. Mașinăria demografiei istorice continuă să producă studii, uneori fără nici o legătură cu teme mai largi, fundamentate însă meticulos pe problematica clasic-materialistă a schimbării sociale, de obicei dintr-o perspectivă sociologică eclectică⁴¹. În mod asemănător, în timp ce istoria urbană rămâne pe mai departe o categorie prea vagă și neadecvată din punct de vedere teoretic, studiul comunităților urbane a devenit mediul prevalent pentru investigarea procesului formării claselor sociale⁴². Istorio-

impregnează viața intelectuală franceză contemporană. Astfel, în cazul lui Furet avem de-a face cu o cotitură dinspre istoria socială spre cea politică și intelectuală și nicidecum înspre istoria diferențelor dintre sexe sau o analiză istorică radicală de tip lingvistic. Se cuvine remarcat totodată că panorama franceză este cu mult mai diversă: vezi în acest sens Maurice Godelier, *Work and its Representations: A Research Proposal*, HWJ, 10, 1980, p. 164-174; Pierre Achard, *History and the Politics of Language in France: A Review Essay*, HWJ, 1980, p. 175-183 și mai recent Peter Schöttler, *Historians and Discourse Analysis*, HWJ, 27, 1989, p. 37-65.

³⁹ E. Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*, op. cit., p. 12.

⁴⁰ Această situație este reflectată și în introducerea culegerii de studii, editate de Pat Thane și Anthony Sutcliffe: *Essays in Social History*, Oxford, 1986, elaborată în mod conștient cu scopul de a aduce la zi inventarul lui Hobsbawm, și care prezintă în schimb o serie haotică de orientări și subiecte de cercetare. În concluzie însă, scoaterea în evidență a unei mutații generale în limbajul istoriei sociale britanice, exprimată prin înlocuirea categoriei de „clasă” cu cea a „culturii”, pare să constituie preocuparea lor majoră.

⁴¹ Culmea realizării este cartea lui E. A. Wrigley și Roger S. Schofield, *The Population History of England 1541-1871*, Cambridge, 1981. Lansarea unei noi reviste: „Continuity and Change. A Journal of Social Structure, Law and Demography in Past Societies”, cu începere din 1986, ar putea fi semnul unei largiri a orizontului. Până atunci vezi Wally Secombe, *Marxism and Demography* în „New Left Review” (de acum înainte NLR), 137, 1983, p. 22-47; Steve Hochstadt, *Social History and Politics: A Materialist View*, SH, 1982, p. 75-83; David Levine, *Reproducing Families. The Political Economy of English History*, Cambridge, 1987.

⁴² Fenomenele urbane specifice își mențin bineînțeles importanța ca o contrapondere la pretențiile istoriei urbane de a fi un domeniu de sine stătător. Sistematizările urbane, dimensiunile fiscale ale activității statale, urbanizarea lunii a treia, după anul 1960, orașul ca ideal cultural al mișcării moderniste – sunt doar câteva exemple în acest sens. Așteptările exagerate investite în istoria urbană ca domeniu de cercetare subdisciplinar par astfel să fi eșuat.

grafia claselor sociale s-a dezvoltat, în mare măsură, în limitele parametrilor desemnați de Hobsbawm, cercetărilor în ceea ce privește formarea clasei muncitoare adăugându-li-se, între timp, o bogată bibliografie referitoare la țărănime și, mai recent, o bibliografie în continuă expansiune pe tema formării burgheziei, respectiv a micii burghezii și a păturilor inferioare ale clasei mijlocii (*petty bourgeoisie/lower middle class*)⁴³.

Drept cadru însă, pentru definirea „practicii actuale a istoriei sociale”, lista lui Hobsbawm nu ne mai este de nici un folos. Aceasta se datorează, în parte, faptului că noi teme de cercetare au apărut între timp, subdomeniile în continuă expansiune ale istoriei sociale incluzând astăzi teme precum crimă și pedeapsă, medicină și sănătate publică, sexualitate, religie populară, muncă și memorie colectivă, în timp ce alte teme, precum educația și politica socială, sunt mai vechi, lipsind în mod curios de pe lista originală a lui Hobsbawm. Trebuie să subliniem însă, ceea ce este mai important, anume că arhitectura de ansamblu a istoriei sociale este cea care s-a metamorfozat în ultimul deceniu, paralel cu cercetările în curs dezvoltându-se un domeniu al dezbaterilor teoretice, care a pus sub semnul întrebării cunoașterea socio-istorică convențională, cu profunde implicații asupra categoriilor inițiale ale lui Hobsbawm. Prin urmare, în locul redactării unei liste tematice mai cuprinzătoare, mi se pare mai important să scot în evidență câteva aspecte ale mutației cadrului istoriei sociale:

a) În primul rând, trebuie spus în mod deschis că teoria diferențelor dintre sexe (*gender theory*), este pe cale să transforme fundamentele pe care se bazează cunoașterea noastră istorică. Istoria femeilor, fie sub aspectul analizei teoretice, fie ca segment al cercetării empirice, nu figurează în darea de seamă a lui Hobsbawm, neapariția ei nici pe alte liste similare dovedind o dată în plus caracterul profund

⁴³ Cea mai bună introducere în problematica țărănimii este oferită de revista „*Journal of Peasant Studies*”, care apare cu începere din 1973. În ceea ce privește mica burghezie, vezi Geoffrey Crossick și Gerhard Haupt (eds.), *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe*, London, 1984 și David Blackburn, *Economic Crisis and the Petite Bourgeoisie in Europe during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, SH, 10, 1985, p. 95-104. Cel mai sofisticat proiect recent de cercetare pe tema burgheziei, având și largi ambiții comparatiste, a rezultat de pe urma unei inițiative germane, fiind coordonat de către Jürgen Kocka de la universitatea din Bielefeld; vezi Jürgen Kocka (ed.), *Bürgertum in 19. Jahrhundert. Deutschland im Europäischen Vergleich*, München, 1988, și o culegere similară engleză cu puncte de vedere contrare, David Blackburn și Richard J. Evans (eds.), *The German Bourgeoisie*, London, 1990. O activitate intensă se desfășoară, în acest sens, și în Italia, vezi rapoartele cuprinse în *Bollettino di Informazione a cura del gruppo di studio sulle borghesie del XIX secolo* (1985 –). În ultimul timp s-a acordat o atenție specială și rolului diferențelor dintre sexe în ceea ce privește procesul de formare a burgheziei, vezi mai ales Mary P. Ryan, *Cradle of the Middle Class: Family and Community in Oneida County, New York, 1780-1865*, Cambridge, 1981; Leonore Davidoff și Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*, London, 1987; Ute Frevert (ed.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, Göttingen, 1988.

radical al schimbării care s-a derulat în ultimile două decenii⁴⁴. Totuși, nu trebuie să exagerăm în ceea ce privește rapiditatea acesteia. Cele patru eseuri critice, la care ne-am referit mai înainte, (elaborate de Fox-Genovese și Genovese, Stedman Jones, Stone și Judt), au fost la fel de indiferente vizavi de consecințele novatoare ale noii istorii a femeilor, studiile monografice pe această temă apărând, în număr mare, doar cu începere de la sfârșitul anilor '70. Chiar și atunci, dincolo de dificultățile de ordin politic, inerente acțiunii de depășire a prejudecăților înscrise în specificul profesiei și al organizării disciplinei, mare parte a acestor noi lucrări și-au autoneutralizat efectele, fie datorită adoptării cadrului „sferelor separate” (în ceea ce privește rolul social al bărbatului și femeii), fie prin integrarea femeilor în cadrul mai larg al istoriei familiei. Exemplul cel mai elocvent în acest sens este eseuul lui Carl Degler din *The Past Before Us*, același fenomen putându-se constata și în cazul lucrării *Women, Work and Family*, scrisă în coautorat de Louise Tilly și Joan Scott⁴⁵.

Bastioanele conservatoare ale istoriei sociale au început să se fisureze abia în ultimii ani, odată cu mutarea accentului dinspre istoria femeilor înspre procesul de construcție istorică a diferențelor sexuale. De bună seamă s-au scris studii nenumărate pe tema reprezentărilor sexuale ca atare. Astăzi însă, sectoare importante ale istoriei sociale, precum istoria muncii⁴⁶, a formării claselor⁴⁷, a

⁴⁴ Nu putem să nu remarcăm faptul că Hobsbawm a fost foarte conștient de importanța unor problematici precum diviziunea sexuală a muncii sau emanciparea politică a femeilor; scrierile sale pe tema istoriei muncii scoțând în evidență, din acest punct de vedere, atât punctele forte cât și erorile tradiției politice comuniste. Diferența iese în evidență prin simpla comparare a acestuia cu cineva din aceeași generație, de o inconștiență crasă în această privință; vezi Harold Perkin, *What is Social History*, în *The Structured Crowd: Essays in English Social History*, Brighton, 1981, p. 1-27.

⁴⁵ Vezi Carl Degler, *Women and the Family*, în Michael Kammen (ed.), *The Past Before Us*, *op. cit.*, p. 308-326 și J. Scott; L. Tilly, *op. cit.*

⁴⁶ În ceea ce privește istoriografia britanică, vezi Sally Alexander, *Women's Work in Nineteenth-Century London*, în Juliet Mitchell; Ann Oakley (eds.), *The Rights and Wrongs of Women*, Harmondsworth, 1976 p. 55-111 și idem, *Women, Class and Sexual Difference*, HWJ, 17, 1984, p. 125-149; Sonya O. Rose, *Gender at Work: Sex, Class and Industrial Capitalism*, HWJ, 21, 1986, p. 113-131 și idem, *Limited Livelihoods*, Berkeley, 1991; Mary Freifield, *Technical Change and the Self-Acting Mule*, SH, 11, 1986, p. 319-343; Angela John (ed.), *Unequal Opportunities: Women's Employment in England 1800-1918*, Oxford, 1986; și numărul special din 1988 al revistei „Social History” cu tema *Gender and Employment*. Liste bibliografice similare pot fi întocmite și în cazul istoriografiilor germană, franceză și americană. Progresul în acest domeniu nu trebuie însă supraapreciat: în mod surprinzător un impozant și recent curs universitar, rod al colaborării internaționale, editat de Klaus Tenfelde în 1986, nu conține nici o referire la problematica muncii feminine în cadrul celor 20 de eseuri tematice incluse în sumarul volumului.

⁴⁷ În acest domeniu, influența lui Joan Scott (vezi, *op. cit.*, 1988), este deosebit de importantă, alături de importanța unor alte lucrări, precum cele ale lui Mary P. Ryan, *op. cit.*, 1981 și L. Davidoff și C. Hall, *op. cit.*, 1987. Trebuie să menționez tot aici cercetările nepublicate, pe tema diferențelor sexuale și a formării claselor în Germania, ale colegei mele Kathleen Canning. Din nou, impactul acestor cercetări asupra unor puncte de vedere mai ortodoxe în ceea ce privește formarea claselor,

cetățeniei și sferei publice⁴⁸ și studiul culturii populare⁴⁹, sunt pe cale să fie redefinite datorită adoptării unei perspective sexuate. Aceasta promite, de asemenea o reînnoire a comprehensiunii naționalismului și fascismului, chiar dacă unele dintre lucrările care și-au propus drept scop studierea masculinității, tind să se concentreze, mai degrabă, asupra studiului izolat al bărbaților, decât asupra relațiilor lor cu femeile⁵⁰. Cu toate acestea, nu trebuie să fim prea optimiști. De

chiar dacă uneori au dus la opinii inovative, nu trebuie supraevaluat. Vezi în acest sens Ira Katznelson și Aristide R. Zolberg (eds.), *Working-Class Formation. Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States*, Princeton, 1986, unde problematica diferențelor sexuale se remarcă prin absența ei (cu excepția unei neîndemânate note recriminative din subsolul celei de-a doua pagini a introducerii cărții).

⁴⁸ Vezi Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca, 1988; Carole Pateman, *The Sexual Contract* Cambridge, 1988; John A. Hall, *Powers and Liberties. The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford, 1985 și Dorinda Outram, *The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political Culture*, London and New Haven, 1989.

⁴⁹ Acesta a devenit un domeniu deosebit de activ, studiile prezente pe această temă putând fi găsite într-o serie de reviste noi, precum „New Formations” (1987 –), „Block” (1979-1989), „Cultural Studies” (1987 –), „Social Text” (1982 –), „Cultural Critique” (1985 –), „Representations” (1983 –), „Media, Culture and Society” (1978 –) ca și în revistele de studii feministe. În rândul lucrărilor fundamentale pe această temă pot fi incluse următoarele: Laura Mulvey, *Visual and Other Pleasures*, Bloomington and Indianapolis, 1989; Judith Williamson, *Consuming Passions. The Dynamics of Popular Culture*, London, 1986; Rosalind Coward, *Female Desires. How They Are Sought, Brought and Packaged*, London, 1984; Lorraine Gamman și Margaret Marshment (eds.), *The Female Gaze. Women as Viewers of Popular Culture*, London, 1988; Janice Radway, *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Culture*, Chapel Hill, 1984; Tania Modleski, *Loving with a Vengeance: Mass-Produced Fantasies for Women*, New York, 1982; Ann E. Kaplan, *Gender Address and the Gaze in MTV*, în *Rocking Around the Clock. Music Television, Postmodernism and Consumer Culture*, New York and London, 1987, p. 89-142. Istoricii pot folosi aceste lucrări cu rezultate excelente din punct de vedere conceptual. Doar două exemple în ceea ce privește filmul: Patrice Petro, *Joyless Streets. Women and Melodramatic Representation in Weimar Germany*, Princeton, 1989 și Annette Kuhn, *Cinema, Censorship and Sexuality 1909-1925*, London, 1990. Pentru un gen mai vechi, excelent în sine, care tratează filmul drept o sursă a comentariului social, din care însă atât femeile cât și noua teorie culturală sunt absente, vezi Peter Stead, *Film and the Working Class. The Feature Film in British and American Society*, London, 1989. Cartea lui Stead continuă problematica istoriei sociale britanice de stânga, specifică anilor '60 și '70, fiind influențată în acest sens de lucrările lui Edward P. Thompson, *The Making of the English Working-Class*, London, 1963 și Raymond Williams, *Culture and Society. From Shelley to Orwell, 1780-1950*, London, 1958, ducând mai departe atât virtuțile cât și lipsurile acestora, care includ de pe acum familiara inocență în ceea ce privește problematica diferențelor dintre sexe. Vezi în acest sens Julia Swindells și Lisa Jardine, *What's Left? Women in Culture and the Labour Movement*, London, 1990. Discuții de tip istoric, în cadrul noilor perspective culturale, pot fi găsite în paginile unor reviste de cinema precum „Screen” (1959 –) și „Jump Cut” (1974 –).

⁵⁰ Vezi Renate Bridenthal, Atine Grossman și Marion Kaplan (eds.), *When Biology became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*, New York, 1984; Maria-Antonietta Macciocchi, *Female Sexuality in Fascist Ideology* în „Feminist Review”, 1, 1979, p. 67-82; Jane Caplan,

exemplu, marea majoritate a istoricilor demografi și a istoricilor familiei au rămas pe mai departe atașați unei perspective ortodoxe în acest domeniu⁵¹. Presiunea însă, în direcția recunoașterii diferențelor sexuale drept o „categorie utilă a analizei istorice” (Joan Scott), va deveni, probabil, din ce în ce mai intensă.

b) Este important să notăm influența, din ce în ce mai atotcuprinzătoare a lui Foucault. Ar fi eronat să exagerăm retrospectiv rolul ideilor lui Foucault în declanșarea acelor transformări care constituie obiectul discuției noastre, deoarece, în practică, ele și-au găsit rezonanța adecvată doar într-un cadru intelectual mai larg, pe care urmează să-l prezint mai jos. De asemenea, nu trebuie să supraevaluăm rapiditatea receptării ideilor foucauldiane. Lucrările sale au stat la dispoziția istoricilor anglo-saxoni, în traducere engleză, încă de timpuriu. Dar Foucault sau referințele la lucrările sale, lipsesc din studiile de pionierat pe tema istoriei sociale a practicilor criminale, a aplicării legii și a încarcerării, apărute în anii '70, receptarea sa în sfera de limbă engleză, în tot acest răstimp, mărginindu-se la teritoriile periferice ale vieții academice oficiale – la reviste ca *Telos* și *Partisan Review*, în Statele Unite, sau la mediile declarat avangardiste ale publicisticii noi stângi postmarxiste britanice, reprezentate de reviste precum *Economy and Society*, *Radical Philosophy*, *Ideology and Consciousness* sau *m/f* în Marea Britanie⁵².

Introduction, în „Feminist Review”, 1, 1979, p. 59-66 și Klaus Theweleit, *Male Fantasies*, Minneapolis, 1987-1988. O bună introducere în tematica curentă a cercetărilor de istoria masculinității este lucrarea: Rowena Chapman și Jonathan Rutherford (eds.), *Male Order. Unwrapping Masculinity*, London, 1988.

⁵¹ Pentru un exemplu al reducerii continue a istoriei familiei la parametri tehnici și procedurali ai problematicii demografice, oricât de constrângătoare ar fi aceste imperative în sine lor, vezi răspunsul lui Houston și Smith, din 1982, la articolul subversiv al Mirandei Chaytor, *Household and Kinship: Ryton in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, HWJ, 10, 1980, p. 25-60. Pentru indicații în ceea ce privește felul în care teoria recentă ar putea duce la de/reconstruirea istoriei familiei, vezi Michelle Barrett și Mary McIntosh, *The Anti-Social Family*, London, 1982 și Denise Riley, *War in the Nursery. Theories of the Child and Mother*, London, 1983. Barrett și McIntosh (vezi *op. cit.*, p. 95-105) ne oferă concomitent și o critică utilă a unui influent text post-foucauldian: Jacques Donzelot, *The Policing of Families*, New York, 1979.

⁵² Prima dintre lucrările traduse ale lui Foucault a fost *Madness and Civilization. A history of Insanity in the Age of Reason*, New York, 1965 urmată fiind de *The Order of Things. An Archeology of the Human Sciences*, London, 1970 și *The Archeology of Knowledge*, London, 1972. Celelalte au urmat într-un ritm rapid, până la sfârșitul anilor '70 opera foucauldiană fiind tradusă în limba engleză în cvasi-totalitatea ei, (excepție făcând volumele 2 și 3 din *Histoire de la Sexualité*), la acestea adăugându-se și trei colecții de eseuri și interviuri, cel mai bun fiind cel editat de Colin Gordon. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, by Michel Foucault, Brighton, 1980. În ceea ce privește inocența lucrărilor socio-istorice britanice și americane din anii '70 pe tema criminalității, aplicării legii și a încarcerării, de orice influență venită dinspre opera foucauldiană a se vedea Douglas Hay, Peter Linebaugh și Edward P. Thompson (eds.), *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England*, London, 1975; Edward P. Thompson, *Whigs and Hunters. The Origins of the Black Act*, London, 1975; Victor A. C. Gatrell, Geoffrey

Istoricii au început să ia cunoștință de opera lui Foucault, într-un mod explicit, doar la începutul anilor '80⁵³. De atunci încoace, cercetările în domeniul sexualității (mai ales cele despre construirea categoriilor sexuale la sfârșitul secolului XIX și în secolul XX); cele referitoare la închisori, spitale, aziluri psihiatrice și alte instituții de reclusiune socială; la politica socială și sănătatea publică; istoria științelor și a disciplinelor academice, au fost marcate de influența formativă a ideilor lui Foucault. Mai mult, în afara îndreptării atenției istoricilor înspre noi domenii de cercetare, lectura lui Foucault a avut efecte teoretice decisive. Foucault a reorientat într-un mod fundamental înțelegerea conceptului de putere, prin disocierea acestuia de conceptele tradiționale ale statului și guvernământului, bazate pe studierea instituțiilor, și prin mutarea accentului de pe conceptele de tip sociologic ale dominației de clasă înspre o conceptualizare dispersată și decentralizată a puterii și a „microfizicii” acesteia. El ne-a făcut să fim mai sensibili vizavi de formele subtile și complexe ale relațiilor reciproce dintre putere și cunoaștere, mai ales în ceea ce privește formele de organizare administrativă și disciplinară ale celei din urmă. El ne-a oferit extrem de fertilul concept de discurs ca mijloc de teoretizare atât a regulilor interne și a legităților caracteristice unor domenii specifice ale cunoașterii (a „structurii veridicității” lor), cât și a mult mai generalelor structuri prezumtive și ideatice, care delimitează ceea ce poate și ceea ce nu poate fi gândit și exprimat în anumite contexte spațiale și temporale. Teoriile lui Foucault au repus în cauză, într-un mod radical, prezumțiile convenționale ale istoricului, în ceea ce privește forțele care acționează asupra individului și a colectivității și

Parker și Bruce Lenman (eds.), *Crime and the Law: The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, London, 1980; Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution*, London, 1978; J. S. Cockburn (ed.), *Crime in England 1550-1800*, London, 1977; John Brewer și John Styles (eds.), *An Ungovernable People: The English and their Law in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London, 1980; Victor Bailey (ed.), *Policing and Punishment in Nineteenth-Century Britain*, London, 1981; A. P. Donajrodzki (ed.), *Social Control in Nineteenth-Century Britain*, London, 1977. Pentru o culegere ulterioară, care înregistrează parțial impactul, perceptibil între timp, al lui Foucault, vezi Stanley Cohen and Andrew Scull (eds.), *Social Control and the State. Historical and Comparative Essays*, Oxford, 1983. Pe de altă parte, două culegeri recente în alte domenii decât cel al istoriei britanice, deschizătoare de drumuri din punctul de vedere al intervențiilor în termeni empirici, reușesc să-și păstreze inocența în această privință, vezi Richard J. Evans (ed.), *The German Underworld. Deviants and Outcasts in German History*, London, 1988 și Francis Snyder și Douglas Hay (eds.), *Labour, Law and Crime. An Historical Perspective*, London, 1987. Pentru un text timpuriu care a înregistrat influența lui Foucault via istoria și filozofia științei franceze (îndeosebi prin intermediul lui Gaston Bachelard), vezi Keith Tribe, *Land, Labour and Economic Discourse*, London, 1978; iar mai recent, Patricia O'Brien, *Michel Foucault's History of Culture*, în Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, Berkeley and Los Angeles, 1989, p. 25-46.

⁵³ Vezi în acest sens Rachel Harrison și Frank Mort, *Patriarchal Aspects of Nineteenth-Century State Formation: Property Relations, Marriage and Divorce, and Sexuality*, în Philip Corrigan (ed.), *Capitalism, State Formation and Marxist Theory*, London, 1980, pp. 79-109 și Jeffrey Weeks, *Foucault for Historians*, în *HWJ*, 14, 1982, p. 106-119.

sursele lor motivaționale și raționalizante, făcându-ne să percepem felul în care subiectivitatea este construită și produsă în și prin intermediul unor limbaje mimetice (*languages of identification*), ce se află dincolo de voința și controlul indivizilor, în sensul clasic al filosofiei Luminilor.

c) În decursul anilor '70, istoria mentalităților a îndeplinit funcția unui nou panaceu pentru un mare număr de practicanți ai istoriei sociale. Ea părea să reprezinte o alternativă imperioasă opusă unei maniere de tip canonic, formalist-exegetice și elitiste de scriere a istoriei intelectuale; oferind, în același timp, posibilitatea accesului la cultura populară a trecutului și aplicării metodelor cantitative în studierea acestuia. Odată cu asimilarea aportului viziunii antropologice, istoria mentalităților promitea viziunea seducătoare a unei „istorii totale”. Pentru o scurtă perioadă, traducerea și receptarea operelor majore ale Școlii Analelor, orchestrată de câteva persoane bine plasate în ierarhia profesională, a fost relativ lipsită de puncte de vedere critice; după cum spunea unul dintre ei: „istoria socială părea să facă o mișcare de revoluție în jurul axei reprezentate de revistele *Past and Present* și *Annales*, măturând totul înaintea sa”⁵⁴. De câțiva ani încoace însă, istoria mentalităților pare să cunoască o perioadă de recesiune. Tonul simpozionului care a inaugurat primul număr al revistei *Review* în 1978, a fost în cea mai mare parte festiv, spre mijlocul anilor '80 însă, au apărut o serie de critici subversive, în reviste precum *Past and Present*, *AHR*, *SH* și *History and Theory*⁵⁵. Aceste critici au scos în evidență reduționismele și determinismele nebuloase din chiar însuși miezul operelor lui Braudel și Leroy-Ladurie, punând totodată în relief refuzul general al Analistilor de a-și expune teoretic concepția lor despre cultură. Concomitent, criticile detaliate ale lui Chartier și LaCapra ne fac să nu ne mai îndoim de faptul că istoria ideilor a recâștigat, în mare parte, terenul pe care părea că-l pierduse în anii '70. Nici una din evoluțiile recente nu a compromis realizările istoriografice ale unui Marc Bloch sau Lucien Febvre și nici nu a ridicat obstacole în calea continuării scrierii istoriei culturale de inspirație analistă, într-o manieră suficient regândită în lumina dezbaterilor pe care le-a provocat. Acest ultim lucru

⁵⁴ Robert Darnton, *Intellectual and Cultural History*, în Michael Kammen (ed.), *The Past Before Us*, op. cit., p. 332.

⁵⁵ Vezi Stuart Clark, *French Historians and Early Modern Popular Culture*, în *P & P*, 100, 1983, p. 62-99; Samuel Kinser, *Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structure of Fernand Braudel*, în *AHR*, 86, 1981, p. 63-105; Gregor McLennan, *Braudel and the Annales Paradigm*, în *Marxism and the methodologies of History*, London, 1981; Michael Gismondi, *The Gift of Theory: A Critique of the histoire des mentalités*, în *SH*, 10, 1985, p. 211-230; Patrick Hutton, *The History of Mentalities: The New Map of Cultural History* în „*History and Theory*”, 20, 1981, p. 413-423; Roger Chartier, *Intellectual History or Socio-Cultural History? The French Trajectories*, în Dominick LaCapra și Steven L. Kaplan (eds.), *Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspectives*, Ithaca, 1982, p. 13-46 și Dominick LaCapra, *Is Everyone a Mentalité Case? Transference and the «Culture» Concept* în „*History and Criticism*”, Ithaca, 1985, Ithaca, 1985, p. 71-94.

însă nu s-a petrecut încă. În general, discuțiile istoricilor în ceea ce privește cultura s-au deplasat în alte direcții, fie în afara spațiului cronologic al epocii moderne timpurii – câmpul predilect de cercetare pentru istoricii influențați de viziunea totalizatoare a școlii Analelor, fie înspre terenul limbii unde tonul este dat de teoreticienii feminisți și practicanții istoriei ideilor care fie că n-au fost influențați de paradigma Analelor, fie o critică în mod deschis⁵⁶. Mai mult, cele mai interesante puneri în aplicare ale teoriilor lui Bahtin continuă să nu mai vină dinspre istorici ai societății, precum Natalie Zemon Davis și Bob Scribner, care au dat tonul în anii '60 și '70, ci dinspre criticii literari⁵⁷. Odată cu trecerea timpului triumfala codificare a istoriografiei școlii „Analelor” (*La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978) pare astăzi a fi mai degrabă monumentul funerar al acesteia, cel puțin în ceea ce privește istoria mentalităților sub forma în care s-a scris în perioada precedentă publicării ei. Comentariile lui André Burguière, prin constantul lor recurs la timpul trecut al verbului, par să recunoască aceasta în mod tacit⁵⁸.

⁵⁶ Vezi discuția din secțiunea d) mai jos și nota 49 la secțiunea a) mai sus. Vezi de asemenea Patrick Joyce (ed.), *The Historical Meanings of Work*, Cambridge, 1987; majoritatea eseurilor din Steven L. Kaplan și Cynthia J. Koepp (eds.), *Work in France. Representations, Meaning, Organization, and Practice*, Ithaca, 1986; David Vincent, *Literacy and Popular Culture: England 1750-1914*, Cambridge, 1990; William M. Reddy, *Money and Liberty in Modern Europe. A Critique of Historical Understanding*, Cambridge, 1987 și Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, op. cit.; impactul lui LaCapra și al scrierilor curente ale lui Chartier sunt semne evidente ale acestei mutații: vezi Lloyd S. Kramer, *Literature, Criticism, and Historical Imagination: the Literary Challenge of Hayden White and Dominick LaCapra*, în Lynn Hunt (ed.) op. cit., p. 97-128 și Roger Chartier, *Texts, Printings, Readings* în *ibidem*, p. 154-175. Masa rotundă cvadridimensională, organizată de „Journal of Modern History”, între Chartier – vezi (1985), op. cit., Darnton, (1986), op. cit., LaCapra, (1988), op. cit., și Fernandez, (1988, op. cit.), la care ne-am referit și în nota 34, este de asemenea simptomatică. Interesant de notat nereușita eseurilor cuprinse în lucrarea editată de Peter Burke și Roy Porter, *The Social History of Language*, Cambridge, 1987, în ceea ce privește o percepție de tip poststructuralist a limbajului, cu excepția studiului Dorindei Outram, *Le langage male de la vertu: Women and the Discourse of the French Revolution*, în *ibidem*, p. 120-135. (Burke a fost unul dintre susținătorii cei mai importanți ai istoriografiei de tip analist în sfera comunității istoriografice de limba engleză în anii '70). Pentru un tur de orizont în ceea ce privește cotitura înspre câmpul de investigație al culturii în rândul practicanților istoriei sociale din Germania, vezi Geoff Eley, *Labor History, Social History, Alltagsgeschichte: Experience, Culture, and the Politics of the Everyday – A New Direction for German Social History?*, în *JMH*, 61, 1989, p. 297-343.

⁵⁷ A se compara în acest sens Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, 1975 și Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*, Cambridge, 1981 cu Tony Bennett, *Formalism and Marxism*, London, 1979; Robert Stam, *Mikhail Bakhtin and Left Cultural Critique*, în Ann E. Kaplan (ed.), *Postmodernism and its Discontents. Theories, Practices*, London, 1988, p. 116-145 și Peter Stallybrass and Allan White, *The Politics and Poetics of Transgression*, Ithaca, 1986.

⁵⁸ André Burguière, *The Fate of the History of Mentalities in the Annales*, în *CSSH*, 24, 1982, p. 424-437.

d) Un alt corpus al analizei culturale – studiile culturale contemporane – n-a produs decât puțină literatură istorică până în prezent. Formațiune interdisciplinară aflată încă în gestație, studiile culturale însumează aporturi diverse aduse de sociologi, teoreticieni ai literaturii, istorici (nu însă și antropologi) în Marea Britanie, studiile de mass-media, teoria literară și, într-o oarecare măsură, antropologie în Statele Unite. Forța tradițiilor existente (în domenii precum etnografia, antropologia culturală și etnometodologia) a acționat ca o frână în calea dezvoltării studiilor culturale în cadrul științelor sociale din S.U.A., cu excepția departamentelor de știința comunicării ale universităților americane, în timp ce slăbiciunea relativă a acestorași în Marea Britanie, a oferit studiilor culturale un spațiu instituțional mai larg. Ca atare, în Statele Unite, inițiativele cele mai importante au venit dinspre sectorul științelor umaniste (de exemplu crearea Grupului pentru critică și teoria interpretativă la Urbana sau lansarea Programului de studii comparate în domeniul discursului și al societății la Minnesota), în timp ce nenumăratele programe interdisciplinare și institute create în sectorul științelor sociale, pot fi caracterizate prin lipsa lor de interes în acest sens. Pe de altă parte, teoria feministă a jucat un rol cheie, atât în Marea Britanie, cât și în S.U.A., comparabil cu cel al criticii post-Saidiene a formelor de gândire rasiale și coloniale. Și în cazul acestora din urmă putem detecta influențe individuale diverse (teoria gramsciană sau conceptualizările psihanalitice în Marea Britanie), comune fiindu-le doar efectele cotiturii lingvistice și fascinația exercitată asupra lor de postmodernism.

Din punctul de vedere care ne preocupă putem observa că cercetarea istorică concretă din acest domeniu s-a concentrat mai mult asupra prezentului. Într-un anume sens aceasta nu are prea multă importanță, de vreme ce „prezentul larg” al studiilor culturale înseamnă mai ales perioada de după 1945 încoace, respectiv o jumătate de secol ce atrage din ce în ce mai mult atenția istoricilor. Ca atare, ne putem aștepta la o înmulțire a lucrărilor propriu-zis istorice, dat fiind și interesul deosebit pe care-l suscită o serie de noi domenii, precum cultura de consum, economia plăcerii și a dorinței; tehnologiile vizuale ale filmului, fotografiiei, video-ului și ale televiziunii; mediile comerciale ale publicității, benzilor desenate și ale revistelor; relația specifică a femeilor vizavi de anumite genuri literare populare (romane sentimentale, fantastice sau saga familiale), programe de televiziune (seriale de după-amiaza, polițiste și comedii de situație), filme (de acțiune, de groază, științifico-fantastice, melodramatice); folosirea autobiografiei și a documentelor intime; critica culturală postcolonială și, în fine, reluarea dezbaterii generale pe tema culturii populare, de masă și de elită⁵⁹. Cercetările pe

⁵⁹ Pentru o introducere în problematica acestor noi domenii vezi David Punter (ed.), *Introduction to Contemporary Cultural Studies*, London, 1986; Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe, and Paul Willis (eds.) *Culture, Media, Language*, London, 1980; Peter Jackson, *Maps of Meaning. An Introduction to Cultural Geography*, London, 1989; Patrick Brantlinger, *Crusoe's Footprints. Cultural Studies in Britain and America*, New York, 1990.

tema memoriei populare și a reprezentărilor trecutului (îndeobște a celui național) constituie deja un gen aparte în cadrul studiilor culturale de astăzi⁶⁰.

e) Aș dori să închei aceste observații cu un paradox. Pe de o parte, ambiția de mai dinainte a „istoriei totale”, aceea a scrierii istoriei societății într-o manieră integratoare și holistică, este chestionată astăzi în mod radical. Într-unul din eseurile mele, mai puțin memorabile, publicat acum mai bine de un deceniu, susțineam că cea mai interesantă caracteristică a istoriei sociale de la sfârșitul anilor '70 o constituia „noua ei putere totalizatoare”. Astăzi, deși este încă posibilă menținerea parțială a unei astfel de afirmații (vezi de exemplu, posibilitatea luării în considerare a tuturor fenomenelor și practicilor din punctul de vedere al importanței lor sociale), esența ei, constând în „a înțelege *toate* fațetele existenței umane în lumina determinărilor lor sociale”, cum am formulat atunci, nu-mi mai pare la fel de indubitabilă⁶¹ de vreme ce, cum voi argumenta în continuare, concepția materialist-încercătoare a totalității sociale – a „societății” în accepția ei sociologică atât marxistă cât și nemarxistă – a încetat să mai fie o credință natural acceptată de majoritatea sociologilor și a teoreticienilor culturii.

Pe de altă parte însă, o cantitate apreciabilă de sociologie istorică continuă să fie scrisă la fel ca mai înainte, în limitele problematicii tradiționale a formării statelor, a apariției capitalismului, a comparării revoluțiilor și a diferitelor evoluții politice, ș.a.m.d.⁶². Chiar mai mult, a apărut un nou gen al istoriilor universale, care încep literalmente cu Mesopotamia și se termină cu conflagrațiile secolului XX, scrise de renumiți sociologi britanici, prin care aceștia caută probabil să-și recapituleze cunoștințele de istorie dobândite în liceu (sau poate școala generală), și care au ca scop renovarea teoriei sociale⁶³. Aceasta creează o interesantă

⁶⁰ Vezi în acest sens Robert Colls și Philip Dodd (eds.), *Englishness. Politics and Culture 1880-1920*, London, 1986; Patrick Wright, *On Living in an Old Country. The National Past in Contemporary Britain*, London, 1985; Robert Lumley (ed.), *The Museum Time Machine. Putting Cultures on Display*, London, 1988; Roger Bromley, *Lost Narratives. Popular Fictions, Politics and Recent History*, London, 1988; Lutz Niethammer, (ed.), *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*, 3 vol., Bonn, 1983-1986; Luisa Passerini, *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge, 1987.

⁶¹ Cf. Geoff Eley, *Some Recent Tendencies in Social History*, în Georg G. Iggers și Harold T. Parker, (eds.), *International Handbook of Historical Studies. Contemporary Research and Theory*, Westport, CT., 1979, p. 55 sq.

⁶² Vezi de exemplu lucrările recente ale lui Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy*, New York, 1988 și Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990-1990*, Oxford, 1990.

⁶³ Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, vol. 1: *Power, Property and the State*, London, 1981 și vol. 2: *The Nation-State and Violence*, Cambridge, 1985; Michael Mann, *The Sources of Social Power*, vol. I: *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge, 1986; John A. Hall, *Powers and Liberties. The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford, 1985.

juxtapunere. Pe de o parte, diagnosticele radicale ale „condiției postmoderne” proclamă falimentul marilor povestiri de legitimare, pe de altă parte, cei mai ambițioși dintre sociologii cu preocupări istorice își fixează drept scop producerea ... unei noi serii de mari narațiuni.

LUMEA ÎNTREAGĂ E UN TEXT

Când trecem în revistă panorama științelor sociale la sfârșitul secolului XX nu putem să nu fim impresionați de puterea și popularitatea teoriei literare, a analizei lingvistice și a celorlalte puncte de vedere teoretice conexe. Fie că avem în vedere renașterea istoriei ideilor și influența lui Dominick LaCapra și, implicit, potențiala convergență a istoricilor ideilor și a criticilor literari în direcția unui „nou istorism”, cu valoare de model, fie că ne gândim la impactul deosebit al lucrărilor lui Edward Said, și mai recent Gayatri Spivak, asupra intelectualilor ce trăiesc în sau scriu despre lumea a treia; la interesul manifestat de Joan Scott și de alte feministe vizavi de teoriile referitoare la relația dintre diferențele sexuale și limbaj; la atracția exercitată asupra antropologiei reflexive de ordonarea lingvistic-descriptivă (*narrative ordering*) a experienței lumești; la analiza formală a „retoricii” economiei și a altor discipline aparent neliterare sau, pur și simplu, la frecvența comună a unor termeni precum „discurs” și „deconstrucție” – peste tot ne aflăm în fața manifestărilor uneia și aceleiași tendințe.

În multe privințe, Hayden White poate fi considerat drept sfântul patron al acestei evoluții, de vreme ce încă de timpuriu (1973) în cartea sa *Metahistory*, el a pus problema frontierelor dintre disciplinele literare și cele sociale, arătând cum lucrările din a doua categorie sunt construite de asemenea prin folosirea unor strategii retorice și narative specifice, care acționează chiar și în momentele în care acestea aplică o strictă și riguroasă metodă științifică de stabilire a faptelor. White și-a bazat expunerea critică pe mai vechile resurse ale criticii literare, folosind totodată și propria-i imaginație creatoare în vederea confruntării istoriei „obiective” cu principiile morale și estetice ce ordonează și structurează elaborarea sa⁶⁴. De atunci încolo, transformarea domeniului studiilor literare ca urmare a impactului ideilor lui Derrida și De Man (printre alții) a determinat radicalizarea acestei critici. Caracterul complex al actului citirii (și scrierii) a pus sub semnul întrebării atât munca de interpretare, cât și noțiunea de text. În loc să se mai concentreze asupra intenționalității auctoriale și a sensului univoc al unui text (o himeră, care ignoră indeterminismul și caracterul necesarmente deschis al acestuia, „indecibilitatea”, multiplicitatea sensurilor sale), teoria literară și-a cizelat practica lecturii până la un nivel al preciziei tehnice ce pare că servește scoaterii

⁶⁴ Vezi Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore, 1973 idem, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, 1978.

continue la lumină a unor noi și noi semnificații. S-a dovedit a fi adesea dificilă pătrunderea în acest cerc magic, rezervat specialiștilor, fără o prealabilă și îndelungă asimilare a unui nou limbaj inițiativ și savant, părând uneori că scopul ultim al acestei practici rezidă într-o dorință de renovare a literaturii prin conferirea prestigiului specific unei ramuri științifice și de validare a teoreticiianului printr-o tehnocrație a cuvintelor. Astfel de bănuieli nu pot însă să umbrească influența prezentă a acestei teorii dincolo de domeniul ei propriu-zis literar, fiindcă varianta adaptată a programului fundamental al deconstructivismului – în versiunea sa cea mai simplă, aceea a unei „lecturi care ne permite să percepem inconsistențele și contradicțiile unui text pentru a distruge astfel ideea unui întreg unificat”⁶⁵ – a devenit deja un loc comun în limbajul istoricilor. Pentru istoricul societății, în special, anumite noțiuni ale externalității, a ceea ce Derrida numea „supradeterminarea diacronică a contextului”⁶⁶ sau, după Raymond Williams, noțiunea de determinare ca fixare a limitelor, vor căpăta o însemnătate deosebită. Aceasta va antrena cu sine, probabil, două direcții de mișcare: una în amonte în căutarea contextelor producerii textului și alta în aval pentru a scoate în evidență mijloacele prin care se construiesc semnificațiile sale. Înțelegerea felului în care „funcționează” un text, poate fi mai utilă decât comprehensiunea a ceea ce el „semnifică” în fapt. După cum spunea Tony Bennett, cu inflexiunea gramsciană specifică limbajului studiilor culturale din Marea Britanie, „textul este un loc în care diferite efecte și sensuri pot fi produse în funcție de determinările contextuale, determinări ce nu sunt nici simple, nici date, ci variate și contestate, angajate în raporturi antagoniste”⁶⁷. Mai mult, această metodă analitică a fost extinsă de la textele scrise în sensul tradițional al termenului, la toate tipurile de documente și chiar la evenimentele, comportamentul și experiența vieții cotidiene. De la asaltul împotriva transparenței textului, specific discursului criticii literare la începuturi, textualitatea a devenit o metaforă pentru întreaga realitate.

Interesant de remarcat că apelul la teoria literară din partea științelor sociale, are rădăcini mai vechi. Doi dintre cercetătorii cei mai influenți în cadrul studiilor culturale din Marea Britanie și Statele Unite – Raymond Williams și Clifford Geertz – au avut o formație literară, primul studiind literatura la sfârșitul anilor '40 și începutul anilor '50, celălalt însușindu-și metodele criticii literare în cursul perioadei impactului inițial al acesteia, între sfârșitul anilor '50 și mijlocul anilor '60. Dintr-un anumit punct de vedere, eseul fecund al lui Geertz – *Ideology as Cultural System* – ne oferă o remarcabilă fotografie instantanee a științelor sociale din Statele Unite aflate în culmea autoîncrederii lor postbelice, imagine surprinsă

⁶⁵ Cf. editorialului *Limbă și Istorie*, în HWJ, 10, Autumn 1980, p. 1.

⁶⁶ Jacques Derrida, *Like the Sound of the Sea Deep within a Shell: Paul De Man's War*, în „Critique Inquiry”, 14, 1988, p. 606.

⁶⁷ Tony Bennett, *Text and History*, în Peter Widdowson (ed.), *Re-reading English*, London, 1982, p. 235.

la mijlocul anilor '60, în liniștea de dinaintea furtunii. Contextul referențial major în acest moment este reprezentat încă de opera lui Talcott Parsons și de activitatea membrilor departamentului de științe sociale de la universitatea Harvard, deși semnele disoluției sale iminente devin perceptibile la tot pasul. Notele de subsol din eseu lui Geertz ne apar astăzi ca epitaful unui discurs dispărut, lucrarea fiind din acest punct de vedere un document intelectual fascinant ce face o mișcare de echilibristică pe sârma solștițiului unei perioade de tranziție îngreunate de importanța particulară a momentului. Demn de luat în seamă că, în momentul în care are loc ieșirea lui Geertz din această situație – prin formularea teoriei, tipic geertzienne, a acțiunii simbolice, aceasta trimite în direcția filozofiei și a criticii literare; și, bineînțeles, filozofia și critica literară la care face recurs este cea care a luat naștere în Statele Unite în anii '50⁶⁸.

Întorcându-ne la Raymond Williams și la lucrările sale – *Culture and Society* (1958) și *The Long Revolution* (1961) – la fel de influente, elaborate cam în aceeași perioadă cu cele ale lui Geertz, ne vom afla în fața unei formațiuni intelectuale ancorate la fel de ferm în contextul ei național, cu mențiunea că în acest ultim caz e vorba de o cultură ce nu mai dispune de resursele anterioare ale unei culturi metropolitane expansioniste, deosebindu-se prin aceasta de științele sociale americane care se aflau la începutul răspândirii lor în toate cele patru colțuri ale lumii. În cazul lui Williams contextul restrâns al activității sale s-a constituit dintr-un dialog tipic englezesc cu criticismul lui F. R. Leavis și I. A. Richards și un angajament politic în ceea ce privește chestiunea democrației și a culturii de elită. Una dintre caracteristicile remarcabile însă, ale carierei ulterioare a lui Williams – până la tragica sa dispariție în 1988 – a fost dibăcia sa de a ține pasul cu timpul, nu în sensul limitat al preluării formelor succesive ale modei, ci în acela al întâmpinării consecvente și asimilării provocărilor lansate de noile teorii. Dacă luăm în considerare totalitatea scrierilor sale, de la sfârșitul anilor '60 încoace, vom găsi urme ale tuturor influențelor majore care au dus la transformarea concepțiilor noastre în ceea ce privește cultura și ideologia din momentul în care Geertz și-a elaborat primele propozițiuni teoretice; lucru pe care nu l-am putea susține nici despre Geertz însuși sau mai largul corpus al antropologiei culturale din Statele Unite care nu a stârnit interesul lui Williams, indiferența fiind de altfel reciprocă. Începând cu estetica și filozofia central europeană (Lukács și reprezentanții școlii de la Frankfurt), continuând cu ramura franceză a structuralismului și poststructuralismului, însușirea teoriei gramsciene și descoperirea reprezentanților școlii formale ruse (Voloșinov și Bahtin), Williams poate servi atât ca reper în ceea ce privește receptarea în Marea Britanie a teoriilor europene continentale, cât și de exemplu al prelucrării acestora într-o teorie proprie

⁶⁸ Clifford Geertz, *Ideology as a Cultural System*, în *The Interpretation of Cultures*, New York, 1973, p. 208 sq. urmată de *Deep Play: Notes on a Balinese Cockfight*, în *ibidem*, p. 449-453.

distinctă. Eseul său cu titlul *Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory* (1973) a fost prima contribuție în acest sens, anticipând astfel volumul *Marxism and Literature* (1977) și alte scrieri ulterioare. Mai mult, caracterul deschis al gândirii lui Williams a fost de o asemenea valoare exemplară încât nu putem decât să regretăm lipsa comentariilor sale cumpănite în legătură cu emergența discursului postmodernist la sfârșitul anilor '80, cauzată de dispariția sa prematură⁶⁹.

Rolul și realizările lui Williams, în decursul anilor '70 și '80, nu s-au limitat doar la medierea impactului teoriei literare înspre arii mai extinse ale discursului social, politic și cultural, ci și, spre deosebire de Statele Unite, înspre domeniul politic în sens larg. Căci, dincolo de discuțiile teoretice la care ne-am referit mai sus, se afla o chestiune cu adevărat politică – respectiv, programul nerealizat al radicalismului intelectual de după 1968 ce a dus la o mare abundență a curentelor marxiste și feministe care au avut o contribuție deosebită în ceea ce privește modelarea viziunii generației respective de oameni de știință în ultimul pătrar al secolului XX. Desigur – și acesta este și punctul de pornire al propriilor mele reflecții – de la perioada avântată a anilor '60 încoace, când formele explicației „sociale” măturau totul înaintea lor, încastrând imaginația în cauzalitățile determinante ale unui materialism axiomatic, potop de apă a curs la vale. Mai mult, valul principal al fluxului, în ciuda începuturilor materialiste la care ne-am referit, a constat într-un antireducționism continuu.

La început, noua difuziune a marxismului – care își manifesta astfel pentru prima oară prezența generalizată în cadrul universităților din lumea vorbitoare de limbă engleză – a părut să preserveze pozițiile clasice ale tradiției marxiste, fie sub forma „antiumanismului” althusserian ce proceda la o separare a scrierilor din perioada matură a lui Marx de cele din tinerețea sa, sau, într-un cadru mai general, sub forma insistenței structuraliștilor asupra modului de producție și a unui concept de clasă centrat pe economie, fie sub învelișul reînnoirii studiilor economice marxiste, a cercetărilor referitoare la procesul muncii inspirate de studiile lui Braverman sau a disputelor feministe în legătură cu activitatea casnică.

⁶⁹ Multe alte referințe pot fi adăugate voluminoasei bibliografii a lui Williams: *Literature and Sociology: In Memory of Lucien Goldmann*, în „New Left Review”, 67, 1971, p. 3-18 (o discuție timpurie a teoriei literare continentale); *Marxism, Structuralism and Literary Analysis*, în NLR, 129, 1981, p. 51-66 (o trecere în revistă a influențelor la care ne-am referit mai sus); *The Uses of Cultural Theory*, în NLR, 158, 1986, p. 19-31 (consacrată discutării moștenirii lăsate de teoreticienii lingviști sovietici ai școlii de la Vitebsk, din anii 1920 – P. M. Medvedev, V. N. Voloșinov, M. M. Bahtin). Articolul din 1989, *When Was Modernism*, în NLR, 175, 1989, p. 48-52, a fost reconstruit de Fred Inglis din notele de lectură ale lui Williams. Verdictul asupra postmodernismului însă, atribuit lui Williams – „pentru el postmodernismul a fost o mixtură strict ideologică, aparținătoare unei alte formațiuni ideologice, care-l îndemna la o respingere hotărâtă” (p. 48) – nu se regăsește deloc în textul propriu-zis, care păstrează tăcerea în ceea ce privește postmodernismul ca atare, remarcă introductivă fiind categoric eronată.

Capitalul a ajuns din nou să reprezinte principalul text de referință. În același timp însă, aceste contribuții se autodefineau fără nici o ambiguitate drept reînnoiri, aporturi critice vizavi de mai vechile forme ale teoriei economice marxiste. Era atacat, în special, modulul determinării sociale sub forma „bazei și suprastructurii” laolaltă cu prioritatea logică acordată economicului. Lucrările lui Althusser și Poulantzas au produs breșe largi în zidul ortodoxiei, spărturi prin care o serie de influențe, în special franțuzești – psihanaliza lacaniană, lingvistica saussuriană, filozofia științei a lui Bachelard și Canguilhem, estetica lui Macherey, semiotica și teoria filmului, printre altele – au putut să pătrundă într-un ritm rapid. Eliberarea domeniului politic și ideologic în favoarea unei analize „relativ autonome”, ancorată de economic prin intermediul unei „cauzalități structurale” și „determinări în ultimă instanță”, a adus în atenția perspectivei marxiste totalitatea domeniului „non-economic”: estetica, literatura, artele, teoriile cunoașterii, știința, educația, religia, procesul de cunoaștere și disciplinele universitare, viața intelectuală, cultura populară, sexualitatea, etc., într-un cuvânt „cultura”, în sensul în care efortul convergent al marxismului nonconformist britanic avea să-l definească în curând⁷⁰.

Entuziasmul acelei perioade, sentimentul de a fi participat la un continuu și neostoit proces revizionist, merită rememorat; și în timp ce vocea în acest moment a căpătat o inflexiune strict personală (și un accent foarte britanic), trebuie să recunoaștem în aceasta și meritul unei întregi generații, care a știut să dea concomitent și o dimensiune internațională (sau cel puțin europeană) unei culturi până atunci limitate de parohialismul ei, făcând-o să ia parte la un mod de comunicare explicit teoretic și care a știut astfel să problematizeze principiile acestei culturi internaționale. În același timp însă, apare pericolul de a prezenta acest proces ca fiind mai unificat, mai coerent și mai logic decât a fost (sau ar fi putut fi) în realitate, de parcă fiecare etapă ar fi decurs în mod logic din cea precedentă și și-ar fi avut originea în mod necesar în contradicțiile și neajunsurile etapei anterioare. Or istoria intelectuală se derulează rar într-o manieră atât de logică; procesul revizionist a fost mai degrabă caracterizat de conflicte decât de un spirit de armonie, fiind marcat mai ales de dezacorduri și irumperea unor aporturi perturbatoare decât de propria sa logică internă.

Feminismul este de departe cea mai importantă influență de acest gen, cititorul notând probabil până acum constanțele sale reapariții în textul de față, nu ca o perturbație desigur – căci nu împărtășesc această opinie, dar nici ca o temă fundamentală integrată totalmente întregului. M-am gândit îndelung ce atitudine să adopt în privința acestui subiect și poate această meditație în sine exprimă cel mai

⁷⁰ Stuart Hall, Dorothy Hobson et alii, *op. cit.*; Ted Benton, *The Rise and Fall of Structural Marxism. Althusser and his Influence*, London, 1984; Geoff Eley, *Reading Gramsci in the Eng'ish-Speaking World, 1957-1982*, în „European History Quarterly”, 14, 1984, p. 441-478; Terry Lovell (ed.), *British Feminist Thought: A Reader*, Oxford, 1990.

bine relația dintre feminism și teoria generală sau dezbaterile pe tema istoriei sociale (presupunând permanent că, în acest context, „general” reprezintă ceva mai mult decât un sinonim pentru „androcentrism”) – mai bine, decât perceperea ei sub forma a ceva relativ aparte și în stare de a perturba coerența logică și narativă a dării mele de seamă sau chiar decât asimilarea ei pașnică în cadrul tabloului general (ceea ce ar constitui o nedreptate la adresa ei).

Pe de o parte, după cum observa Terry Lovell, scrierile feministe contemporane urmează o traiectorie care este recognoscibilă în cadrul celor ce am spus mai înainte: „Traseul începe cu scrieri feministe de inspirație marxistă sau socialistă (în domeniul istoriei, științelor sociale și al studiilor culturale) care caută să scoată în relief condițiile materiale ale opresiunii femeilor în capitalism; continuă cu recunoașterea faptului că anumite aspecte ale acestei opresiuni nu pot fi surprinse cu ajutorul unor categorii marxiste, fiind necesară o mai adecvată percepție a subiectivității feminine în vederea înțelegerii felului în care această oprire este *trăită*, abordare posibilă mai degrabă prin intermediul psihanalizei decât a marxismului. Mai apoi, parcursul continuă, *via* Lacan și teoriile moderne ale limbajului înspre „poststructuralism” și „deconstrucționism” având drept far călăuzitor scrierile lui Foucault, Derrida și Kristeva. Câțiva călători depășesc chiar feminismul propriu-zis în direcția unui „postfeminism” și „postmodernism”, din perspectiva cărora, atât psihanaliza lacaniană, cât și marxismul par să nu fi fost decât simple etape de-a lungul drumului”⁷¹.

Pe de altă parte, feminismul este încă necesarmente ceva aparte. Căci, după cum a remarcat Sally Alexander, într-un eseu demn de rememorat de către practicanții istoriei sociale datorită dorinței evidente de a aborda această problematică dintr-o perspectivă teoretică: „Deși feminismul nu a fost decât unul dintre detonatorii multipli ai «crizei» din interiorul gândirii și practicii marxiste, el a fost unul dintre cei mai subversivi prin insistența sa de a vorbi continuu în numele femeilor, despre propria lor experiență, subiectivitate și sexualitate... Cerem probabil imposibilul. Ca feministă am fost (și sunt încă) sub vraja acelor aspirații, în timp ce ca femeie istoric scriu și meditez în umbra unei istorii a mișcării muncitorești care nu dă dreptul la replică. Cum ar putea femeile să vorbească și să gândească în mod creator în interiorul marxismului de vreme ce ele nu sunt cuprinse în fluxul ei narativ în conformitate cu dorințele lor, neputându-se nici măcar imagina că ar exista și alte subiectivități prezente în istorie decât acelea aparținătoare de clasele sociale (căci a le presupune ar însemna o transgresare a legităților materialismului istoric)?”⁷².

⁷¹ Terry Lovell, *Feminism and Historians*, în idem, *op. cit.*, p. 21 sq.

⁷² Sally Alexander, *Women, Class and Sexual Differences*, HWJ, 17, Spring 1984, p. 127. Același pasaj este citat de către Julia Swindells și Lisa Jardine, *What's Left? Women in Culture and the Labour Movement*, London, 1990, p. 93 și în introducerea la T. Lovell, *op. cit.*, p. 25, volum în care eseuul lui Alexander a reapărut în întregime. Întotdeauna m-am gândit că încercarea unor istorici

Cu timpul astfel de discuții au dus la distrugerea formelor consacrate a marxismului și, pe un plan mai general, a concepției materialiste. Pentru mulți cercetători, această logică a cotiturii antireducționiste (formulă care ar putea rezuma evoluția de la sfârșitul anilor '60 încoace) a fost irezistibilă, ducând chiar la adoptarea unui cadru „postmarxist” și la reacția previzibilă a celor care se simțeau indispuși de această „abandonare aparentă a noțiunii de clasă”⁷³. Dar ceea ce pentru unii a reprezentat temuta cutie a Pandorei plină de heterodoxii incontrolabile, a rămas pentru alții un inepuizabil rezervor de resurse, care cuprinde în interiorul său nu numai posibilitățile antireducționiste pe care le-am menționat mai înainte ci și opțiunile cu mult mai cutezătoare ale postmodernismului și cotiturii lingvistice. Aceste neostoite încercări de depășire a limitelor nu arată n'ci un semn de domolire. Cuvintele de ordine s-au prăbușit unul câte unul. Până astăzi, ca urmare a ducerii mai departe a logicii postreducționiste pe parcursul anilor '80 – prin intermediul unor interpretări din ce în ce mai sofisticate a culturii și a ideologiei, grație aporturilor teoretice ale lui Gramsci, Foucault, Voloșinov și Bahtin, ale poststructuralismului francez și studiilor culturale din Marea Britanie și a teoriei feministe de pe ambele țărmuri ale Atlanticului – problematica anilor '60 a fost lăsată în urmă, până pe punctul punerii sub semnul îndoielii a fundamentelor materialiste inițiale.

Pe măsură ce strânsoarea economicului a cedat progresiv, laolaltă cu capacitatea de determinare a structurii sociale și a priorităților ei cauzale, spațiul lăsat liber imaginației și reflecției epistemologice în vederea unor alte modalități de analiză a crescut. De fapt, pentru mulți dintre cei care au urmat acest parcurs, legăturile cu pozițiile clasic materialiste au fost rupte definitiv. Luarea în considerare în continuare a „societății” ca obiect de studiu unitar nu mai este posibilă. Nu există nici o coerență structurală care să se origineze în mod simplu în domeniul economicului, care să poată fi dedusă din nevoile funcționale ale sistemului social sau din valorile sale esențiale, după cum nu există nici un alt principiu ordonator determinant în mod absolut. Fenomenele particulare – un eveniment, o anumită politică, o instituție, o ideologie, un text – au contexte sociale specifice, în sensul condițiilor, a practicilor și a localizării lor în spațiu, care în ansamblu, contribuie în mare măsură la construirea semnificației acestora. Nu există însă nici o structură subiacentă dată (care să constituie expresia lor esențială sau efectele lor necesare) și la care, ca atare, să fie necesar să fie raportate. Cu alte cuvinte, principala pierdere a acestei evoluții intelectuale a fost aceea a încrederii în noțiunea totalității sociale sub diferitele sale forme marxiste sau nemarxiste.

bărbați de a scrie și vorbi despre istoria femeilor presupune o anume îngâmfare; nici alternativa unor forme de referire întâmplătoare la această problematică nu poate scăpa de amprenta acesteia. Soluția nu e deloc ușoară. Pentru câteva reflecții utile în acest sens vezi Janet Todd, *Men in Feminist Criticism*, in *Feminist Literary Theory*, London, 1988, p. 118-134.

⁷³ Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class. A New „True” Socialism*, London, 1986.

Dorința de înțelegere a societății ca un întreg, de conceptualizare a principiilor subiacente ale unității sale – considerat astăzi, în mod convențional, ca fiind specific modernității sau filozofiei Luminilor, a intrat în criză. Pentru marxiști și pentru celelalte orientări situate la stânga spectrului politic aceasta e în corelație cu o serie de experiențe politice complexe din ultima perioadă care includ: declinul numeric al clasei muncitoare și a tradițiilor sale istorice; criza keynesianismului, a statului-providență și a concepțiilor socialist-etatiste; bancruta economică, morală și politică a sistemelor comuniste; catastrofele ecologice și cele cauzate de supremația științei asupra naturii și, în fine, scăderea prestigiului unor luări de poziții motivate de interese specifice de clasă. După cum spunea Lyotard, perioada postmodernă începe odată cu „neîncrederea vizavi de metapovestiri”⁷⁴. Din acest punct de vedere istoria și-a pierdut busola. Marile idealuri care ne-au permis să interpretăm istoria într-un sens anume, ca o mișcare în direcția progresului și a emancipării, de la revoluția industrială și triumful științei asupra naturii până la emanciparea clasei muncitoare, victoria socialismului și garantarea egalității pentru femei, nu mai conving astăzi pe nimeni. Nu mai putem paria pe nici un învingător: „Nu mai există o metodă unică de interpretare a Istoriei. În realitate, istoria a devenit o narațiune fără teleologie”⁷⁵, o poveste fără sfârșit.

Ultimele două decenii au fost astfel martorele unei evoluții intelectuale vertiginoase. Dinspre epoca în care istoria socială și analiza socială păreau să constituie temele centrale ale interesului istoricilor, iar forța determinărilor sociale părea axiomatică, am evoluat înspre o nouă conjunctură în care contururile categoriei de „social” sunt din ce în ce mai puțin precizate și determinările sociale și-au pierdut suveranitatea lor anterioară. Trecerea de la noțiunile de „autonomie relativă” și „cauzalitate structurală” (ce reprezentau câștigurile teoretice greu cucerite ale anilor '70) la „caracterul discursiv al tuturor practicilor” (care se constituie în axioma poststructuralistă a anilor '80) a fost rapidă și deconcertantă. Forța persuasivă a logicii antireducționiste a întâlnit puține obstacole în calea ei, putând fi comparată din această privință cu un ascensor care și-a pierdut comenzile de coborâre.

Dacă „societatea” ca o categorie totalizatoare este pe cale de disoluție, putem spune oare același lucru despre explicația socială ca atare? În fapt, există o manieră de înțelegere a lui Foucault și a orientărilor poststructuraliste ulterioare care au dus la dizolvarea distincției dintre categoriile de „social” și „cultural” (ultima devenind o descriere rezumativă a întregului domeniu discursiv), ca o încercare de redefinire agnostică a formațiunii sociale sub forma totalității

⁷⁴ Jean François-Lyotard, *The Post-Modern Condition*, Minneapolis, 1984, p. XIII sq. (în limba română, Jean François Lyotard, *Condiția postmodernă. Raport asupra cunoașterii*, traducere și prefață de Ciprian Mihali, București, Edit. Babel, 1993, p. 15 și urm. – Nota trad.)

⁷⁵ Kate Ellis, *Stories without Endings: Deconstructive Theory and Political Practice* în „Socialist Review”, 19, 1989, p. 38.

„practicilor discursive” – a unei „totalități neunificate a acestor practici” sau ca „o rețea complexă, supradeterminantă și contradictorie a acestora”⁷⁶. În acest caz, dacă realitatea socială este accesibilă doar prin limbă (atât în sensul ei teoretic și constitutiv, cât și cel curent și descriptiv acceptat de majoritatea cercetătorilor), iar categoria de „social” se întrupează doar *prin intermediul* discursului, cât spațiu mai rămâne determinărilor specific sociale?

Aceasta este, după părerea mea, faza la care a ajuns dezbaterea prezentă. Un număr relativ mic de istorici au luat trenul până la capătul liniei, călătorind prin terenul textualității înspre cel al discursului și deconstrucției, pentru a ajunge la asumarea unei epistemologii radicale care „relativizează statutul tuturor cunoștințelor noastre punând în relație cunoașterea cu puterea și teoretizându-le pe ambele în termenii unor operațiuni ale diferenței”⁷⁷. Această poziție poate fi alternativ o *sursă de putere* (în sensul în care demonstrarea „relativității” semnificațiilor relevă posibilitatea punerii sub semnul îndoielii a definițiilor sociale și politice, arătând că termenii sociali dați sunt permanent în mișcare, fiind întotdeauna contestabili, în prezent nu mai puțin decât în trecut) sau una de *slăbiciune* (în măsura în care critica epistemologiei în formele ei cele mai radicale submină ideea cunoașterii istorice în sine reducând sarcina istoricului la forme mai mult sau mai puțin elaborate de critică istoriografică – istoria văzută nu ca reconstrucția arhivistică a ceea ce s-a întâmplat, ci ca o continuă dispută asupra felului în care trecutul este perceput și invocat). Un grup cu mult mai cuprinzător de istorici ai societății își continuă activitatea ca și mai înainte, conștienți de ceea ce se întâmplă, nefiind însă interesați de teoriile apărute în urma cotiturii lingvistice, dorind cu ardoare ca acestea să dispară cât mai rapid. Apoi mai rămânem noi ceilalți, în parte duși de flux, în parte doar curioși să vedem încotro ne duce, nesiguri de faptul dacă destinația ne va fi sau nu pe plac.

După părerea mea, această poziție intermediară (pe care ezit s-o numesc de mijloc de vreme ce este interesată în acceptarea utilității principiilor de bază ale teoriei poststructuraliste, cu alte cuvinte, vrea să se situeze în partea din față a trenului) are numeroase avantaje, printre ele pluralismul în primul rând. Aceasta presupune însă și anumite inconveniente. Ea implică renunțarea la pretenția de a accede la o formă specifică de cunoaștere istorică și mai ales la pretenția ambițioasă, des repetată, care vede în istorie „regina celorlalte discipline sociale”. Istoria, în sensul ei de practică (cel mai adesea necritică) a majorității istoricilor, tinde către o epistemologie specifică, ce constă în general într-un anume empirism – ce se manifestă sub forma unei credințe în cognoscibilitatea trecutului, a încrederii în capacitatea omului de a distinge structurile și procesele istorice reale de formele de reprezentare documentară, de manipulările conceptuale și

⁷⁶ Citatele provin din editorialul pe tema *Psychology, Ideology and the Human Subject* din primul număr al revistei „Ideology and Consciousness”, 1, Summer 1977.

⁷⁷ Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, op. cit., p. 4.

politice și de discursurile istoriografice care le construiesc. Din acest motiv consider critica epistemologică a acestei practici naive și a epistemologiei în sine sub forma „unui demers teoretic care statuează un mecanism de corespondență între discurs și obiectele din afara sa ce pot fi specificate, servind în același timp și drept măsură a acestuia”⁷⁸, ca fiind deosebit de importantă.

Aceasta nu înseamnă că istoria devine astfel golită de sens sau impracticabilă. Pe de o parte, respingerea unei teorii a adevărului fundamentată pe o relație de corespondență nu înseamnă că scrierea istoriei va deveni complet arbitrară, că istoricul va inventa documente după bunul său plac sau că metodologia istorică de stabilire a faptelor va deveni irelevantă, conform temerilor exprimate adesea de oponenții cotiturii lingvistice. Dimpotrivă, aportul acestei critici constă în evidențierea necesității înțelegerii criteriilor adevărului istoric într-un fel cu totul diferit. Calitatea cunoașterii științifice depinde de valoarea și complexitatea întrebărilor pe care se întemeiază, căci „cunoașterea istorică avansează prin intermediul punerii, repunerii și înlocuirii unor întrebări cu altele și nu prin acumularea de «fapte» independente de acestea. Faptele nu sunt date, valoarea lor putând fi stabilită doar în raport cu o anumită întrebare față de care se constituie în evidență și răspuns”⁷⁹. După cum spunea Stedman Jones, într-un articol al său din 1976: „istoria la fel ca și celelalte «științe sociale» constă într-o operație intelectuală care are loc în prezent și în capul istoricului”, ba mai mult, „faptul că «trecutul» s-a «întâmplat» nu are nici o semnificație de vreme ce trecutul nu este nicidecum sinonim cu istoria”. De fapt, trecutul „adevărat” nu mai poate fi reînviat. Istoricului nu-i rămâne altă sarcină decât aceea a evaluării unor vestigii documentare în conformitate cu metodologia istorică și a stabilirii validității acestora prin intermediul construirii unei probleme pertinente. În consecință, distincția între „istorie” și „teorie” nu mai are sens, căci „distincția importantă nu este cea dintre teorie și nonteorie, ci cea dintre relevanța mai mare sau mai mică a teoriei pe care o aplicăm”⁸⁰. Mai mult, criteriul cunoașterii istorice (al „adevărului” ei) nu ține de o anumită noțiune generală de validitate epistemologică („adevărul în general”), ci de criteriile particulare ale validității și conformității pe care istoria, nu mai puțin decât alte domenii specifice (de la exegeza biblică la mecanica automobilelor), le-au pus la punct încetul cu încetul, criterii care vor constitui întotdeauna subiectul unui consens sau dezacord în grade variabile.

Pe de altă parte, istoria este pur și simplu de neînlocuit. Ea este constant prezentă în înțelegerea curentă și în discursurile formale ce se referă la schimburile sociale, economice, culturale și politice. Este invocată și însușită în mod natural, fie implicit sau explicit în construirea unor argumente (iar pentru ca

⁷⁸ Paul Q. Hirst, *Interview with Local Consumption*, în *Marxism and Historical Writing*, London, 1985, p. 138.

⁷⁹ Collingwood, *Relativism and the Purposes of History* în *ibidem*, p. 54.

⁸⁰ Gareth Stedman Jones, *From Historical Sociology...*, op. cit., p. 296-297.

ele să fie eficace este nevoie adesea să se țină cont de convențiile referitoare la stabilirea faptelor adoptate de tagma istoricilor). Aceste convenții nu trebuie însă să fie confundate cu o poziție epistemologică viabilă. Valoarea istoriei nu se exprimă sub forma unei arhive sau instanțe a „experienței reale”. Dimpotrivă, istoria ni se oferă ca un spațiu al diferenței, un context al deconstrucției – parte datorită faptului că dintotdeauna ea a format obiectul unui conflict (fiind invocată și însușită în cadrul unor dispute contradictorii), parte datorită faptului că ea este cea care furnizează acele contexte în care unitățile mereu ipocrite ale discursurilor politice și sociale contemporane și procesele de implementare a hegemoniilor politice pot fi deconstruite. Istoria este diferită nu pentru că ea ne relevă etapele anterioare ale trecutului nostru sau domeniile inaccesibile ale exoticii, ci pentru că ea ne permite deconstruirea unei istorii unificate și coerente: „Motivul pentru care istoria nu se rezumă la impunerea propriei noastre imagini despre noi înșine sau la dări de seamă triumfaliste ale modernității noastre constă în faptul că unii istorici sunt în stare să-și dea seama că trecutul este diferit, nu doar sub forma unei etape anterioare a «istoriei» noastre, ci ca o modalitate de a ne stârni curiozitatea și a ne îndemna să cercetăm cât de părtinitori suntem”⁸¹.

REVENIND LA ISTORIE

Bineînțeles, realiștii ortodocși ai profesiei istorice vor spune – invocând practica lor împotriva unor atari sugestii – că în ciuda existenței ei, o astfel de teorie nu schimbă mare lucru. Sau, mai rău, că toată această teoretizare la nesfârșit, această industrie critică bazată pe nimic, deturneză istoricul de la angajamente mai concrete și de o mai mare amploare în ceea ce privește trecutul (care, la urma urmei, constituie justificarea profană a existenței unor departamente

⁸¹ Paul Q. Hirst, *Anderson's Balance Sheet*, în *op. cit.*, p. 28. Eseurile lui Hirst, majoritatea scrise la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, ni se oferă ca un ghid util în legătură cu aceste chestiuni. Vezi în acest sens și comentariul următor, dintr-un eseu de-al său, publicat în 1979: „Am vrea să subliniem că discursurile și practicile *utilizează* criteriile însușirii și pertinentei (și nu pe cele ale validității epistemologice), acestea fiind însă specifice obiectivelor doar anumitor segmente ale discursului și practicii. Niciunul nu se constituie într-un criteriu general de validitate, deoarece nu există un proces de cunoaștere în general și prin urmare un astfel de criteriu nu ne este necesar. Exegeza critică a textelor biblice nu ne este de nici un folos la repararea automobilelor. Chestiunile referitoare la prioritatea sau relația dintre evangheliile care compun Biblia, respectiv cele în legătură cu gradul de uzură al unei frâne de mașină necesită diferite tipuri de probe și suscită dispute ce diferă între ele. Exegeții, piesele, evangheliile și motoarele de mașini sunt determinate de contexte diferite, la fel ca și criteriile și modalitățile de verificare a lor. Acestea apar în cadrul discursurilor și practicilor conexe fiind subiecte de dispută pentru ele. *Ca mijloace de experimentare și probare*, ele diferă într-un mod radical, sarcina lor fiind aceea de a stabili sau a pune sub semnul îndoielii lucruri diferite în conformitate cu obiectivele și circumstanțele practicilor respective”, cf. Paul Q. Hirst, *On Ideology*, în *On Law and Ideology*, London, 1979, p. 21.

specializate de istorie în cadrul universităților). Aceste critici au devenit o formulă retorică familiară în ultima vreme, având drept scop descalificarea în prealabil a teoriilor în cauză și înlăturarea pe această cale a posibilității luării acestora în serios. Într-o formă inocentă însă, aceste proteste ridică și o chestiune rezonabilă. Dacă postulatele anterioare ale istoriei sociale nu mai pot fi susținute, dacă vechile noțiuni ale determinării și totalității sociale nu mai sunt suficiente, ce șanse mai rămân încercării de reafirmare a unei istorii sociale critice sub forma unor cercetări empirice (de tipul dizertațiilor și monografiilor) opuse criticilor istoriografice de tip eseistic? Această întrebare necesită un răspuns clar, ce poate fi dat sub forma unor exemple de natură îndrumătoare.

Nu există soluții gata făcute relative la această aporie, unul însă dintre răspunsurile cele mai fructuoase la incertitudinile prezente a constatat în istoricizarea categoriei de „societate” însăși prin specificarea termenilor propriei sale istorii sociale, politice și intelectuale – respectiv, prin examinarea termenilor prin intermediul cărora „socialul” a devenit pentru prima oară o abstracție, obiect al cunoașterii de tip teoretic, o țintă a politicii, un loc al praxis-ului, în măsura în care, încetul cu încetul, s-a constituit acel context material care putea permite reprezentarea convingătoare a societății ca subiect originar ultim⁸². „Socialul” în acest caz se referă nu la categoria analitică globală a „societății” în sensul în care el ar putea fi înțeles de științele sociale acritice, ci la metodele, tehnicile și practicile, localizabile pe plan istoric, care au permis inițial construirea unei atari categorii. Impulsul în vederea unei asemenea perspective ne este oferit desigur de Foucault. Conceptul său de societate disciplinară se află în relație directă cu acest proces. Din perspectiva unui prim nivel, el modifică în profunzime concepția noastră despre politică, deplasând analiza puterii dinspre instituțiile fundamentale ale statului, în sensul lor național și centralizat, înspre procesul de apariție a unor noi strategii de individualizare, care „funcționează în afara, dedesubtul și alături de aparatul de stat, la un nivel cu mult mai minuscul și cotidian”⁸³. La un alt nivel însă, tocmai acestor practici individualizatoare li se datorează faptul că *societatea* („socialul” sau „corpul social”) devine recognoscibilă, se constituie și este elaborată ca principal obiect al științei, supravegherii, politicii și puterii. Populația (fertilitatea, categoriile de vârstă, mobilitatea socială, sănătatea publică), economia, sărăcia, criminalitatea, educația, protecția socială devin nu numai principalele obiecte ale activității statului, ci se constituie, în același timp, și în

⁸² Deși această abordare este puternic inspirată de Foucault, ea are numeroase afinități cu metoda „cuvintelor-cheie” a lui Raymond Williams și cu lucrările mai recente ale lui Reinhart Koselleck și tradițiile germane ale așa-numitei *Begriffsgeschichte*. Vezi în acest sens Raymond Williams, *Keywords: A vocabulary of Culture and Society*, London, 2nd ed., 1983; Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (hrsgh.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, 5 volume, Stuttgart, 1972-1989 și Keith Tribe, *The Geschichtliche Grundbegriffe Project: From History of Ideas to Conceptual History*, CSSH, 31, 1988, p. 180-184.

⁸³ Michael Foucault, *Body/Power* în Colin Gordon (ed.), *op. cit.*, p. 60.

criteriu al coeziunii și solidarității ordinii sociale apărute în secolul XIX. Pentru a înțelege acest lucru, trebuie să aruncăm o privire asupra noului tip de discurs al științelor sociale și al administrației medicale, asupra tehnologiei și efectelor acestuia, și, în fine, asupra noilor cunoștințe „referitoare la societate, starea sănătății, maladiile, condițiile de viață, de habitat și starea moralei acesteia, care au stat la baza apariției «economiei sociale» și a sociologiei secolului XIX”⁸⁴. La sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX repertoriul cunoștințelor producătoare de putere se extinde în continuare, cuprinzând psihiatria și psihologia, munca socială și statul-providență, politica vizavi de tineret, relațiile industriale, sănătatea publică, igiena socială, eugenia și așa mai departe. Mai mult, după cum au demonstrat cercetările feministe și ultimele lucrări ale lui Foucault, sexualitatea constituie un teren deosebit de fertil pentru a scoate în evidență procesul de construire al unor atari relații de putere⁸⁵.

Am putea considera această deplasare „discursivă” – dinspre postulatul unei „societăți” obiective înspre studierea modalității de formare a categoriei de „social” – ca având o valoare paradigmatică pentru o varietate de domenii de studiu. Aș vrea să discut aici pe scurt două dintre acestea, procesul de formare a clasei muncitoare și evoluția idealurilor de cetățenie la începutul secolului XIX, subiecte care s-au bucurat de atenție din perspectiva celor spuse mai înainte. De la Edward Thompson încoace, a fost din ce în ce mai greu de a mai prezenta procesul de formare al clasei muncitoare ca o desfășurare logică a procesului economic și a efectelor necesare ale acestuia la nivelul organizării, culturii și conștiinței sociale. Nu mai este viabilă nici analiza ei sub forma unei dezagregări empirice ce ne permitea sesizarea mai completă a complexităților compoziționale ale clasei muncitoare (varietatea secțiunilor ei în funcție de ramurile industriale, diferențierea sa internă ca urmare a ierarhiilor ținând de vârstă, statut social și calificare și segmentarea sa culturală în conformitate cu apartenențele sexuale, religioase, etnice și rasiale) și a ritmului unificării acesteia. Pentru a înțelege clasa ca un factor politic, trebuie să depășim punctele de vedere de mai sus și să acceptăm dificultățile teoretice și metodologice insurmontabile pe care le presupune analiza politicii clasei muncitoare (apariția mișcărilor muncitorești și a partidelor socialiste) ca expresie a unor interese de clasă și poziții sociale structurale situate pe tărâmul economicului, respectiv acceptarea futilității ajungerii la un consens istoriografic în această privință.

În acest sens, clasa ca *postulat* politic și cultural (afirmarea unui model particular al identității sociale) a reprezentat un punct la fel de nodal în procesul formării de clasă precum existența clasei ca un fapt social demonstrabil (crearea

⁸⁴ Michael Foucault, *The Politics of Health in the Eighteenth Century*, în *ibidem*, p. 176.

⁸⁵ Vezi Jacques Donzelot, *op. cit.*; Frank Mort, *Dangerous Sexualities: Medico-Moral Politics in England since 1830*, London, 1987; Anthony Copley, *Sexual Moralities in France, 1780-1980. New Ideas on the Family, Divorce and Homosexuality. An Essay in Moral Change*, London, 1989.

unor poziții sociale noi, definite prin relația lor vizavi de mijloacele de producție sau alte criterii de ordin material). Am putea spune că *ideologia de clasă*, afirmația după care clasa a reprezentat realitatea organizatoare a societăților capitaliste în formare laolaltă cu dezvoltarea unor organizații (sindicate și partide socialiste) și practici specifice legate de această afirmație, reprezintă un mai bun punct de pornire în ceea ce privește studierea formării claselor decât punctul de plecare clasic de pe terenul economiei și al structurii sociale, fiindcă o clasă ca o colectivitate operațională – care trebuia inclusă, care dădea tonul și care și-a aflat vocea sa proprie – s-a definit ca atare tocmai la acest nivel discursiv. Din acest punct de vedere, istoria unei clase nu poate fi separată de cea a unei categorii. Clasa a apărut sub forma unui ansamblu de afirmații discursive despre lume (societate în general) ce vizau reordonarea acesteia în proprii lor termeni.

O deplasare de acest tip ne permite să eliberăm analiza noastră din capcana unei teleologii a conștiinței de clasă – considerată ca fiind înscrisă în structurile de interes și experiența colectivă de clasă – și de nevoia de a căuta explicații specifice referitoare la imperfecțiunile sau lipsa ei. În fapt, această deplasare transformă însăși noțiunea de „interes” mai degrabă într-o problemă, într-un efect discursiv al unor istorii complexe, decât într-o bază dată, coerentă și acceptată a unei acțiuni cauzal-premergătoare. În loc să ne întrebăm care anume dintre interesele clasei muncitoare s-au reflectat în anumite organizații și forme de acțiune (permițându-se astfel exprimarea conștiinței acestei clase sociale) ar trebui să începem să ne interogăm asupra felului în care au luat naștere concepțiile prevalente ale interesului clasei muncitoare, asupra rolului (favorizator sau obstructionist) al unor instituții și practici specifice în ceea ce privește construirea acestor interese și a modalităților de constituire într-un ansamblu a unor imagini specifice în legătură cu esența clasei muncitoare. Din acest punct de vedere, „interesul” poate fi descris în primul rând ca un efect și nu ca o cauză.

Focalizându-ne astfel atenția asupra procesului de construire al clasei ca o categorie structurantă și motivatoare, ajungem la o mai bună înțelegere a caracterului parțial și nedeterminat al formării claselor sociale și al proceselor de excluziune ce stau la baza întăririi solidarităților de clasă. În cursul explorării acestui proces de construcție, mereu incomplet, ce definește clasa ca un fenomen operatoriu, trebuie să insistăm mai puțin asupra coerenței limbajelor specifice de clasă cât asupra liniilor de factură și a diferențelor dintre ele. Căci, după cum observa Robbie Gray, reflectând la aportul lui Stedman Jones, acest limbaj este „stratificat, complex, fracturat, compus din incoerențe și tăceri, precum și din fluxul lin-curgător al viitoarelor discursuri publice autoritare”⁸⁶, fiind nevoie de scoaterea în evidență, prin urmare, atât a excluderilor cât și a apelurilor la unitate

⁸⁶ Robert Gray, *The Deconstruction of the English Working Class*, SH, 11, 1986, p. 367.

pe care acesta le produce. Cea mai importantă și constantă dintre aceste excluderi, structurată pe linia diferențelor dintre sexe, vizează femeile.

Identitatea pozitivă a clasei muncitoare, în felul în care a fost ea elaborată pe parcursul secolului XIX – sub forma idealului muncitorului calificat de sex masculin din sectorul industrial – s-a bazat pe prezumții accentuat dihotomice în ceea ce privește semnificația faptului de a fi bărbat sau femeie. Aceste prezumții au fost ordonate într-un dualism generalizat care-i plasa pe bărbați în sfera muncii și în domeniul public al politicii, în timp ce femeile erau situate în cadrul sferei casnice și pe tărâmul privat al vieții domestice, sferele de activitate masculine fiind identificate cu spații caracterizate prin raționalitate și control, celor feminine atribuindu-li-se calitatea de a fi spații ale sentimentului și subordonării. Noțiunile clar definite ale masculinității și feminității au fost înscrise în limbajul de clasă, limitându-se astfel „accesul femeilor la cunoaștere, calificare și o subiectivitate politică independentă”⁸⁷. Prin urmare, importanța diferențelor dintre sexe, a sexualității și a familiei nu poate fi pur și simplu pusă între paranteze atunci când prezentăm procesul de formare al clasei muncitoare. Dimpotrivă, construcția socială a diferențelor dintre sexe, prin separarea sferei private a familiei de domeniile specifice muncii și clasei – sexuarea procesului de formare a claselor – a avut un efect puternic asupra felului în care identitatea muncitorească a ajuns să fie înțeleasă. Mai mult, această modalitate de fixare a identității de clasă presupunea, chiar reclama, excluderea celorlalte posibilități, reducerea la tăcere a unor semnificații care amenințau să depășească termenii acesteia. Mi se pare deosebit de importantă dezvăluirea acestor structuri ca și a modului de operare, laolaltă cu problematizarea semnificațiilor atribuite clasei. Este vital, cu alte cuvinte, să dinamităm unitatea semnificațiilor.

În fapt, avem nevoie de o concepție opusă a identității care să pună accentul pe absența fixității ei sub forma unei ordonări instabile a posibilităților multiple a căror unitate provizorie este girată discursiv prin intermediul limbii, și care nu se constituie niciodată din altceva decât din factori de diferență incomplet ordonați. Dacă scopul este acela de a înțelege modalitățile prin care procesele și structurile de excludere au ordonat construcția istorică a clasei, atunci depășirea acestor excluderi înseamnă recunoașterea multiplicității și indeterminării identităților. Felurile în care ne vedem pe noi înșine ca suport al unei acțiuni și felurile în care suntem văzuți în viața publică nu sunt fixe. Ne vedem în felurite chipuri – ca cetățeni, muncitori, părinți, consumatori, entuziaști ai sportului sau având anumite hobby-uri, credincioși, etc.; aceste modalități de a ne autorecunoaște conțin relații de putere de diferite tipuri, fiind în același timp puternic sexuate în funcție de anumite prezumții ce ne definesc drept bărbați sau femei. Dintr-un anumit punct de vedere, observația referitoare la lipsa de fixitate a pozițiilor subiective este

⁸⁷ Sally Alexander, *Women, Class and Sexual Differences...*, op. cit., p. 137.

banală. Ceea ce este însă important e faptul că, îndeobște, politica este aplicată *ca și cum* identitățile ar fi fixe. Problema devine astfel aceea de a ști ce anume motivează, în spații și momente cronologice diferite, fixarea temporară a nonfixității unor identități în așa fel încât ea permite unor indivizi și grupuri să acționeze ca un factor de instrumentalizare aparte, de tip politic sau social? Cum ajung oamenii să devină subiecți în acțiune, înțelegându-se pe sine în anumite feluri? În fapt, politica reprezintă un efort de „domesticire a infinitudinii”⁸⁸ identităților, fiind o încercare de *hegemonizare*, cu intenția ordonării lor într-un set de angajamente programatice. Dacă identitățile sunt decentrate, politica poate fi definită drept *o încercare de creare a unui centru*.

Putem remarca, reîntorcându-ne la problematica formării clasei muncitoare, că forța tradițiilor socialiste în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului XIX și anul 1940 (perioadă care a cunoscut deznodământul ei tardiv abia în zilele noastre) a constat în capacitatea de a coagula identitățile populare în jurul unei concepții puternice a clasei muncitoare – respectiv, de a integra actorul politic popular în cadrul discursului de clasă, în conformitate cu sensurile clasice ale acestuia, referitoare la segmentarea pe categorii sexuale, calificare profesională, apartenență națională și ramuri industriale. În realitate, întotdeauna, indiferent de spațiul sau timpul emergenței lor, aceste partide au fost formațiuni cu mult mai complexe, în sens sociologic, complexitate oglindită de studierea gradului de aderență, a suportului lor popular și a influenței exercitate asupra maselor. Ele i-au mobilizat pe muncitori (chiar și în sens restrâns) în grade inegale, adunând întotdeauna în jurul nucleului lor (masculin, calificat, religios și etnic) categorii mai largi ale claselor populare. Uneori, acestea aveau caracteristici specifice clasei muncitoare, în sensul sociologic strict al termenului (de exemplu femeile, cei necalificați sau minoritățile naționale, etc.) altelei însă nu (de exemplu intelectualii dizidenți, anumite sectoare ale profesiunilor liberale, funcționarii și alți lucrători în administrație, proprietarii de prăvălii și ceilalți mici proprietari din cartierele muncitorești, etc.). În plus, partidele socialiste au acționat întotdeauna și prin intermediul unor modalități „nespecifice clasei”, folosind retorica publică a cetățeniei de tip democratic, a justiției sociale și a egalitarismului într-o măsură comparabilă cu limbajul socialismului *in sine*. În termeni programatici însă, practica lor era concentrată în jurul noțiunii de clasă. Or, concentrarea identității în acest fel a avut costurile sale, implicând o reducere la noțiunea de clasă prin intermediul excluderii și punerii în umbră a celorlalte aspecte. Poziționarea pozitivă vizavi de clasa muncitoare presupunea o poziționare negativă vizavi de ceilalți – nu numai față de celelalte clase, ci și față de muncitorii ce apăreau ca fiind diferiți (de exemplu față de cei neorganizați, cei brutali și decăzuți, criminali

⁸⁸ Expresie utilizată de Chantal Mouffe cu ocazia unei conferințe cu titlul „Rethinking Pluralism”, ținută la universitatea Michigan în data de 21 septembrie 1989.

și neserioși, cei credincioși, cei de altă etnie și bineînțeles cei de sex diferit, femeile în speță), ca și vizavi de alte elemente ale subiectivității, în fapt vizavi de toate aspectele unor identități ce nu puteau fi supuse disciplinii și instrumentalizate prin intermediul unei noțiuni de clasă puternic centralizate. Mai mult, însăși neglijarea acestor spații – spații definite de identitățile „celorlalți” – a oferit un teren favorabil apariției altor procese de construire inițiate de stat, de alți competitori în arena politică, de diferitele instituții ecleziastice, dinspre sectorul serviciilor preocupate de organizarea timpului liber și așa mai departe.

Astfel, „unitatea” clasei muncitoare, deși postulată prin analiza producției și a relațiilor sale sociale se relevă a fi un obiect de construcție mereu nefinisat, un actor social fictiv, un efect contingent al acțiunii politice. Mai mult, noțiunile de cetățenie pot fi deconstruite în mod similar, mai ales dacă le punem în relație cu idealul subiectului individual ce acționează rațional, specific îndeosebi tradiției gândirii iluministe. A devenit un loc comun al criticii feministe afirmarea faptului că gândirea politică modernă este puternic sexuată în ceea ce privește structurile sale de bază, constatare valabilă cu precădere în contextul iluminist al sfârșitului de secol XVIII, perioadă în care s-au coagulat pentru prima oară elementele cheie ale discursului liberal și democratic. Cu alte cuvinte, momentul constitutiv al concepției politice moderne s-a bazat pe prezumții noi sau nou aranjate despre bărbați și femei, aceasta putându-se observa nu numai în constituțiile, codurile legale și proesele de mobilizare politică specifice perioadei, ci concomitent și în ordonarea discursului filozofic în jurul unor universalii ale rațiunii, legii și naturii, totul fundamentat pe un sistem al diferențelor dintre sexe construit prin intermediul ideologiei.

Noua categorie a „omului public” și a „calităților” sale a fost elaborată prin intermediul unor serii de opoziții vizavi de „feminitate”, care se bazau pe reluarea unor mai vechi noțiuni ale sferei domestice și a locului femeii și care au fost raționalizate mai apoi într-un set de propozițiuni formale referitoare la „natura” acesteia. La cel mai profund nivel, construcțiile specifice ale „femeității” (*womanness*) defineau calitatea de a fi un „bărbat”, în așa fel încât identificarea *naturală* a sexualității și dorinței cu femininul a permis construcției politice și sociale a masculinității să aibă loc. În acest sens, politica modernă printre altele, s-a construit „ca o relație de diferență între sexe”⁸⁹. În retorica specifică anilor 1780 și 1790, rațiunea a fost contrapusă în mod convențional „feminității, [constatare valabilă] dacă prin aceasta înțelegem (precum au făcut-o contemporanii) plăcerea, jocul, erotismul, prefăcătoria, moda, politețea, aparențele rafinate și minuțiozitatea”⁹⁰. Mai apoi, cu ocazia circumstanțelor fierbinți, specifice Revoluției Franceze, femeile au fost reduse la

⁸⁹ Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca, 1988, p. 204.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 46.

tăcere, pentru a permite discursului masculin – sub forma limbajului rațiunii – cale liberă. Diferențele dintre sexe și identitatea sexuală (alături de diferențele de clasă, rasă, etnie, religie, vârstă, etc.) au reprezentat acele excluzii majore care au stat la baza formării subiectului politic modern și care au permis ideii subiectivității raționale să se manifeste pentru prima oară.

Este inutil să intrăm mai departe în detalii legate de acest proces. Am vrut doar să arăt felul în care formațiunile discursive particulare – a căror emergență și elaborare poate fi localizată cu precizie din punct de vedere istoric – prezintă importanță pentru istoria socială. Căci, ele nu se bazează pe „experiență” și nu decurg simplu dintr-o cauză socială ci, dimpotrivă, se constituie în categorii de bază ale comprehensiunii comune, reprezentând, implicit, acel mediu social, politic și cultural care a servit drept context acțiunii și gândirii oamenilor din trecut. Discursul secolului XIX pe tema cetățeniei, nu mai puțin decât concepțiile corelate ale identității colective de clasă, au fost formațiuni puternice și complexe de acest tip, care au ordonat în detaliu lumea politică și socială, structurând ceea ce putea și ceea ce nu putea fi gândit. Diferențele dintre sexe au jucat un rol crucial nu numai în ceea ce privește modelarea și delimitarea identităților de clasă, ci și în ceea ce privește atribuirea și delimitarea unor capacități politice. Teoriile feministe recente ne-au făcut să fim deosebit de sensibili la procedurile și prezumțiile care ordonează accesul la graiul politic. Pe de o parte, avem în vedere critica sintetică a patriarhatului ca o temă dominantă în gândirea politică europeană de la Hobbes, Locke și paradigma iluministă încoace. În discursul politic de tip iluminist femeile sunt limitate esențialmente la sfera casnică: „în cadrul acestei sfere, îndatoririle specifice femeii, de purtare a sarcinii, de creștere a copiilor și de îngrijire a căminului au fost considerate ca fiind în relație cu lipsa lor de rațiune, cu turbulența și „legătura lor intimă” cu natura. Femeile și sfera domestică au fost văzute ca fiind inferioare domeniului „public” al societății civile, dominat de bărbați (și valorilor specifice acestuia: cultură, proprietate, putere socială, rațiune și libertate)”⁹¹. Pe de altă parte, rafinamentul lucrărilor recente a constatat în a fi scos în evidență felul în care acest model al subordonării a fost reformulat și reîncărcat cu ocazia celui cataclism politic major – Revoluția Franceză – care a jucat de altfel un rol esențial în lărgirea cadrului conceptual al idealului emancipării Omului. Altfel spus, modelul liberal emergent al comunicării politice raționale nu a fost viciat doar prin persistența unor structuri patriarhale de tip mai vechi, ci însăși originile sferei publice liberale au stat sub semnul emergenței unui nou discurs excluzionist îndreptat împotriva femeilor.

Scoțând în evidență tratamentul excluzionist la adresa femeilor, aceste lucrări au subminat înseși termenii dați ai narațiunii istorice – făcându-ne capabili

⁹¹ John Keane (ed.), *Introduction*, la vol. *Civil Society and the State. New European Perspectives*, 1988, p. 21.

nu numai de a percepe aspecte până atunci neglijate, ci și de a înțelege unele aspecte ce contribuie la reconstituirea concepției noastre istorice per ansamblu. Există astăzi demonstrații elocvente în diferite domenii ce converg în acest sens. Astfel Davidoff și Hall⁹² au arătat felul în care societatea și politica burgheză clasică, nu mai puțin decât prezența clasei muncitoare în secolul XIX, s-au datorat unor procese sexuate de formare a claselor. Ele au subliniat *atât* importanța constitutivă a diferențelor dintre sexe (respectiv a structurării specific istorice a diferențelor sexuale) în ordonarea contextului social al clasei de mijloc, prin intermediul anumitor modele ale familiei și domesticității ca și a unor stiluri particulare de consum, *cat* și interacțiunile reciproce dintre această sferă privată și sfera publică a vieții asociaționale și a politicii, care a reflectat și a reproduș concomitent distincțiile sexuale ale identității de clasă produse de diferențierea între cămin și locul de muncă.

Remarcabila activitate asociațională de la începutul secolului XIX a delimitat strict rolurile ce reveneau femeilor și bărbaților, utilizând în acest scop un repertoriu mobil de ideologii și practici, care desemnau cu consecvență femeilor apartenența la o sferă privată apolitică, „acestea jucând cel mult rolul de suporteri într-o lume politică a taților, soților și fraților lor ce se extindea în mod rapid”⁹³. Mai mult, această separare a sferelor – ce nu excludea deloc interconexiunile între afacerile profesionale și cele domestice, fiind subtil articulată cu acestea, și care a dus la o concepție specială a noțiunii de public și privat de către burghezia emergentă a secolului XIX – era reprodușă și în ceea ce privește situația clasei muncitoare, după cum au demonstrat în detaliu lucrările recente despre ideologia chartistă, mișcările socialiste ale secolului XIX și istoria socială a clasei muncitoare⁹⁴.

CONCLUZII

În studiul de față am încercat să trec în revistă evoluția din ultimii douăzeci de ani, fără a face un inventar în amănunțime a cercetărilor recente, căutând mai degrabă să scot în evidență orientările actuale din domeniul istoriei sociale. În timp ce perioada anilor '70 era caracterizată încă de sentimentul facerii unor pași înainte, convingere susținută de puterea neîngrădită a explicației sociale, anii '80 au fost marcați de o stare de spirit caracterizată de incertitudine și instabilitate.

⁹² L. Davidoff și C. Hall, *op. cit.*

⁹³ Catherine Hall, *Private Persons versus Public Someones: Class, Gender and Politics in England, 1780-1850*, în Carolyn Stedman, Cathy Urwin și Valerie Walkerdine (eds.), *Language, Gender and Childhood*, London, 1985, p. 11.

⁹⁴ Sally Alexander, *Women, Class and Sexual Difference*, *op. cit.*, și Sonya O. Rose (1991), *op. cit.*

După cum am indicat, aceasta se datorează în mare parte neînțelegerilor generaționale, căci, o parte a generației istoricilor sociali din anii '60 s-a îndepărtat de consensul materialist anterior (utilizând aici o formulă minimală), pentru a se angaja pe calea logicii antireducționiste a teoriei structuraliste și poststructuraliste, lăsând cealaltă parte (probabil majoritatea) într-o stare acută de dezorientare – unii optând pentru reafirmarea vechilor poziții (pe care le-am numit „clasic materialiste”), alții pentru o istorie culturală mai eclectică, inspirată de antropologie, cei mai numeroși continuând practica istoriei sociale cu modificările de rigoare, specifice anilor '70. Cu riscul de a simplifica la extrem, văd două orientări în cadrul istoriei sociale anglo-americane ce pot fi considerate ca fiind tributare cotiturii lingvistice: vastul corpus al marxismului/postmarxismului post-Althusserian britanic, pe de o parte, ce include și o orientare feministă distinctă, și impactul remarcabil în Statele Unite a teoriei literare deconstrucționiste mediat prin intermediul dezbaterilor specific feministe (contribuția specifică a antropologiei fiind mai puțin decelabilă în acest context), pe de altă parte, cu mențiunea că presiunea radical-novatoare a teoriei feministe mi se pare de o importanță primordială în anbele cazuri.

Critica dinspre stânga a cotiturii lingvistice (ca și cea cu mult mai răutăcioasă a drepteii) reduce aceste evoluții la un anume tip de proiect social, văzând în ele o acrobatică auto-indulgentă a intelectualilor stângiști care și-au pierdut busola, construindu-și raționalizări seducătoare, ce funcționează însă numai în turnurile de fildeș ale propriei lor izolări, și care caută pe această cale un substitut pentru clasa muncitoare ce le refuză serviciile, nefiind în stare să se dedice verificatelor și dificilelor proiecte radicale⁹⁵. Ca răspuns sunt gata să afirm viabilitatea raportului constructiv între perspectivele teoretice pe care le-am explorat mai înainte și șansele articulării unei politici mai adecvate fundamentelor complexe și diverse ale identității colective în acest sfârșit de secol XX. Mai mult, istoriile sociale și politice ale ultimului pătrar de veac (din așa-numita „lume reală”), care au dus la un scepticism accentuat în ceea ce privește ideile tradiționale referitoare la instrumentalizarea politică și de clasă (ca fundamente primordiale și suficiente pentru a cunoaște și a acționa pe această lume) în rândul susținătorilor acestora, reprezintă alternative seducătoare pentru socialiști ca mine, care caută să reelaboreze anumite fundamente viabile ale politicii stângii din sfârșimăturile actuale ale tradițiilor socialist-etatiste. În acest sens ne stă la dispoziție o analiză socială – a post-Fordismului, a postmodernității și a restructurării transnaționale a economiei global-capitaliste – care poate pune bazele circumstanțiale ale unei politici a „timpurilor noi”. O astfel de analiză socială a istoriei intelectuale pe care tocmai am trecut-o în revistă nu ne este necesară din cauza

⁹⁵ Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class...*, op. cit.; Bryan D. Palmer, *Descent into Discourse. The reification of Language and the Writing of Social History*, Philadelphia, 1990.

provocărilor teoretice, și epistemologice pe care aceasta le conține în sine. Evoluția istoriei sociale din ultimul timp nu poate fi în nici un caz invocată ca reprezentând o tendință materialistă normalizatoare.

În realitate, raportul exact dintre viața intelectuală – în cazul nostru, exprimată sub forma unei cotituri teoretice specifice și a efectelor sale asupra practicii istorice – și condițiile generale de ordin social și politic nu este deloc clar, unul din scopurile lucrării mele fiind acela de a demonstra dificultățile punerii lor într-o relație de tip cauzal. Ar fi pervers – ca expresie a unei credințe în materialism – să revenim la o mai veche concepție a socialului, încercând să neutralizăm pe această cale înseși problemele pe care aceasta încearcă să le aducă la suprafață. În orice caz, istoria socială sub forma ei amorfă și expansionistă a anilor '70, a încetat să mai existe; ea și-a pierdut coerența ca proiect de tip intelectual, pierzându-și prestigiul ca forță de coagulare a spiritelor mai radicale, inovative și experimentatoare din interiorul profesiei, constatare valabilă mai ales pentru generațiile mai noi. „Noua istorie culturală” și studiile culturale sunt pe cale astăzi să-i ia locul.

Nu consider aceasta drept o criză sau ceva regretabil. Totuși, cei care gândesc altfel nu sunt puțini. Cel mai recent exemplu, cel al lui Bryan Palmer, se constituie într-o denunțare a cotitunii lingvistice drept „o manevră indubitabilă a adversarului”, direcționată împotriva istoriei sociale și a materialismului istoric. Ea reprezintă, după Palmer, o „deschidere hedonistă în direcția unei pluralități a discursurilor care decentrează lumea într-o negare haotică a recognoscibilității unor structuri tangibile de putere și a unor semnificații globale”, fiind „o reducere a analizei și teoriei la nivelul unor calambururi și jocuri de cuvinte cu pretenții scolastice”, sub forma unui „orgoliu mesianic” care a pus stăpânire, din nefericire, pe imaginația istoricilor societății⁹⁶. Cartea lui Palmer este realmente bizară, de vreme ce oscilează în mod capricios între exegeze empatice ale contribuțiilor poststructuraliste și însușirea lor constructivă, pe de o parte, și condamnarea lor înverșunată, pe de alta. În final, Palmer ajunge la concluzia că turnura de tip lingvistic din interiorul istoriei sociale a dus la „... negliobie, la un fel de joc lingvistic de tip academic care nu poate fi pus în relație decât cu ghetourile pseudo-intelectuale ale unor enclave avangardiste autopromoționale, al căror bastion protecționist este Universitatea”⁹⁷. Împotriva acestui tip de poliție intelectuală – ce ne readuce în memorie, din nefericire, cele mai dăunătoare excese cauzate de cartea lui Edward Thompson, *The Poverty of Theory*, și dezbaterea care i-a urmat – trebuie să invocăm cu hotărâre nevoia pluralismului. Și aceasta este și idea cu care vreau să închei. Fie că ne decidem să acceptăm cotitura lingvistică, fie că nu, vor rămâne multiple căi de urmat în ceea ce privește scrierea istoriei sociale.

⁹⁶ Bryan D. Palmer, *op. cit.*, p. 188.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 199.

De vreme ce, în practică, nu există altă cale de a pune capăt acestei dispute, cu excepția reducerii la tăcere a oponentilor și a arderii cărților lor, speranța noastră constă în preservarea seriozității și deschiderii intelectuale a dezbaterilor în curs. Căci înțelegerea noastră progresează prin intermediul unor conflicte și prin clarificarea polemică a unor diferențe. Dar în final diferențele sunt cele care trebuie să rămână.

FROM SOCIAL HISTORY TO THE "LINGUISTIC
TURN" IN THE ANGLO-AMERICAN HISTORIOGRAPHY
OF THE 1980s

Abstract

A fully detailed analysis of approaches in Anglo-American historiography after 1980 is made, with a review of the main works and scientific events devoted to this issue. A comprehensive bibliography, extremely useful to Romanian researchers, is also provided.

Two basic trends are selected from the plurality of themes investigated by Anglo-American social historiography in the last 15-20 years – in the author's terminology, post-Marxism, post-Althusserianism, and the "deconstructionist literary theory" –, both bearing the pressure of the feminist theory, in other terms of the tendency for integrating with "full rights" the history of the formerly "weaker sex" into the global history of society.

The highly specialized information brings into focus the contemporary debates on this issue in Anglo-American historiography.

POLITICA EXTERNĂ SOVIETICĂ INTERBELICĂ ÎN VIZIUNEA ISTORIOGRAFIEI ANGLO-SAXONE

FLORIN ANGHEL

Pentru un demers pe o temă de o asemenea importanță nu numai pentru istoria globală a omenirii în perioada respectivă, ci și pentru fiecare centru de decizie politică și militară în parte se cuvin a fi făcute, la început, câteva precizări absolut necesare.

Mai întâi de toate, lucrarea de față nu și-a propus și nici n-a avut intenția să-și propună epuizarea tuturor materialelor publicate în centrele de limbă engleză, ci a avut în vedere o analiză, o încercare de interpretare a surselor, foarte sărace și foarte diverse totodată, găsite și consultate în câteva biblioteci publice din București.

Nu puține sunt lucrările fundamentale ale acestei perioade scrise de istoricii de formație anglo-saxonă (George F. Kennan, Adam B. Ulam, Louis Fischer, Robert Tucker, George Alexander Lensen). În același timp însă, nu lipsesc studiile clar părtinitoare, numărul lor cunoscând perioade de intensitate maximă în prima jumătate a anilor '40 și la jumătatea anilor '70, perioade care coincid, și pe plan politic, unei intensificări a colaborării între lumea Occidentului și statele comuniste, respectiv U.R.S.S.

Există o similitudine între politica imperialistă țaristă și politica expansionistă sovietică? Da, spun cei mai mulți analiști, diferența ar fi una calitativă, de la tratatul de la Brest-Litovsk („pacea cartagineză”¹), cu perioade de regres, ideea revoluției mondiale comuniste nepărășind funcția prioritară în elaborarea doctrinei diplomatice. Caracteristici precum secretomania, lipsa francheții, duplicitatea, suspiciunea, neîncrederea, lipsa de prietenie ne pot conduce la concluzia corect găsită de George F. Kennan, anume că „personalitatea politică a puterii sovietice pe care o cunoaștem este produsul *ideologiei* și al *circumstanțelor*”².

Lucrarea, inițial de proporții mai mari, am împărțit-o în funcție atât de criteriul geografic (Europa din apropiere, zona central-orientală; Germania – baza

¹ Alvin Z. Rubinstein, *The Foreign Policy of the Soviet Union*, New York, Random House, 1960, p. 37.

² George F. Kennan, *The Sources of Soviet Conduct*, în „Soviet Conduct in World Affairs. A Selection of Readings Compiled by Alexander Dallin”, New York, Columbia University Press, 1960, p. 244.

politicii externe sovietice; Europa Occidentală; Asia și America), cât și de cel cronologic (am urmărit o împărțire în patru perioade: 1918–1921; 1921–1933; 1934–1938; 1939–1941).

Căutarea unui fir călăuzitor în multitudinea de afirmații, de explicații și de reușite sau eșecuri într-un domeniu despre care s-a scris enorm poate fi, dacă nu reprezintă o opțiune prea ambițioasă, încercarea de față.

Înainte de un demers în acest incitant domeniu ar trebui subliniat că, în ceea ce privește evoluția politicii externe sovietice, este important să se aibă în vedere *dualitatea* care a existat în permanență între Narkomindel și Komintern.

Nu puține sunt încercările de a explica violenta respingere a acceptării prevederilor sistemului versaillez din partea Moscovei. Un Raymond J. Sontag a discutat despre faptul că principiul autodeterminării a avut în practică multe imperfecțiuni în ceea ce era considerat esențial pentru pacea Europei (mai ales în zona Balticii, în zona frontierelor răsăritene ale Poloniei și în „*teritoriile revendicate de România*”) iar, în ceea ce privește destrămarea Dublei Monarhii, autorul merge mai departe: pentru a fixa frontierele dorite din punct de vedere strategic și economic de statele succesoare, principiul autodeterminării a fost flagrant violat și, în final, noile granițe au distrus ceea ce era o unitate economică, separând fabrici de depozite de materiale și materii prime, distrugându-se un sistem de comunicații, forțându-se construirea unor noi drumuri și căi ferate³. Arnold Margolin consideră, mai mult, că în crearea statului polonez și a României Mari, Conferința de pace a desconsiderat dorințele „nepolonezilor” și „neromânilor” și că pentru numeroase naționalități din Imperiul rus, programul de la Versailles nu a luat în considerație autodeterminarea⁴.

În prima perioadă a diplomației sovietice, între 1918 – 1921, Adam B. Ulam a găsit relevante două teme majore ale politicii externe: pericolul permanent al ofensivei capitaliste asupra comunismului și imposibilitatea lumii occidentale de a acționa rațional, de aici rezultând dorința de a ataca Rusia Sovietică⁵.

Chiar după semnarea primelor tratate de pace cu statele vecine, în 1920 – 1921, Moscova a păstrat pentru fiecare un instrument de presiune. În Estonia, de pildă, funcționa Partidul Comunist (despre care T. Parmin crede că în decembrie 1917 avea aproape 10000 membri) care, ca parte a Kominternului, s-a pronunțat explicit pentru anexarea de către U.R.S.S. și împotriva independenței Estoniei, doi

³ Raymond J. Sontag, *A Broken World, 1919 – 1939*, New York, Philadelphia, San Francisco, London, Harper Torchbooks, 1972, p. 8-10.

⁴ Arnold Margolin, *From A Political Diary. Rusia, The Ukraine And America, 1905 – 1945*, New York, Columbia University Press, 1946, p. 130 – 131.

⁵ Adam B. Ulam, *Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy, 1917 – 1973*, New York, Washington, Praeger Publishers, 1975, p. 76.

lideri comuniști estoni, Jaan Anvelt și Hans Pöögelmann, fiind numiți în funcții oficiale la Comisariatul sovietic pentru Problemele Naționalităților⁶.

Totodată, Arthur E. Adams crede că succesul bolșevic în Ucraina nu a fost imediat în această primă perioadă datorită fie haosului social și rapidei dezintegrări a sistemului economic, fie forței adversarilor (germanii, Aliații, polonezii, naționaliștii), factorului timp și efectelor sale (cererile disperate de alimente din partea Rusiei ducând la o exploatare nemiloasă a resurselor de cereale ucrainene), dar și grosolanelor erori bolșevice (cea mai gravă fiind subestimarea rezistenței ucrainene)⁷.

Există în cadrul istoriografiei anglo-saxone o tendință care pornind de la premisa că Ungaria s-a constituit ca stat independent pe ruinele unui fost imperiu, ea nefiind o țară eliberată, ci o fostă putere dominantă, trage concluzia că într-o societate neintegrată și nedevelopată – ca a Ungariei – bolșevismul a putut prinde mai ușor; același Richard Löwenthal consideră însă că Bela Kun este văzut acum la o înălțime mai mare decât era în contemporaneitatea lui, el nefiind un om politic, un om de stat sau o forță morală, ci „un primitiv politic provincial”⁸. Mai mult decât atât, un Ivan Volgyes, deși recunoaște că guvernul comunist ungar a primit ajutoare de la Moscova, prin intermediul Crucii Roșii Rusești de la Budapesta și Viena (30 – 40 milioane ruble), concluzionează că rolul bolșevicilor ruși în crearea Republicii Sovietice Ungare este unul minim, existând o mare diferență între revoluția bolșevică rusă din 1917 și cea din martie 1919 din Ungaria⁹. Această interpretare o putem contrazice, în schimb, folosind un foarte recent material care, argumentat, subliniază că diplomația sovietică a primilor ani a fost *eminamente ideologică și revoluționară*¹⁰.

O constatare personală în ceea ce privește România și relațiile sovieto-române este aceea că informațiile sunt nu o dată destul de confuze iar unele complet eronate, baza studiilor referitoare la această problemă constituind-o documentația care nu are la bază arhive ci, îndeosebi, diferite memorii sau

⁶ Tõnu Parming, *The Pattern of Participation of the Estonian Communist Party in National Politics, 1918 – 1940*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. 59, nr. 3, July 1981, p. 400 – 402.

⁷ Arthur E. Adams, *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign, 1918-1919*, New Haven and London, Yale University Press, 1963, p. 386.

⁸ Richard Löwenthal, *The Hungarian Soviet and International Communism*, în „Revolution in Perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919”, edited by Andrew J. Janos and William B. Stottman, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1971, p. 174 – 177.

⁹ Ivan Volgyes, *The Hungarian Dictatorship of 1919. Russian Example Versus Hungarian Reality*, în „East European Quarterly”, vol IV, nr. 1, March 1970, p. 63 – 65.

¹⁰ Jonathan R. Adelman, Deborah Anne Palmieri, *The Dynamics of Soviet Foreign Policy*, Harper and Row, New York, 1989, p. 47.

materiale scrise în scopuri altele decât cele științifice. Astfel, unul din marii sovietologi, precum Louis Fischer, scria că „puțin după Anul Nou 1918, trupele române au început ocuparea Basarabiei. Patrioții moldoveni au încercat să reziste, dar la 26 ianuarie 1918 ocuparea Basarabiei se încheiase”¹¹; un alt studiu susține că la două luni după preluarea puterii de către bolșevici, guvernul Moldovei „a invitat trupele române în țară iar în noiembrie 1918 a renunțat «spontan» la autonomie devenind o provincie a României”, acesta reprezentând un act de cucerire, Bucureștiul fiind puternic susținut de Alianții Occidentali¹².

Întărirea relațiilor cu Germania, creșterea influenței în China, recunoașterea diplomatică din partea Marilor Puteri, acestea au dus la o oarecare destindere a raporturilor Kremlinului cu vecinii săi imediați. În perioada 1921 – 1933 diplomația sovietică a făcut și compromisuri, deși acestea erau acceptate doar cu convingerea că ele protejau revoluția bolșevică¹³, fiind o tactică tranzitorie. O dovadă că nu se renunțase la idealul ordinii comuniste mondiale aduce și studiul lui Roman Solchanyk: crearea unui partid comunist în Răsăritul Poloniei, excelentă placă de răspândire a „bacilului bolșevic” spre proletariatul din Polonia, Ungaria și Germania, soluția propusă de Lenin pentru rezolvarea concretă a problemelor din Kresy (Polonia orientală) fiind „irlandizarea” Galiției Orientale și unirea regiunii cu R. S. S. Ucraina¹⁴.

În ceea ce privește relațiile sovieto-române, majoritatea studiilor sunt de acord că nu s-a depășit impasul. Sunt amintite negocierile de la Viena, din 1924 și, ca factor sovietic de presiune, crearea R. S. S. A. Moldovenești; în același timp însă la Max Beloff apare o informație absolut surprinzătoare și nedovedită până acum și anume aceea că în luna martie 1918 România a semnat cu R. S. F. S. Rusă un acord care prevedea evacuarea Basarabiei de către trupele române¹⁵.

Același Max Beloff emite ipoteza că după înfrângerea din China și declanșarea crizei interne datorate colectivizării agriculturii, s-ar putea desprinde câteva coordonate ale politicii externe sovietice: legături prietenești cu Puterile care puteau ajuta la reconstruirea economică a U.R.S.S., prevenirea creării unui bloc antisovietic și extinderea sistemului de securitate la toți vecinii pentru a fi

¹¹ Louis Fischer, *The Soviet in World Affairs. A History of the Relations Between the Soviet Union and the Rest of the World*, New York, Vintage Books, 1960, p. 135.

¹² Arthur E. Adams, *op. cit.*, p. 239.

¹³ Ivo J. Lederer, *Soviet Foreign Policy*, în *Fifty Years of Communism in Russia*, edited by Milorad M. Drachkovitch, University Park and London, The Pennsylvania State University Press, 1968, p. 180 – 182.

¹⁴ Roman Solchanyk, *The Foundation of the Communist Movement in Eastern Galicia, 1919-1921*, în „Slavonic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies”, vol. 30, nr. 4, December 1971, p. 774 – 775.

¹⁵ Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia, 1929 – 1941*, vol. I, London, New York, Toronto, Oxford University Press, 1956, p. 22.

prevenită o nouă intervenție armată străină. Edificiul securității sovietice se dorea o replică pe scară largă în sistemul de securitate al Genevei¹⁶.

În căutarea unei explicații privind schimbarea de optică a diplomației sovietice în anii '30, un foarte recent material publicat de Edward Mark remarcă faptul că, la fel ca în cazul regimurilor de extremă dreaptă din Germania și Italia, și în cazul U.R.S.S. politica externă nu a fost mai mult decât o propagandă militantă, un mod de a justifica tirania pe plan intern (dacă Hitler vorbea despre complotul evreimii, Stalin acuza încercuirea capitalistă)¹⁷.

Dacă un mai vechi studiu susține teza potrivit căreia Stalin a trecut de la crearea unui sistem de apărare regională la întărirea alianțelor cu Occidentul, după 1935¹⁸, deci după intrarea în Liga Națiunilor, același Adam B. Ulam are în vedere faptul că obiectivul principal al politicii sovietice după 1933 nu a fost o alianță efectivă cu Vestul (în speță cu Franța) ci prevenirea oricărei înțelegeri între Franța și Germania care ar fi opus Berlinul Moscovei¹⁹.

Münchenul este perceput de istoriografia anglo-saxonă drept o traumă pentru sovietici; sunt folosite drept argumente atât evoluțiile globale europene ale acestei perioade, cât și relatări din interiorul spațiului moscovit, ambasadorul S.U.A. la Kremlin concluzionând chiar, în martie, 1938 că „Uniunea Sovietică a intrat rapid într-o completă izolare”²⁰.

În contextul semnării și intrării în vigoare a Protocolului adițional secret al Pactului Ribbentrop-Molotov apar cel puțin două informații eronate. Una din ele se referă la faptul că intrarea trupelor sovietice în Basarabia și Nordul Bucovinei ar fi avut loc în luna august 1940²¹ (și aceasta într-o lucrare cât se poate de recentă!) iar cealaltă susține că în luna decembrie 1939 s-ar fi semnat un protocol sovieto-român referitor la restaurarea traficului feroviar între România și Polonia ocupată de Armata Roșie de către autoritățile române²² (ipoteza aceasta nu mai apare nicăieri).

Referitor la aplicarea protocolului secret în cazul statelor baltice, Alex. Shtromas constată încălcarea de către Moscova a tuturor acordurilor internaționale

¹⁶ *Ibidem*, p. 12.

¹⁷ Edward Mark, *October or Thermidor? Interpretations of Stalinism and the perception of Soviet Foreign Policy in the United States 1927 – 1947*, în „The American Historical Review”, vol. 94, nr. 4, 1989, p. 943.

¹⁸ Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, New York, London, Oxford University Press, 1949, p. 418.

¹⁹ Adam B. Ulam, *op. cit.*, p. 219.

²⁰ Joseph E. Davies, *Mission to Moscow*, New York, Simon and Schuster, 1941, p. 297.

²¹ Wolfgang Leonhard, *Betrayal. The Hitler – Stalin Pact of 1939*, New York, St. Martin's Press, 1989, p. VII.

²² Robert M. Slusser, Jan F. Triska, *A Calendar of Soviet Treaties 1917 – 1957*, Stanford, California, Stanford University Press, 1959, p. 400.

încheiate anterior, fapt care dovedește caracterul oportunist al atitudinii URSS față de dreptul internațional și de obligațiile asumate²³. Comparativ cu măsurile violente din anii '20 – '30, cele luate de sovietici în 1940-1941 în statele baltice au fost mai blânde, atitudine căreia Dennis J. Dunn i-a găsit cel puțin trei explicații:²⁴

1) guvernul sovietic era preocupat de integrarea noilor teritorii în sistemul comunist cât mai curând posibil, 2) Moscova a tolerat pentru început Biserica Catolică pentru a nu provoca reacția opiniei publice occidentale, 3) în primul an de ocupație, Kremlinul a tratat biserica baltică cu multă precauție pentru a nu provoca masive simpatii pentru Hitler (afirmațiile sunt discutabile).

Sovietizarea Poloniei orientale s-a făcut mult mai rapid și cu o violență deosebită; Jan T. Gross afirmă că de la 4 la 22 octombrie 1939 (alegerile în noile teritorii pentru sovietele de deputați) în aceste zone nu a avut loc numai un transfer de suveranitate de la un stat la altul, ci un transfer de suveranitate individuală de la persoană separată la stat²⁵.

În contextul politic internațional al începutului anilor '40, când asemenea afirmații erau frecvente, Hewlett Johnson a încercat să integreze pactul Ribbentrop-Molotov în politica externă a URSS după 1934, în efortul său de a realiza securitatea colectivă în colaborare cu Liga Națiunilor²⁶. La o distanță în timp de câteva decenii asemenea modele sunt respinse; Barrington Moore găsea că sistemul sovietic conținea în el însuși un număr de forțe interne expansioniste: 1) U.R.S.S. este un stat autoritar, conducătorii ei au avut o serie continuă de succese în exercițiul puterii politice. Frustrările determinate de situația indivizilor în societatea modernă, în special în statele totalitare, au tendința de a produce impulsuri sociale distructive care trebuie canalizate împotriva unui inamic extern pentru a evita distrugerea propriei societăți, 2) puternica personalitate a lui Stalin, 3) acțiunile expansioniste sovietice erau continuatoarele ale politicii tradiționale țariste, 4) factori de ordin geografic și istoric, răspunzând la interese tradiționale rusești²⁷.

²³ Alex Shtromas, *Soviet Occupation Of The Baltic States And Their Incorporation Into The U.R.S.S.: Political And Legal Aspects. Legal Aspects*, în „East European Quarterly”, vol. XIX, January 1986, p. 459.

²⁴ Dennis J. Dunn, *The Catholic Church and the Soviet Government in the Baltic States, 1940 – 1941*, în „The Baltic States in Peace and War, 1917 – 1945”, edited by Stanley Vardys and Romualdas J. Misiunas, The Pennsylvania State University Press, 1978, p. 149.

²⁵ Jan T. Gross, *Revolution From Abroad. The Soviet Conquest Of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, Princeton University Press, 1988, p. 84.

²⁶ Hewlett Johnson, *The Soviet Power. The Socialist Sixth of the World*, New York, International Publishers, 1940, p. 333.

²⁷ Barrington Moore jr., *The Relations of Ideology and Foreign Policy*, în „Soviet Conduct in World Affairs. A Selection of Readings Compiled by Alexander Dallin”, New York, Columbia University Press, 1960, p. 86.

Trebuie spus că interesul pentru U.R.S.S. și politica sa externă în Europa Central-Orientală este unul major în istoriografia anglo-saxonă; există fie abordări pe o anumită temă (spre exemplu, cele referitoare la statele baltice și problemele lor specifice), fie generale. Divergențele nu lipsesc, ele nu sunt o caracteristică a unei epoci anume (ca și erorile, de altfel). Nu pot fi negate evoluțiile istoriografiei în abordarea relațiilor cu Europa din apropiere. Dacă în perioada anilor '20 – '30 prestigioase reviste precum „The Slavonic and East European Review” publicau studii ce aduceau mai mult cu știința politicii decât cu cea a istoriei, dacă în anii '40 pozițiile critice ale istoriografiei sunt mult atenuate, în perioada postbelică sunt semnalate cele mai importante, mai solide și mai bine documentate realizări. Nici acestea nu scapă de exagerări sau de interpretări discutabile (un Raymond J. Sontag face un rechizitoriu al dizolvării Austro-Ungariei și o serioasă critică la adresa statelor care au beneficiat de pe urma acestui proces); sunt și abordări părtinitoare, apropiate de unele poziții (mai ales în cazul statelor baltice și Finlandei). În mod sigur, însă, evoluția este spectaculoasă, fie și dacă am exemplifica doar cu două realizări: cea a lui Adam B. Ulam, care acoperă o perioadă de peste jumătate de secol de politică externă sovietică și excepționalul studiu al lui Edward Mark care trece peste înrădăcinate prejudecăți, între care cea care evidențiază deosebiriile dintre un regim de extremă stângă și unul de extremă dreaptă în ceea ce privește esența internă a sistemului și obiectivele politicii externe.

Există teme preferate, abordate din multiple unghiuri de vedere (relațiile cu statele baltice, cu Finlanda, problema Poloniei răsăritene) în timp ce alte aspecte s-au bucurat de o atenție și o tratare sumară în raport cu importanța lor (de amintit doar relațiile cu Bulgaria, neexistând o tratare separată sau mai largă a acestei probleme). În ceea ce privește sursele utilizate, covârșitoarea parte a lor provin din Occident (documente de arhivă, memorii, studii, presă) iar acolo unde sunt folosite și cele sovietice, se poate constata că acestea sunt fie publice (ziare, declarații oficiale, documente publicate), fie aparțin dizidenților. Există cazuri – ca acela al României – în care sursele folosite sunt inexacte, astfel încât interpretarea fenomenului istoric suferă denaturări (avem în vedere, în mod special, cazul Basarabiei și evoluția raporturilor sovieto-române în viziune anglo-saxonă).

Pornind, precum Edward H. Carr, de la o declarație a lui Karl Radek referitoare la interesul constant și major al Rusiei în a asigura existența Germaniei și ca o contragreutate la superioritatea Aliatilor²⁸ merită subliniată o observație pe care, paralel cu Raymond Sontag, o dezvoltă și Richard Lamb²⁹: după primul război mondial puterile victorioase (Franța, Marea Britanie) au dictat termenii păcii statelor învinse (Germania, Austria, Ungaria, Bulgaria); geneza celui de-al

²⁸ Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution. 1917–1923*, London, Macmillan, 1963–1966, vol. III, p. 382.

²⁹ Richard Lamb, *The Drift to War, 1922–1939*, London, W. H. Allen, 1989, p. 3.

doilea război mondial s-ar găsi în termenii tratatelor de la Versailles, Saint Germain și Trianon pentru că, de pildă, la Viena, în 1815, învingătorii au impus Franței obligații mai puțin oneroase în timp ce despre generozitate nu se poate vorbi în termenii acordați învinșilor în 1919 – 1920. Este ușor de înțeles de ce germanii au considerat Liga Națiunilor ca pe o organizație a învingătorilor pentru a-și proteja victoria și de ce au privit către Rusia ca spre o ieșire, spre o soluție, chiar temporară.

Concomitent cu eforturile de a menține relațiile cu Berlinul, liderii sovietici, convinși că nu vor putea supraviețui fără agitații revoluționare în câteva țări avansate din punct de vedere industrial, au declanșat o puternică acțiune propagandistică. La Barrington Moore apare informația că Adolf Joffe, reprezentantul sovietic la Berlin, a plătit la sfârșitul anului 1918 o sumă de peste 100000 de mărci pentru a procura arme revoluționarilor germani, cerând în plus alte 10 milioane de ruble din partea guvernului sovietic³⁰ (și George F. Kennan avansează aceleași cifre). Aflând despre aceasta, guvernul german l-a expulzat pe Joffe la 8 noiembrie 1918 după care, în ziua următoare, Moscova publica un decret al Consiliului Comisariatelor Poporului prin care se stipula că tratatul de la Brest Litovsk era anulat³¹.

În legătură cu evoluția războiului ruso-polonez și impactul său asupra raporturilor sovieto-germane, Robert Himmer susține într-un studiu³² că atât Cicerin, cât și Politbiroul erau convinși că trupele germane vor intra în Polonia dacă Armata Roșie ar cere ajutorul; mergând pe același fir, autorul deduce că *a existat o înțelegere nescrisă germano-sovietică privind dezmembrarea Poloniei și crearea graniței comune* (Viktor Kopp, reprezentantul diplomatic sovietic la Berlin, a propus ministrului german de externe, Walter Simons, în 1920, stabilirea graniței comune sovieto-germane pe teritoriul Poloniei și rezolvarea problemei Coridorului polonez în favoarea Germaniei)³³.

În etapa refacerii economiei sovietice, atenția Moscovei s-a concentrat cu precădere asupra Germaniei, Berlinul devenind principalul partener politic, economic, militar. Concluzia lui Adam B. Ulam este, după părerea noastră, cea mai pertinentă: *alianța cu Germania – pe toate planurile – a devenit postulatul*

³⁰ Barrington Moore jr., *Soviet Politics – The Dilemma of Power. The Role of Ideas in Social Changes*, Massachusetts, Harvard University Press, Cambridge, 1950, p. 196 și George F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, New York, A Mentor Book, 1962, p. 145.

³¹ John W. Wheeler Bennett, *Brest Litovsk. The Forgotten Peace. March 1918*, London, Macmillan, 1956, p. 361 – 362.

³² Robert Himmer, *Soviet Policy Toward Germany During The Russo-Polish War, 1920*, în „Slavic Review. American Quarterly of Soviet and East European Studies”, vol. 35, nr. 4, December 1976, p. 666 – 667.

³³ *Ibidem*, p. 674.

*politicii externe bolșevice*³⁴. Primele negocieri concrete privind colaborarea militară au avut loc în anul 1921, principalul artizan fiind generalul Hans von Seeckt, fiind creată și o secție specială dedicată afacerilor ruse inclusă în Ministerul de Război german. Berlinul propunea ajutorul financiar și tehnic în construirea unei industrii de armament rusești (cu posibile concesiuni ale firmelor germane Junkers și Krupp) pentru a obține din Rusia produsele prohibite prin tratatul de la Versailles³⁵.

Desigur că evenimentul cel mai copleșitor al anilor '20, considerat ca atare de majoritatea autorilor consultați, a fost semnarea tratatului de la Rapallo din 16 aprilie 1922 între cele două Mari Puteri excluse. Isaac Deutscher crede că unii dintre liderii de la Moscova erau convinși că Rapallo era prima mare victorie a diplomației sovietice și că era preferabilă exploatarea potențialului industrial al Germaniei pentru refacerea economică a URSS unor confruntări care ar fi costat enorm, material și uman, fără să se știe cu ce rezultate³⁶. La rândul lui, Hans W. Gatzke consideră³⁷ că în anii '20 ambasadorul german la Moscova, contele Brockdorff – Rantzau, a fost unul din factorii cei mai influenți în deciderea destinului raporturilor bilaterale, el opunându-se oricărei tentative de aliniere a Germaniei la Occident. De altfel, anii 1922 – 1928 au fost denumiți „era Rantzau”³⁸; Max Beloff socotește că în aceeași perioadă Germania a devenit cel mai important partener economic (în 1928 atrăgea 28,9% din exporturile rusești)³⁹ dar și militar (în mai 1922 un birou al armatei germane s-a deschis la Moscova)⁴⁰.

Colaborarea politică, economică și militară a atins punctele culminante la cumpăna anilor '20 – '30 (primul plan cincinal sovietic a ajutat Germania să reducă numărul șomerilor prin angajarea în U.R.S.S. a mii de tehnicieni și ingineri germani utilizați ca specialiști în procesul industrializării). Nu este o exagerare dacă vom susține întrutotul formularea găsită de G. Hilger și A. G. Meyer și anume că *la începutul anilor '30 relațiile sovieto-germane căpătaseră fixismul dat de rutină și că nu mai exista nimic important de negociat între cele două state*⁴¹.

Realinierea relațiilor internaționale ale U.R.S.S. a necesitat redistribuirea planurilor sale strategice; Philip Mosely a observat că, potrivit Constituției

³⁴ Adam B. Ulam, *op. cit.*, p. 146.

³⁵ Hans W. Gatzke, *Russo-German Military Collaboration During The Weimar Republic*, în „The American Historical Review”, vol. LXIII, nr. 3, April 1958, p. 567 – 568.

³⁶ Isaac Deutscher, *op. cit.*, p. 393.

³⁷ Hans W. Gatzke, *op. cit.*, p. 569.

³⁸ Gustav Hilger, Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies. A Memoir History Of German Soviet Relations, 1918 – 1941*, The Macmillan Company, New York, 1953, p. 94.

³⁹ Max Beloff, *op. cit.*, p. 33.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 59.

⁴¹ Gustav Hilger, Alfred G. Meyer, *op. cit.*, p. 227.

sovietice din 1936, armata putea fi folosită doar pentru a apăra teritoriul sovietic în cazul unui atac sau pentru a-și onora obligațiile internaționale⁴².

În privința înțelegerilor de la 23 august 1939, W. Leonhard afirmă că, de partea sovieticilor, despre pact nu știau, înainte de semnare, decât trei persoane: Stalin, Molotov și Klement Gottwald, secretarul Kominternului pentru Europa Centrală⁴³. De partea germană, Ribbentrop era acela care susținea pătimaș cauza colaborării cu sovieticii, el explicându-i lui Mussolini că Rusia „nu este numai în proces de devenire a unui stat național normal, dar chiar a progresat rapid în această direcție”, cea mai bună dovadă fiind aceea că în cercurile conducătoare de la Moscova nu se mai găsea nici un evreu⁴⁴.

Referitor la problema Basarabiei, punct înscris separat în Protocolul adițional secret, apar câteva erori: în primul rând, G. L. Weinberg, într-o recentă lucrare, consideră, în mod cu totul fals, că după primul război mondial provincia, „a fost pierdută” de Rusia în favoarea României⁴⁵; la fel, într-o serioasă analiză, Arthur Adams face referiri la „teritoriile rusești luate de români în noiembrie 1918”⁴⁶.

Sigur, există și studii care neagă faptul că au avut loc și negocieri între URSS și Germania înainte de luna august 1939 și, în orice caz, nu înainte de sosirea misiunii militare franco-britanice la Moscova; se afirmă că discuțiile n-au conținut nici un plan de partajare a Poloniei și că, dimpotrivă, marea greșală a sovieticilor a fost aceea a supraestimării puterii militare a Poloniei în așa fel încât rapidul colaps al Varșoviei i-a găsit complet nepregătiți, Armata Roșie fiind nevoită să mobilizeze imediat trupe și să treacă spre frontiere pentru a apăra țara de un eventual atac german⁴⁷.

Majoritatea părerilor din istoriografia anglo-saxonă relevă că determinarea raporturilor bilaterale sovieto-germane a început din toamna anului 1940, după ce Berlinul a acordat garanții României în urma semnării Diktatului de la Viena din 30 august 1940⁴⁸.

Alan Bullock, într-o masivă lucrare publicată recent, analizând problema surselor de informații prin care Stalin a fost pus la curent în legătură cu un

⁴² Philip E. Mosely, *Recent Soviet Trials and Politics (April 1938)* în „The Kremlin and World Politics. Studies in Soviet Policy and Action”, New York, Vintage Books, 1960, p. 74 – 76. .

⁴³ Wolfgang Leonhard, *op. cit.*, p. 9.

⁴⁴ Adam B. Ulam, *op. cit.*, p. 292 – 293.

⁴⁵ Gerhard L. Weinberg, *The Nazi-Soviet Pacts: A Half Century Later*, în „Foreign Affairs”, vol. 68, nr. 4, 1989, p. 176.

⁴⁶ Arthur E. Adams, *Stalin and His Times*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1972, p. 127.

⁴⁷ Hewlett Johnson, *op. cit.*, p. 334.

⁴⁸ Barrington Moore jr., *Soviet Politics*, p. 365; Gustav Hilger, Alfred G. Meyer, *op. cit.*, p. 317; Alan B. Ulam, *op. cit.*, p. 301 – 303; Alan Bullock, *Hitler and Stalin Parallel Lives*, London, Harper Collins, 1991, p. 759.

eventual atac german, a găsit cel puțin trei canale cu greutate diplomatică: în martie 1941 prin Sumner Welles, subsecretar de stat al S.U.A., în aprilie 1941 prin Winston Churchill și în aprilie – mai 1941 când ministrul britanic de externe, Anthony Eden, l-a înștiințat de cinci ori pe ambasadorul sovietic la Londra, Ivan Maiski⁴⁹. Relatarea ultimei întrevederi Molotov – von Schulenburg din noaptea de 21 spre 22 iunie 1941⁵⁰ nu vine decât să întărească părerea că Moscova fie că nu era pregătită pentru un conflict militar, fie că nu-l dorea deloc și încerca toate posibilitățile pentru a-l evita.

Relațiile sovieto-germane reprezintă un capitol major în abordările istoriografiei anglo-saxone. Față de spațiul central-răsăritean european, cu o multitudine de poziții și abordări, în sfera sovieto-germană o privire asupra a ceea ce s-a scris relevă o examinare atentă, scrupuloasă și, ceea ce este mai important, deseori lipsită de divergențe majore de interpretare. Toate, sau aproape toate studiile sunt de acord asupra evoluției constante și sigure a relațiilor bilaterale, asupra lipsei de ruptură în favoarea continuității.

În mod cu totul surprinzător trebuie să amintim că mai vechile realizări, apărute în anii '50 – '60, s-au dovedit a fi extrem de bine documentate, solid alcătuite, astfel încât o abordare a unui aspect din această temă nu le poate ocoli. O atenție aparte ar merita, poate, materialele publicate de Edward Hallett Carr, studiul memorialistic al lui Gustav Hilger (angajat al ambasadei germane la Moscova în perioada interbelică) și Alfred G. Meyer, Robert Himmer, Hans W. Gatzke sau singura lucrare care abordează pe un spațiu deosebit de generos problema tratatului de la Brest Litovsk, cea a lui John W. Wheeler Bennctt. Spre deosebire, volumul de proporții al lui Alan Bullock, apărut în 1991, este mai mult o încercare de popularizare a unor evenimente, personaje și întâmplări și, față de lucrările anterioare, se dovedește a fi de o utilitate mai redusă.

Trebuie spus, evident, că nici o lucrare nu ia în considerație teza sovietică, susținută până în 1989, potrivit căreia Pactul de neagresiune din 23 august 1939 nu cuprindea Protocolul adițional secret. Toate studiile îl amintesc, îl publică, îl comentează, *nu a existat nici un dubiu asupra existenței sale*, ceea ce, firește, aduce o oarecare continuitate în tratarea problemei. Un mare merit îl au, bineînțeles, sursele de arhivă germane, folosite în mod frecvent alături de cele franceze sau de altă proveniență. Și aici, ca și în tratarea altor raporturi, rămâne un mare gol de acoperit: lipsa aproape totală a surselor sovietice de primă mână, chiar și cele mai noi apariții (vorbim de cele până în 1991) bazându-se pe documente sovietice îndeobște cunoscute.

*

⁴⁹ Alan Bullock, *op. cit.*, p. 759.

⁵⁰ Gustav Hilger, Alfred G. Meyer, *op. cit.*, p. 335.

Într-un poem intitulat „Sciții” – Aleksandr Blok face o inedită legătură între trecut, prezent și viitor. Sciții, care au locuit în stepele rusești, au apărat timp îndelungat pe greci și pe romani de invaziile dinspre Răsărit ale hunilor. În același timp însă trăiau permanent sub presiunea iminenței unui atac roman dinspre Vest. Aflați între două pericole, la Est și la Vest, sciții au cedat iar civilizația romană s-a prăbușit în urma invaziei hunilor. În viziunea poetului, Sciția veche și Rusia contemporană sunt unul și același lucru: Rusia, încă semibarbară în comparație cu Occidentul, luptă în continuare pentru apărarea civilizației, iar Revoluția din Octombrie a fost actul suprem al acestei apărări. Problema pe care o lansează Blok este următoarea: va răspunde Occidentul mesajului revoluției sau va continua dușmănia ereditară⁵¹?

Pentru a ilustra stadiul la care coborâseră relațiile sovieto-occidentale, David R. Jones a publicat un document (elaborat de War Office la 23 februarie 1918) în care se arăta că dificultățile raporturilor cu bolșevicii „au crescut după ce au intrat în conflict cu România, în ianuarie 1918. Ministrul României la Petrograd a fost eliberat doar în urma protestelor unanime ale corpului diplomatic”⁵². Totodată, Richard K. Debo consideră că o problemă principală a neînțelegerilor de început a fost aceea a prizonierilor aliați capturați în timpul războiului civil; cu această ocazie s-au desfășurat și primele negocieri directe între oficiali britanici și reprezentanți bolșevici (pentru eliberarea personalului diplomatic britanic deținut în Rusia)⁵³.

Un alt analist, George F. Kennan, accentuează disputele privind problema datoriilor rusești și a proprietăților occidentale naționalizate de regimul sovietic. Astfel, din datoria contractată de Rusia până în 1914, aproape 80% era către Franța⁵⁴. Nu e de mirare, așadar, că relațiile politice dintre Paris și Moscova au demarat atât de greu; nevoia imperioasă de credite și necesitatea refacerii economice i-au făcut pe sovietici să lanseze în 1922, la Genova (așa cum subliniază E. Chossudovsky) conceptul de *coexistență pașnică*⁵⁵.

Economicul a dominat politicul în ceea ce privește relațiile sovieto-occidentale; dacă raporturile diplomatice cu Londra, spre exemplu, au fost mai degrabă proaste, Marea Britanie fiind singura putere europeană cu care Moscova

⁵¹ Isaac Deutscher, *op. cit.*, p. 387.

⁵² David R. Jones, *Documents on British Relations with Russia, 1917–1918*, în „Canadian American Slavic Studies”, vol. 9, nr. 3, 1975, p. 369.

⁵³ Richard K. Debo, *Prelude to Negotiations: the Problem of British Prisoners in Soviet Russia, November 1918 – July 1919*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. 58, nr. 1, January 1980, p. 74.

⁵⁴ George F. Kennan, *Russia and the West*, p. 191.

⁵⁵ Evgeny Chossudovsky, *Genoa Revisited: Russia and Coexistence*, în „Foreign Affairs”, vol. 50, nr. 3, April 1972, p. 563.

nu a încheiat un tratat politic, Max Beloff atrage atenția că în anii '30 Londra era principalul partener comercial al Kremlinului⁵⁶. Un alt caz de acest gen, semnalat de Richard K. Debo, arată că, în urma presiunilor unor mari trusturi olandeze (Holland American Line; Philips Electric; Fokker Aircraft; Hollandia Metal Industries) s-au obținut importante concesiile economice din partea guvernului de la Haga în ceea ce privește relațiile cu sovieticii; în schimb, concesiile privind normalizarea relațiilor politice nu au avut loc, Olanda și U.R.S.S. stabilind relații diplomatice doar în timpul celui de-al doilea război mondial, în 1942⁵⁷.

Adam E. Ulam e de părere că sistemul de tratate Franța – Cehoslovacia – U.R.S.S. avea serioase curențe. În primul rând, nu era prevăzută asistența franceză în cazul unui atac al Japoniei împotriva sovieticilor. În al doilea rând, mai important, U.R.S.S. nu avea frontieră comună nici cu Germania, nici cu Cehoslovacia și problema era cum putea ajuta Franța sau Cehoslovacia în cazul unui atac german, ținându-se cont de faptul că în 1935 Polonia era un potențial aliat al Berlinului în cazul unei agresiuni împotriva U.R.S.S.⁵⁸. Mai mult, analistul Barrington Moore jr. întărește o opinie larg răspândită în istoriografia anglo-saxonă, aceea că de partea sovietică a existat permanent suspiciunea că puterile occidentale nu erau, în realitate, interesate în păstrarea păcii și securității și că doreau un conflict între Japonia și Germania, pe de o parte, și U.R.S.S., pe de altă parte (ideea permanentă, neabandonată, a încercării capitaliste)⁵⁹.

Orice examinare a analizelor istorice anglo-saxone asupra relațiilor externe sovietice interbelice cu puterile occidentale constată, în mod paradoxal, că nu se poate vorbi de o abundență de material publicat. Există lipsuri de-a dreptul de neînțeles dacă avem în vedere „greutatea” tematicii: relațiile cu Italia, cu Spania sau cu statele din Nordul Europei sunt tratate cât se poate de sumar, neexistând o preocupare aparte pentru vreunul din aceste cazuri. De altfel, la o sumă, nu se poate vorbi nici despre o aplecare deosebită pentru relațiile cu principalele puteri ale Occidentului, Franța și Marea Britanie. Toate analizele, fără excepție, scot în evidență un aspect care ar putea explica sărăcia relativă a materialelor publicate: constant relațiile economice sovieto-occidentale au trecut înaintea celor politice, s-au dovedit mai viabile, mai încheiate și mai rodnice chiar.

O altă explicație a sărăciei cantitative de studii (în comparație cu alte tematici) ar putea fi, credem, mai slabă reprezentativitate a acestei perioade în relațiile bilaterale (comparativ cu perioada postbelică, de o nemaipomenită bogăție).

⁵⁶ Max Beloff, *op. cit.*, p. 110.

⁵⁷ Richard K. Debo, *Dutch-Soviet Relations, 1917–1924. The Role of Finance and Commerce in the Foreign Policy of Soviet Russia and the Netherlands*, în „Canadian Slavic Studies”, vol. 4, nr. 2, 1970, p. 212.

⁵⁸ Adam B. Ulam, *op. cit.*, p. 223.

⁵⁹ Barrington Moore jr., *Soviet Politics*, p. 360.

Câteva sunt evenimente majore care au atras atenția mai multor analize: problema prizonierilor occidentali și a diferendelor financiare din primii ani postbelici, evoluția „diplomației Litvinov” în a doua parte a anilor '30 și, îndeosebi, problema Pactului Ribbentrop-Molotov.

Concomitent cu eforturile de a declanșa revoluția mondială comunistă sau de normalizare a relațiilor cu statele din Europa, Moscova debuta cu aceleași procedee și în spațiul asiatic. Se poate vorbi, în perioada interbelică, de o alternare a interesului pentru Asia și Europa: dacă în prima perioadă a existenței statului sovietic eforturile s-au îndreptat spre ambele spații, după 1921 – 1922 accentul va fi pus, pe lângă Germania, pe lumea chineză de unde, după 1927, se va muta iarăși în Europa.

George Kennan consideră că un element constant al politicii sovietice în Asia a fost expresia necesității protejării de penetrație și dominație străină a zonelor de la frontiera rusească: Manciuria, Mongolia Exterioară, Sinkiang (Turkestanul chinez). Problema s-a pus mult mai acut după inaugurarea căii ferate care lega Rusia de China și Coreea⁶⁰. În ceea ce privește instrumentele diplomatice folosite, Ken Booth constată că, dacă în Europa au fost alese diverse căi (diplomație, putere economică, propagandă, subversiune), în Orientul Mijlociu și Asia instrumentul militar a continuat să joace un rol determinant până în 1941: în 1921 s-au impus cu forța regimuri bolșevice în Georgia și Mongolia Exterioară. Tot în 1921, pentru a contrabalansa influența britanică în Orientul Apropiat, sovieticii au preferat să acorde ajutor militar mișcării naționaliste a lui Mustafa Kemal Atatürk decât să sprijine grupurile comuniste locale⁶¹.

Olaf Caroe stabilește că, după ce în 1922 Turkestanul a fost inclus în R. S. F. S. Rusă, principalele aspecte ale stăpânirii acestei zone au fost procesul de rusificare și de colonizare, paralel cu o restrângere a activităților specific islamice, culturale și naționale ale unor popoare care nu aveau nimic în comun cu spațiul slav⁶².

În întregul spațiu asiatic se pot deosebi cel puțin patru zone de interes pentru politica sovietică: Turcia, China (și Manciuria), Mongolia Exterioară și Sinkiang, Japonia. În perioada 1922 – 1927, Moscova a fost agentul cel mai activ al schimbării în Extremul Orient; Akira Iriye afirmă în unul din studiile sale că *diplomația sovietică în Nordul și Sudul Chinei a avut efectul anulării oricărui efort al Puterilor de a instaura ordinea stabilită de conferința de la Washington*⁶³.

⁶⁰ George F. Kennan, *Russia and the West*, p. 246.

⁶¹ Ken Booth, *Military Instrument in Soviet Foreign Policy, 1917–1972*, London, Royal United Services Institute For Defences Studies, 1973, p. 34–35.

⁶² Olaf Caroe, *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism*, London, Melbourne, Toronto, Macmillan, 1967, p. 143 – 146.

⁶³ Akira Iriye, *After Imperialism. The Search For a New Order In The Far East, 1921 – 1931*, New York, Atheneum, 1969, p. 37.

Moscova a ales, pentru discuții, statele chineze de la Pekin și Canton pentru că Pekinul deținea controlul politic în Mongolia Exterioară și avea interese majore economice legate de calea ferată ruso-chineză iar Cantonul era centrul mișcării naționaliste și revoluționare Kuomintang. Într-o culegere de documente publicate, Jane Degras accentuează declarația lui Cicerin, din prima perioadă a diplomației bolșevice, care dădea asigurări că Rusia Sovietică și China sunt aliați naturali iar Moscova este singura Mare Putere pregătită să susțină independența completă a Chinei⁶⁴.

Jonathan Spence este convins că sovieticii sunt aceia care au lansat, în ianuarie 1925, ideea unui program de alianță a comuniștilor chinezi cu naționaliștii din Kuomintang (prin Grigori Zinoviev), programul fiind acceptat de comuniști în iulie 1922⁶⁵. Pentru A. Iriye, căutarea disperată a unui aliat pentru mișcarea naționalistă și reformatoare chineză l-a dus pe Sun Yat Sen la semnarea, în ianuarie 1923, a Declarației Sun-Joffe prin care Moscova se angaja să acorde ajutor pentru unificarea și independența Chinei iar Sun se obliga să rezolve conciliator problema căii ferate ruso-chineze⁶⁶.

Ocupându-se de problema influenței oamenilor trimiși de Stalin în China, Dan N. Jacobs susține că Mihail Markovici Gruzenberg, alias Mihail Borodin, a influențat pentru câțiva ani toate deciziile luate de Canton la nivelul cel mai înalt. Sun Yat Sen a început să aibă o tot mai mare încredere în Borodin, pe care l-a introdus în toate problemele Kuomintangului; acesta a participat la toate ședințele importante de partid și de guvern și nu o dată a luat singur decizii importante (profitând, desigur, de boala lui Sun)⁶⁷.

Restabilirea raporturilor diplomatice dintre Moscova și Tokio a fost un proces deosebit de anevoios, cu destule asperități datorate îndeosebi intervenției militare japoneze din 1918 și creării Republicii Extremului Orient, obedientă Japoniei. Într-un material publicat în 1935, atunci de actualitate, Stepan Vostrotin găsea că Rusia deținea în zonele extrem orientale trei puncte principale: zonele de pescuit din Pacific, Marea Ohotsk și Kamceatka; Nordul Sahalinului sau „insula comorilor”, denumită așa pentru bogatele sale resurse de petrol și cărbune de o excelentă calitate; calea ferată ruso-chineză care traversa și teritoriul Manciuriei. După conferința de la Washington, Japonia a căutat să elimine toate aceste baze rusești⁶⁸.

⁶⁴ Jane Degras, *Soviet Documents On Foreign Policy*, vol. I, 1917–1924, London, New York, Toronto, Oxford University Press, 1961, p. 342.

⁶⁵ Jonathan D. Spence, *The Gate Of Heavenly Peace. The Chinese And Their Revolution, 1895–1950*, New York, The Viking Press, 1981, p. 145.

⁶⁶ Akira Iriye, *op. cit.*, p. 43.

⁶⁷ Dan N. Jacobs, *Borodin. Stalin's Man in China*, Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1981, p. 143.

⁶⁸ Stepan Vostrotin, *Russia's Crisis in the Far East. A Siberian View*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. XIV, nr. 40, July 1935, p. 106.

Recunoașterea diplomatică reciprocă, proces urmărit într-o excelentă analiză a lui George Alexander Lensen, s-a materializat prin convenția privind relațiile de bază din 20 ianuarie 1925 care stipula: relații diplomatice normale, acceptarea de către U.R.S.S. a valabilității tratatului ruso-japonez de la Portsmouth precum și drepturi de concesiune companiilor japoneze pentru exploatarea resurselor din Sahalin⁶⁹.

Același G. A. Lensen constată că recunoașterea U.R.S.S. de către Japonia nu a restabilit suveranitatea sovietică asupra Nordului Sahalinului, dar a întărit poziția Moscovei în China și a oprit, cel puțin pentru un timp, acțiunea japoneză în Manciuria și Mongolia. De asemenea, Kremlinul obținea acces asigurat la Pacific iar succesul putea fi valorificat și ideologic de vreme ce Stalin vorbea despre o alianță sovieto-japoneză care „va marca începutul sfârșitului marilor puteri coloniale, a imperialismului mondial”⁷⁰.

În ceea ce privește spațiul chinez, după ce Borodin a devenit „dictatorul din Canton”, doi autori englezi emit ipoteza că, sub influența Moscovei în general și a lui Borodin în special, au fost elaborate cele Trei Puncte ale lui Sun Yat Sen (pentru revitalizarea Kuomintangului și recunoașterea Chinei): 1) alianța deschisă cu U.R.S.S., 2) intrarea comuniștilor chinezi în Kuomintang, 3) munca cu masele pentru lupta împotriva imperialismului și a puterii generalilor⁷¹.

Dezastrul din China, în 1927, a fost atât de mare pentru sovietici încât, presupune Richard Thornton, nici la Congresul al XV-lea al P. C. (b) U. S. din decembrie 1927 confuzia și deruta generală nu fuseseră risipite. Existau două tabere, una opinând (prin Besso Lominadze) că revoluția chineză nu a fost o revoluție burghezo-democratică, ci o revoluție muncitorească-țăărănească și că, datorită caracterului ei continuu, permanent putea deveni rapid o revoluție comunistă, pentru aceasta fiind necesară intervenția armată a Kominternului împotriva naționaliștilor. Cealaltă poziție, prin Buharin, liderul Kominternului, era de părere că în China, ca și în Irlanda, burghezia națională s-a angajat în lupta împotriva imperialismului britanic alături de proletariat și țărănime. Situația s-a schimbat, burghezia trecând în tabăra contrarevoluționarilor, ceea ce făcea necesară unirea muncitorilor, țăranilor și a unei părți din mica burghezie în lupta împotriva forțelor imperialiste străine și a burgheziei naționale⁷².

⁶⁹ George Alexander Lensen, *Japanese Recognition Of The U.S.S.R. Soviet-Japanese Relations, 1921 – 1930*, Tallahassee, Florida, Sophia University Tokio and The Diplomatic Press, 1970, p. 175.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 366 – 367.

⁷¹ William G. Rosenberg, Marilyn B. Young, *Transforming Russia and China. Revolutionary Struggle in the Twentieth Century*, Oxford, Oxford University Press, 1982, p. 101.

⁷² Richard C. Thornton, *The Comintern and the Chinese Communists, 1928 – 1931*, Seattle and London, University of Washington Press, 1969, p. 5 și p. 23 – 24.

Încercând o concluzie sintetică, Max Beloff extrage două componente ale problemelor sovietice în Extremul Orient și anume *probleme de expansiune* și *probleme de apărare*, identificând trei direcții ale evoluției diplomației sovietice în condițiile noi de după ruperea relațiilor cu China: reorientarea U.R.S.S. spre alte Mari Puteri, în speță spre S.U.A., ca urmare a creșterii pericolului japonez, ca pericol primar în Extremul Orient; reluarea contactelor dintre sovietici și Kuomintang; dezvoltarea economică și militară a Extremului Orient sovietic și stabilirea de protectorate în Mongolia și Sinkiang⁷³. O lucrare temeinică socotește ultima regiune menționată drept un canal cultural și comercial pentru contacte cu India și China, cu lumea arabă, persană, turcă, mongolă și tibetană⁷⁴.

G. A. Lensen consideră că ocuparea Manciuriei de către japonezi a reprezentat o violare a tratatului ruso-japonez de la Portsmouth dar, cum guvernul sovietic era conștient de izolarea sa internațională, a evitat lupta cu Japonia, conflict ce ar fi putut fi exploatat de celelalte Mari Puteri⁷⁵. Ca o dovadă a duplicității politice sovietice Adam B. Ulam adaugă că, în timp ce Kominternul a denunțat vehement actul, Narkomindelul s-a păstrat într-o strictă neutralitate, oferindu-se să încheie cu Japonia un tratat de neagresiune⁷⁶.

În ceea ce privește relațiile dintre Chiang Kai Shek și Tokio, în aceeași lucrare a lui Adam B. Ulam se formulează ideea statu quo-ului după ocuparea Manciuriei, Kuomintangul acceptând unele pierderi teritoriale pentru a-și consolida puterea⁷⁷; conform unei alte păreri, cea a lui Aitcher K. Wu, interesele sovietice cereau reluarea ostilităților chino-japoneze, Moscova asigurând în repetate rânduri pe liderii din jurul lui Chiang că va acorda tot sprijinul cerut. Astfel, imediat după debutul războiului, la 21 august 1937, se încheia un pact de neagresiune între U.R.S.S. și China, ajutorul material constând în suma de 100 milioane dolari⁷⁸. Alte surse arată că, în condițiile în care Japonia era considerată un adversar de temut și în care instructorii Kominternului trimiși de Stalin la Shanghai (Otto Braun și Arthur Ewert) nu aveau nici pe departe influența de care beneficiase Borodin⁷⁹, Moscova a mai creditat China

⁷³ Max Beloff, *op. cit.*, p. 70.

⁷⁴ Howard L. Boorman; Alexander Eckstein; Philip Mosely; Benjamin Schwartz, *Moscow – Peking Axis Strengths and Strains*, New York, Council on Foreign Relations, Harper and Brothers, 1997, p. 175.

⁷⁵ George Alexander Lensen, *The Damned Inheritance. The Soviet Union and the Manchurian Crises, 1924 – 1935*, Florida, The Diplomatic Press, Tallahassee, 1974, p. 185.

⁷⁶ Adam B. Ulam, *op. cit.*, p. 201.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 233.

⁷⁸ Aitcher K. Wu, *China and the Soviet Union. A Study of Sino-Soviets Revelations*, London, Methuen, p. 265 – 266.

⁷⁹ Otto Braun, *A Comintern Agent in China, 1932 – 1939*, London, C. Hurst and Company, 1982, p. 29.

naționalistă cu 250 milioane dolari, asistența financiară, militară și economică durând până în iunie 1941⁸⁰.

Încercând o analiză a evoluției în timp a istoriografiei anglo-saxone referitoare la relațiile Sovietelor cu spațiul asiatic am putea concluziona că această evoluție a suportat, mai puțin decât în alte cazuri, schimbări determinate de evoluții politice curente. Sigur, o schimbare există pentru că unele erau sursele de informare în anii interbelici și altele cele din perioada actuală, deși iarăși trebuie subliniată ideea că sursele sovietice sunt puțin cunoscute și pentru această direcție (cu excepția, firește, a surselor deja publicate).

De regulă, în analiza raporturilor sovieto-asiatice, istoricii de limbă engleză au evitat abordările multilaterale (excepțiile sunt masivele volume ale lui Max Beloff, Louis Fischer sau Adam Ulam), oprindu-se numai asupra unor anumite aspecte, în anumite perioade. Sunt enumerate, astfel, criza manciuriană, anexarea Asiei Centrale la U.R.S.S., rolul agenților Kominternului în viața politică a republicii chineze de la Canton, recunoașterea diplomatică reciprocă sovieto-japoneză și tratativele care au precedat-o, problema „noii ordini” în Extremul Orient în anii '20 etc. Subliniere complementară ar fi aceea că divergențele de opinii nu sunt extreme, indiferent de numele autorului (sunt materiale semnate de istorici de origine asiatică) sau de perioada de apariție. Există în ultimii ani, o preocupare mai mare pentru rolul agenților Kominterniști în stabilirea raporturilor de forțe în China și Extremul Orient (studiile semnate de un Dan Jacobs sau Richard Thornton), această problemă nebeneficiind de un rol important în analizele anilor '50 – '60. Nu este neapărat o modificare de opinie pentru că problema a fost amintită și în studii mai vechi, ci este, mai degrabă, o binevenită aprofundare.

De cea mai mare atenție s-au bucurat problemele Extremului Orient (și aici trebuie amintite realizările de excepție ale lui George Alexander Lensen) și, în mod ciudat, mult mai puține și mai sumare sunt analizele privind relațiile cu Turcia, spre exemplu, sau cu spațiul arab. De altfel, în afara lucrărilor generale, studiile referitoare la alte regiuni decât Extremul Orient sunt foarte puține și sunt limitate atât ca perioadă de analiză, cât și ca mărime. Cauzele trebuie, bineînțeles, căutate în evidență: relațiile Kremlinului cu China și Japonia au o greutate excepțională, atât pentru spațiul respectiv, cât și pentru întreaga lume.

O observație ce mai poate fi făcută este aceea că mare parte a materialelor anglo-saxone privesc integrarea Asiei Centrale în U.R.S.S. ca pe o „anexare” (este valabil în aceeași măsură și pentru cazul R. P. Mongole); multe din aceste studii

⁸⁰ Raymond L. Garthoff, *Military Theory and Practice*, în „Fifty Years of Communism in Russia”, edited by Milorad M. Drachkovitch, University Park and London, The Pennsylvania State University Press, 1968, p. 223 și Joseph E. Davies, *op. cit.*, p. 247 – 249.

vorbesc chiar despre o colonizare rusească a statului mongol independent de China, cu toate consecințele ce decurg de aici.

*

Sfârșitul primului război mondial și problemele care i-au urmat (îndeosebi în Europa) au pus Departamentul de Stat de la Washington într-o poziție inedită – date fiind măsurile pe care S. U. A. au fost nevoite să le adopte – depășind în felul acesta limitele autoimpuse cu aproape un secol în urmă de „doctrina Monroe”. Fireasca prudență manifestată de Casa Albă și care explică demararea târzie a relațiilor sovieto-americane ca și unele opinii ale președintelui Woodrow Wilson privind păstrarea unei federații de state în Europa Centrală au fost interpretate de lucrări istoriografice foarte recente ca fiind un refuz al acceptării destrămării Dublei Monarhii și apariției sau reîntregirii unor state din zonă⁸¹ (e drept că aceste opinii vin dintr-un spațiu central-european, deci pot fi bănuite de subiectivism).

Debutul relațiilor sovieto-americane este cercetat de Robert Paul Browder: pentru că în timpul desfășurării Conferinței de pace din 1919 orice dorință de apropiere de bolșevici întâmpina o puternică opoziție din partea elitei politice, mass-mediei și opiniei publice, președintele Wilson a hotărât trimiterea la Moscova a unei misiuni secrete americane compuse din William C. Bullitt, Lincoln Steffens și căpitanul Walter Pettit. Drept urmare, la 22 martie 1919 la Departamentul de Stat s-a primit o scrisoare din partea lui Ludwig C. A. K. Martens, din New York, care anunța că Ghiorghe Cicerin, comisarul poporului pentru afaceri externe, l-a numit trimis special al guvernului sovietic în S.U.A. Despre inedita misiune a lui Martens există informații că ea se limita la încheierea unor acorduri comerciale, fiind folosită și pentru intensificarea activității de propagandă comunistă⁸².

La fel ca și în cazul raporturilor cu Europa Occidentală, acțiunile constante și concertante ale guvernului sovietic, dar mai ales presiunile marilor corporații americane (printre care General Electrics, Ford, Du Pont) au determinat Washingtonul să anunțe renunțarea la restricțiile privind comerțul și comunicațiile cu Rusia Sovietică (la 8 iulie 1920) și anularea restricțiilor privind operațiunile financiar-bancare cu statul sovietic (la 18 decembrie 1920)⁸³. În ceea ce privește recunoașterea diplomatică dorită de Moscova, același R. P. Browder arată că la originea refuzului american se aflau nesiguranța cu privire la menținerea

⁸¹ Magda Adam, *The Little Entente and Europe (1920–1929)*, Budapest, Akademiai Kiado, 1993, p. 20–21.

⁸² Robert Paul Browder, *The Origins of Soviet-American Diplomacy*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1953, p. 12–13.

⁸³ xxx *Policy of the United States Towards Soviet Russia*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. VIII, nr. 22, June 1929, p. 2.

bolșevicilor la putere, caracterul neconstituțional al preluării puterii și, mai ales, nerespectarea de către guvernul sovietic a obligațiilor internaționale ale Rusiei (îndeosebi plata datoriilor externe și despăgubirile pentru proprietățile americane naționalizate imediat după preluarea puterii)⁸⁴.

Un articol bine documentat apărut la sfârșitul anilor '20 în „The Slavonic and East European Review” subliniază ideea că, dacă raporturile politice sovieto-americane au rămas la nivelul tatonărilor și încercărilor de apropiere, comerțul bilateral a cunoscut în aceeași perioadă un nivel impresionant și, mai mult, în 1927, din totalul capitalului străin investit în U.R.S.S. 23,5% era capital american⁸⁵, existând un număr impresionant de companii mixte, reprezentanțe tehnice și comerciale, de tehnicieni, ingineri și specialiști care călătoreau între cele două state. La rândul lui, Foster Rhea Dulles atrage și el atenția că între 1921 – 1925 comerțul bilateral se cifra la 37 milioane dolari anual, componenta economică a relațiilor bilaterale nefiind influențată de stadiul doar incipient al raporturilor politico-diplomatice⁸⁶.

Adam B. Ulam aduce la lumină argumente care dovedesc că strategiile politice sovietice față de S.U.A. au fost dominate în anii '20 de o anumită confuzie și, mai ales, de o doză de nerealism. S-a ajuns până acolo încât o directivă a Kominternului din octombrie 1928 stabilea *dreptul negrilor la autodeterminare națională în statele din Sud*, unde negrii formau majoritatea populației. Ideea era reluată în 1930 când o altă directivă a Kominternului preconiza în mod expres izbucnirea unei „revolte naționale” în statele sudice pentru a se crea acolo o republică a negrilor⁸⁷.

Dintre motivele care au hotărât stabilirea raporturilor diplomatice – e drept că tardiv comparativ cu celelalte Mari Puteri – Max Beloff amintește de puternicele presiuni japoneze în Extremul Orient, de problema securității în zona Pacificului și de insistențele cercurilor de afaceri nord-americane⁸⁸. În condițiile în care relațiile economice erau deosebit de prospere și profitabile, evident că apare întrebarea: ce a determinat Moscova să insiste în stabilirea de raporturi politico-diplomatice în S.U.A.? Răspunsul este găsit, printre alții, și de Thomas R. Maddux care, citându-l pe ambasadorul sovietic la Washington, Aleksandr Troianovski, afirmă: „Japonia nu va asculta de U.R.S.S sau de S.U.A. separat, dar de amândouă, da; de aceea este necesar pentru noi să păstrăm contactul”⁸⁹.

⁸⁴ Robert Paul Browder, *op. cit.*, p. 16.

⁸⁵ *Policy of the United States*, p. 6.

⁸⁶ Foster Rhea Dulles, *The Road to Teheran. The Story of Russia and America, 1781 – 1943*, New York, Overseas Editions, 1944, p. 173.

⁸⁷ Adam B. Ulam, *op. cit.*, p. 189 – 190.

⁸⁸ Max Beloff, *op. cit.*, p. 122.

⁸⁹ Thomas R. Maddux, *Years of Estrangement. American Relations with the Soviet Union, 1933 – 1941*, Florida, University of Florida Press, Tallahassee, 1980, p. 32.

Paradoxal, Robert Browder demonstrează că după 1933, anul stabilirii raporturilor diplomatice, nivelul comerțului sovieto-american a început să scadă constant, avansând și cifre: de la un export sovietic în S.U.A. de 179 milioane ruble în 1930 – 1931 la 61 – 62 milioane ruble în 1934 și de la un export american în U.R.S.S. de 115 milioane dolari în 1930 – 1931 la numai 24 milioane dolari în 1934 – 1935⁹⁰.

Toate analizele istorice relevă faptul că semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov și intrarea Armatei Roșii în Polonia orientală, statele baltice, Finlanda, Basarabia și Nordul Bucovinei au fost foarte negativ recepționate de cercurile politice și opinia publică din S.U.A.; F. R. Dulles este de părere, chiar, că raporturile bilaterale au atins acum cel mai scăzut nivel și că nici după 1917 nu se consemnase o deteriorare atât de serioasă⁹¹. Thomas Maddux citează ziarul de largă circulație „Christian Science Monitor” care lansa, după 23 august 1939, termenul de „COMUNAZISM”⁹², în timp ce David Crowe arată că reacțiile negative au continuat în cascadă, la 2 decembrie 1939 președintele F. D. Roosevelt instituind „embargoul moral” asupra U. R. S. S.⁹³.

Istoriografia relațiilor sovieto-americane interbelice nu are nici pe departe amploarea celei care urmărește perioada posterioară declanșării ostilităților cu Germania. De o atenție deosebită s-au bucurat evenimente care nu par a fi semnificative: problema ajutorării sinistraților din regiunile rusești bântuite de foamete, problema datoriilor țariste, a rezidenților americani din Rusia, neînțelegeri comerciale. Studiile, publicate fără excepție în S.U.A., au un domeniu bibliografic destul de restrâns (memorii, date privind relații comerciale provenite de la diverse arhive, dar nu și din cele sovietice, documente sovietice publicate). Ca o concluzie evidentă, nici în perioada interbelică și nici în cea de după 1945 nu putem constata o preocupare deosebită pentru studiul relațiilor bilaterale între cele două războaie mondiale poate și datorită extraordinarei diversități ce poate fi constatată după încheierea ultimei conflagrații mondiale și care, evident, a polarizat atenția și eforturile.

Amplarea și diversitatea acțiunilor diplomatice sovietice interbelice, sau ceea ce Robert C. Tucker, referindu-se la perioada 1917 – 1953 numea „significant change away, from Bolshevism or Comunism”⁹⁴, ne confruntă cu o problemă dificilă: cum se pot discerne doar trăsăturile caracteristice în condițiile în care nu cunoaștem în totalitate materialul publicat pe această temă.

⁹⁰ Robert Paul Browder, *op. cit.*, p. 224.

⁹¹ Foster Rhea Dulles, *op. cit.*, p. 207 – 208.

⁹² Thomas R. Maddux, *op. cit.*, p. 104.

⁹³ David Crowe, *American Foreign Policy And The Baltic States Question, 1940 – 1941*, în „East European Quarterly”, vol. XVII, nr. 4, January 1984, p. 402.

⁹⁴ Robert C. Tucker, *The Soviet Political Mind. Studies In Stalinism And Post-Stalin Change*, New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1963, p. 19.

Toți istoricii anglo-saxoni relevă că penetrația diplomației sovietice în Europa (mai puțin în Germania) s-a făcut cu greutate și după eforturi stăruitoare și nu a adus nici pe departe succesul politic scontat de Kremlin. Interesul istoriografic pentru acest gen de relații, ca de altfel și pentru spațiul german, este unul major, fie analize separate, fie abordări multilaterale tratând cu maximă atenție evenimentele; din păcate, particular pentru cazul României, datele cu care operează istoriografia anglo-saxonă (evident, cea consultată) sunt fie eronate, fie greșit interpretate. Nu este neapărat numai vina surselor (aproape unanim neromânești); este clar că avem în față o carență majoră și condamabilă a istoriografiei române care a neglijat sau a tratat cu superficialitate ideea penetrării în marile spații lingvistice, primordial în cel de limbă engleză. Există un număr foarte mare de materiale publicate de istorici din Europa Central Răsăriteană în Marea Britanie, S.U.A. și Canada, detașându-se istoriografiile ungară, polonă, cehă și baltică; din nefericire, nu toate acestea sunt și realizări de probitate istorică și, în lipsa altora provenind din spațiul românesc, sunt surse frecvent utilizate pentru a scrie despre istoria României.

Referitor la relațiile cu Europa Occidentală, chiar numărul mic și nesemnificativ de analize dedicate exclusiv relevă că istoriografia anglo-saxonă a perceput ca redus nivelul acestor raporturi politice spre deosebire de relațiile economice. Opinia generală a analiștilor este că nevoia ambelor părți de a profita din punct de vedere economic a deschis calea negocierilor și înțelegerilor politice.

Materialele referitoare la relațiile sovieto-asiatice duc la concluzia că, așa cum în Europa Germania a reprezentat punctul central al diplomației Kremlinului, în Asia echivalentul său a fost *spațiul chinez*. În cadrul acestei zone, Moscova a pus accent pe două centre de putere: Canton și Pekin. La Canton, unde funcționa guvernul naționalist chinez, emisarii lui Stalin au încercat să realizeze o cotitură ideologică în mișcarea lui Sun Yat Sen și Chiang Kai Shek (ceea ce s-a și reușit în perioada 1924 – 1927) în timp ce Pekinul interesa pentru păstrarea influenței strategice, politice și militare în Mongolia, Manciuria și de-a lungul căii ferate ruso-chineze.

În ceea ce privește relațiile interbelice sovieto-americane se pot desprinde cel puțin două observații: prima este că diplomația sovietică a încercat să cucerească adepți pe continentul american și să profite de relațiile bune cu S.U.A., pentru a putea preveni o acțiune militară ostilă U.R.S.S.; a doua este că relațiile economice s-au dovedit precumpănitoare, atât înaintea stabilirii raporturilor diplomatice cât și după 1933, în timpul Administrației Roosevelt (deși, e drept, nici pe departe la nivelul anilor '20).

Nu putem încheia fără a evidenția întrebarea care apare frecvent în analizele de limbă engleză consultate: se poate vorbi de o diferență clară de opțiuni și strategii diplomatice pornind de la titularii funcției de comisari ai poporului pentru

afaceri externe (Cicerin, Litvinov, Molotov)? Opinia majorității – și a noastră – este că diferențele sunt minime. Indiferent de actele semnate (tratate de pace, tratatele de la Rapallo și Berlin, pacte de neagresiune, intrarea în Liga Națiunilor, Pactul Ribbentrop Molotov), Moscova a urmărit cu tenacitate obiective precise și trasate fie de câteva persoane din Biroul Politic (până la mijlocul anilor '20) fie de Stalin însuși; deținătorii portofoliilor afacerilor externe nu aveau în nici un caz ultimul cuvânt.

THE ANGLO-SAXON HISTORIOGRAPHIC APPROACH TO THE INTER-WAR FOREIGN POLICY OF THE SOVIET UNION

Abstract

Far from pretending to exhaust the material published in British research centres, the present study makes an analysis of sources in several public libraries in Bucharest.

The expressed goal is to expose some similarities in the policy promoted by the Russian Tsarist Empire and the Soviet expansionistic policy. The same characteristics are highlighted in diplomacy after 1917–1918: secretiveness, lack of openness, duplicity, suspicion, lack of loyalty.

Geographical criteria (neighbouring European areas; the central-eastern area; Germany; Western Europe; Asia and America) as well as chronological landmarks (the four basic stages: 1918–1921; 1921–1933; 1934–1938; 1939–1941) are employed in structuring the study.

Anglo-Saxon historiography points to the difficulties experienced by Soviet diplomacy in penetrating Europe (except in the case of Germany) and its meagre achievements. Data on Soviet-Asian relations lead to the conclusion that the Chinese space was of a paramount importance to Moscow. As for the relations with the USA, the economic goals are found to have been preponderant.

ISTORIOGRAFIA OCCIDENTALĂ POSTBELICĂ DESPRE MIȘCĂRILE DE EXTREMĂ DREAPTĂ DIN ROMÂNIA INTERBELICĂ*

FLORIN MÜLLER

Realizarea unui studiu istoriografic corespunde solicitărilor istoriografiei, de prezentare a unui bilanț al stadiului analizei unei problematice istorice. Acest studiu semnifică atât un referențial ce facilitează specialiștilor obținerea rapidă a unei imagini obiective asupra domeniului lor, imagine în acord cu ultimile achiziții științifice, cât și o orientare a tuturor celorlalți istorici în domeniul respectiv; o asemenea orientare le permite informarea rapidă și sintetică asupra altor domenii ale științei istorice.

Istoriografia occidentală postbelică a abordat întreaga complexitate a problematicei extremei drepte românești interbelice.

Încadrarea conceptuală a extremei drepte românești determină o înțelegere în prealabil a semnificațiilor fascismului pe plan european.

Una din direcțiile de interpretare, relevată de Jules Monnerot¹, este cea ideologică, direcția promovată de mediile marxiste². O altă direcție de analiză este cea sociologică, sau cea care utilizează concepte aparținând psihologiei politice³. Această din urmă direcție este bazată pe teoria psihosocială a ipotezelor de clasă.

* Autorul studiului de față își propune o trecere în revistă a unor poziții istoriografice occidentale referitoare la un subiect deosebit de complex și contradictoriu precum mișcarea legionară. Această perspectivă istoriografică este realizată de pe poziții de analiză, fără ca prin aceasta să avansăm evaluări definitive nici pozitive, nici negative, nici asupra fenomenului legionar în sine, nici asupra istoriografiei occidentale care îl analizează și la care facem referință. Cu siguranță că subiectul în cauză este departe de a fi epuizat, dar cu atât mai utilă este adoptarea unei atitudini dezinhibate și nepartizane în știința istorică. Acesta este, suntem convinși, singurul demers credibil.

¹ Jules Monnerot, sociolog și politolog francez. Concepție afirmată în *Sociologie de la Révolution*, Fayard, 1969. Alte lucrări: *Les faits sociaux ne sont pas des choses*, Paris, Galimard, 1964; *Les lois du tragique*, Paris, Presse Universitaires de France, 1969.

² Marxismul, mai precis stalinismul dogmatic, a apreciat fascismul drept expresia politică a celor mai reacționare vârfuri ale capitalismului monopolist. Există o lucrare importantă asupra acestui aspect Theo Pirker, *Komintern und Faschismus 1920-1940. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus*, Stuttgart, 1965.

³ Această direcție de analiză este luată în considerație de Gino Germani în *Authoritarianism, fascism, and national populism*, New Brunswick, 1978. Teoria psihosocială a ipotezelor de clasă analizează factori precum resentimentul, indignarea morală, dezrădăcinarea și singularizarea.

Există și direcția de interpretare istorică ce subliniază disfuncționalitățile democrației liberale, impactul primului război mondial și evoluțiile național-statale⁴.

Aceste modalități de abordare nu cunosc, totuși, o folosire unilaterală. Demersurile politologice nu le exclud pe cele sociologice sau istorice.

În acest context metodologic, fascismul, sub forma celor mai variate expresii ale sale, este înțeles sintetic ca un tip de istoric de forță politică, ce se află în opoziție atât cu societatea și statul democrat-liberal, cât și cu forțele politice sau constituentele ideologice ale socialismului și comunismului. Motivațiile acestui conflict de structură provin atât din sfera politică, cât și din straturile de adâncime ale psihologiei individuale sau de masă. Fascismul este un tip de regim politic, precum și o modalitate de raportare negativă la societatea democratică și la valorile ei. Sintetic vorbind, fascismul se manifestă ca o contracultură politică.

Categoriile cu care operează știința occidentală în analiza unor fenomene specifice Occidentului nu sunt adecvate mereu și în totalitate realităților est-europene, în speță celor românești.

Prima încercare occidentală postbelică de analiză a extremei drepte românești nu certifică o identificare a conținutului european al fascismului cu realitățile românești. În lucrarea lui Henry Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*⁵ există două maniere de definire a extremei drepte românești. Una este de tip negativ, o definire a fascismului prin relevarea intangențelor și indistințelor. Astfel, fascismul românesc nu poate fi identificat temporal cu perioada 1940-1944. Tipul de regim politic din această perioadă asimilează în practica și ideologia sa elemente care aparțin atât regimurilor fasciste propriu-zise cât și celor autoritariste sau dictaturilor militare. A doua componentă a definirii de tip negativ este incapacitatea explicativă totală a patru componente fundamentale ale fascismului european (anticapitalismul, antisemitismul, rasismul, naționalism-șovinismul, dictatură – metode violente de luptă politică) și extrema dreaptă românească. Ultima componentă a tipului de definire negativă este relevarea indistințelor. Într-o societate a clasificărilor ideologice neîntemeiate, „fascist” devine un calificativ discriminatoriu prezent în vocabularul politic al tuturor partidelor românești interbelice⁶, consideră Henry Roberts. Forțele politice românești utilizează această categorie politică drept o sentință împotriva oricărui adversar.

⁴ Vezi în acest sens Pierre Milza, S. Bertsein, *Le fascisme italien 1919-1945*, Edition de Seuil, 1980; Edward Tannebaum, *The fascist experience. Italian Society and Culture 1922-1945*, New York/London, 1972.

⁵ Henry Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, Oxford University Press, New Haven, 1951.

⁶ Situația prezentată de Henry Roberts nu este exactă. P. N. Ț. -ul a fost acuzat că execută ordinele Cominternului („Buna Vestire” an 1, nr. 215, 13 noiembrie 1937).

Maniera definirii prin afirmație este aplicată curentului politic care s-a apropiat cel mai mult de conținutul istoric al extremei drepte europene; este vorba de mișcarea legionară.

Această definire de tip pozitiv (prin afirmație) recunoaște reverberarea unui conținut ideologic și activism politic de tip fascist și la alte partide politice românești. Henry Roberts apreciază că fascismul românesc semnifică o reacție irațională împotriva distorsiunilor corpului politic sau în cadrul societății industrializate. Această reacție la probleme de ordin politic și social-economic are un fundament inclus în abisul psihologiei individuale și al mentalului colectiv.

O problemă pe care o critică indirect Henry Roberts este aceea a întreținerii stărilor de expansiune emotivă în mod conștient de către o anumită categorie politică.

Elementul central al direcției politice a Legiunii ar fi răspunsul la provocarea industrialismului și a capitalismului, naționalismul și anticomunismul neputând să explice extrema dreaptă românească în întreaga ei complexitate⁷.

Lucrarea lui Henry Roberts reprezintă o abordare a fenomenului extremei drepte românești. Fiind prima lucrare de după al doilea război mondial ce analizează și aspecte legate de istoria mișcării legionare, sunt inevitabile și unele abordări schematice și subiective: primatul reacției antiindustriale, inconsistența încadrărilor conceptuale. Meritorii sunt relevarea fondului tradiționalist al mișcării legionare și a importanței stărilor de exaltare subiectivă, controlate fie de o anumită categorie politică încadrată în Legiune, fie stări frecvente – autoimpusă de întreaga mișcare sieși, percepția distincției între fascism și dictatura militară antonesciană.

Lucrarea lui Walter Hagen, *Die Geheime Front*⁸, deși nu este concludentă pentru istoria mișcărilor de extremă dreaptă, conține o definiție sintetică asupra mișcării legionare, insistând asupra conținutului tradiționalist al acesteia și a specificității sale în raport cu nazismul german și fascismul italian (prin latura religioasă, apropiată de misticism în cazul românesc). Analiza lui Walter Hagen rămâne totuși superficială și atinge episodic istoria extremei drepte românești.

Eugen Weber, în studiul intitulat *Romania din culegerea de studii The European Right. A Historical Profil*⁹, introduce un concept nou în analiza extremei

⁷ Nu trebuie neglijat faptul că mesajul social-politic al Legiunii nu s-a îndreptat numai către un anumit grup social și profesional, ci spre întreg poporul român. În plus, reacția electoratului românesc față de mișcarea legionară arată că în momentul de apogeu, în alegerile din decembrie 1937, aceasta avea o influență mare în județele industrializate ale României; există și rezultate care contrazic ideea creșterii succeselor electorale în funcție de gradul de industrializare și proletarizare a județelor țării („Monitorul Oficial”, nr. 301, din 30 decembrie 1937, și nr. 4, din 5 ianuarie 1938).

⁸ Walter Hagen, *Die Geheime Front*, Nieberlungen Verlag, f. a.

⁹ Eugen Weber, *Romania*, în vol. *The European Right A Historical Profil*, University of California Press, 1966.

drepte românești: alienarea. Conform concepției lui Eugen Weber, în România, conceptul de alienare este aplicabil grupului conducător și claselor urbane comerciale, birocratice și liber profesioniste. Ideile și modelul lor de acțiune politică erau în contradicție cu tradiționalismul românesc pe care doreau să-l modifice.

În cadrul acestui tradiționalism intra și legionarismul, considerat o mișcare politică și de idei de tip fundamentalist¹⁰.

Întrepătrunderea structurilor conservatoare românești de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX cu cele specific legionare, tangente sau nu, cu expresii fasciste europene, a fost surprinsă, fără a opera foarte clar distincțiile, și de către Ernst Nolte în lucrarea sa *Les mouvements fascistes. L'Europe de 1919 – à 1945*¹¹.

Analizele comparative directe apar însă odată cu monografia lui Nicholas Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the others*¹². Până acum studiile istorice nu făceau din metoda comparativă un scop precis și riguros abordat al demersurilor lor. Monografia menționată analizează în paralel extrema dreaptă maghiară și mișcarea legionară. Elementul de noutate față de lucrările anterioare este relevarea caracterului de masă al acestor două curente politice. Istoriografia anterioară insista asupra caracterului local, tradiționalist al forțelor sociale angajate în plan politic de către mișcările de extremă dreapta din cele două țări. În realitate, angajamentul social a fost mult mai cuprinzător consideră M. Nagy-Talavera. El a avut un caracter de masă.

Un alt element novator al lucrării lui Nagy-Talavera este și prezentarea celor două tendințe vizibile în aprecierea mișcărilor extremei drepte majore din Ungaria și România; prima tendință are o motivație psihologică și ideologică, rezultată a coabitării temporal-spațiale cu extrema dreaptă ungară și românească. Această primă tendință este constituită din imagini create de: a) medii carliste, antonesciene sau naționaliste, altele decât cele legionare: Garda de Fier a fost alcătuită din

¹⁰ În sensul său direct, fundamentalismul este numele unei mișcări conservatoare din cadrul bisericilor protestante din Statele Unite, mișcare care înflorește după al doilea război mondial. El se manifestă pregnant în bisericile baptiste și prezbiteriene, dar primește un considerabil suport de la alte grupuri a cleziastice. Mișcarea este orientată direct împotriva elementelor liberale și împotriva intereselor seculare din civilizația americană; pe plan cultural este legat de conflictul dintre culturile urbane și cele de tip rural. Pe plan general el semnifică o atitudine opusă modernizării și integrării. Cf. *Encyclopaedia of the Social Sciences*, volumes V – VI, The New York, Macmillan Company, p. 526.

¹¹ Ernst Nolte a adus contribuții decisive la analiza tipologică a extremei drepte europene. Lucrări: *Three faces of fascism. Action française. Italian fascism National socialism*, The New American Library, New York and Toronto, 1965; *Les mouvements fascistes L'Europe de 1919 à 1945*, Calman – Levy, 1969, etc.

¹² Nicholas M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the others*, Stanford University, Hoover Institution Press, 1970.

„drojdia” societății, „drojdie” pseudointelectuală, incapabilă sau fără dorința de a duce o viață decentă și care să se refugieze într-un naționalism mistic a căror ultimă realizare a fost un virulent antisemitism¹³, b) imaginea creată de înseși mediile evreiești care insistă asupra terorii antisemite și mai puțin asupra altor aspecte¹⁴; c) aprecierea comunistă, modificată în timp datorită conjuncturii politice, care însă menține inflexibilă ideea că orice abordare fascistă a problemei justiției sociale nu este altceva decât demagogie, anarhie sau reacțiune; d) apologetii entuziaști ai emigrației fasciste maghiare și române de mai târziu, care au dezvoltat aspectele conservatoare ale mișcărilor fasciste revoluționare, cum ar fi religiozitatea, naționalismul și, deasupra oricărei concepții, anticomunismul¹⁵.

A doua tendință importantă în abordarea fenomenului de extremă dreapta este analiza științifică.

Acest demers îi permite lui Nagy Talavera să surprindă obiectiv cele două forțe politice. Surprinderea caracterului de masă al extremismului de dreapta solicită înțelegerea dificultăților de conceptualizare a fascismului maghiar și românesc. Caracterul de masă semnifică o plurivalență de tendințe, reacții, practici și teorii politice care nu se circumscriu în totalitate tradiționalismului. Clasificarea forțelor de extremă dreaptă în rândul forțelor tradiționaliste nu este un element al secolului XIX, incapabil să constituie singurul vector al mișcării. Demersul lui Nagy Talavera este unul dubitativ, acesta recunoscând incapacitatea extremei drepte din Ungaria și România de a se articula într-o formulă distinctă și coerentă. De la distincția tranșantă între „caracteristicile prefasciste” și cele „fascist radicale”, operată de Ernst Nolte în *Les mouvements fascistes*, ajungem la neîncrederea clasificării celor două „fascisme” într-un „disperat și infantil romantism”. Ernst Nolte înclină spre definirea extremei drepte din România drept o structură duală (prefascism și fascism radical), în timp ce Nagy Talavera acordă prioritate

¹³ Imagine sugerată de Al. Crețianu, *The Lost Opportunity*, p. 20. Aceste atitudini nu sunt unitare. O atitudine nuanțată în volumul de memorii al lui Ion Pantazi *Am trecut prin iad*, Sibiu, Edit. Constant, 1992, p. 93-266-267.

¹⁴ Alexandre Safran, *Resisting the Storm Romania 1940-1947, Memoirs*, Ierusalim, Yad Vashem, 1987; I. C. Butnaru, *Holocaustul uitat; considerații istorice politice și sociale cu privire la antisemitismul românesc*, Tel Aviv, Israel, f. an; Matatias Carp, *Cartea Neagră*, București, 1946, vol. I – III.

¹⁵ Lucrările cele mai importante ale emigrației legionare sunt cele ale urmașului lui C. Z. Codreanu la conducerea Legiunii, Horia Sima. Dintre cele cu caracter istoric amintim Horia Sima, *Histoire du Mouvement Legionnaire*, Dacia, Rio de Janeiro, Edit. 1972; idem, *Era libertății. Statul Național – Legionar*, Madrid, Edit. Mișcării Legionare, 1982, 1986. Deosebit de subiectivă este cea aparținând lui Faust Brădescu, *Corneliu Zelea Codreanu Erou neo – cosmogon*, Madrid, Edit. Carpați, 1987. Utile pentru înțelegerea unor aspecte mai puțin cunoscute sunt cele scrise de disidența antisimistă: Constantin Papanace, *Evoluția Mișcării Legionare după arestarea și asasinarea Căpitanului. Cazul Horia Sima*, în „Pământul Strămoșesc”, vol. 4, 1977; Ștefan Palaghiță, *Garda de Fier. Spre reînvierea României*, Buenos Aires, 1951.

elementelor distinctive ale fascismului din Ungaria și România față de naționalismul romantic din secolul XIX. Paradoxal, sporul științific vine nu atât din claritatea lui Ernst Nolte, cât din demersul interogativ al lui Nagy Talavera. Necristalizarea deplină a fascismului maghiar și românesc nu fac altceva decât să întărească ideea prevalenței elementelor de noutate. Această necristalizare este căutarea, de multe ori anarhică, a celei de-a treia căi, cale care să depășească atât capitalismului, cât și comunismul. Dacă limbajul politic, dacă temele politice rămân similare cu cele ale secolului XIX (naționalismul și antisemitismul în primul rând), rămân ca o moștenire a secolului trecut, în perioada interbelică mișcările de extremă dreapta dezvoltă un alt tip de societate și stat: totalitarismul. Naționalismul devine șovinism, eroismul devine teroare politică, antisemitismul capătă accente dramatice, politica însăși devine acțiunea nu a oamenilor politici, cât a armatelor politice, a grupurilor paramilitare.

Aportul considerabil al lucrărilor lui Ernst Nolte și Nagy-Talavera este sesizarea discontinuităților extremismului de dreapta interbelic față de secolul XIX, surprinderea caracterului de masă.

Cea mai temeinică analiză conceptuală asupra fascismului românesc este cea realizată de Armin Heinen în lucrarea *Die Legion <Erzengel Michael> in Rumänien Soziale Bewegung und politische Organisation*. Conform aprecierilor lui Armin Heinen, mișcările fasciste se orientează „împotriva individualismului, capitalismului, democrației și a criticii raționalist-materialiste făcută de socialism și comunism individualismului, capitalismului și democrației... Dintre toate partidele românești din perioada interbelică numai Legiunea poate fi desemnată ca <fascistă>. Numai ea se așează într-o fundamentală opoziție, în aceeași măsură, împotriva socialismului și ordinii burghez-capitaliste constituite”¹⁶.

Numai Legiunea, dintre toate forțele politice românești, ar avea în comun cu fascismul european conceptul realizării „omului nou”, capacitatea unei mobilizări de masă și accentul pus atât în cuvinte, cât și în faptă, asupra autorității ca mijloc al politicii.

Nu lipsesc nici concepțiile care neagă utilitatea unei definiri teoretice a extremerii drepte românești: „Este lipsită de importanță o discuție gratuită despre gradul în care Legiunea/Garda de Fier poate sau nu să fie considerată pur fascistă”¹⁷.

Care este însă utilitatea discuțiilor în jurul unui concept al fascismului/extremerii drepte românești? Utilitatea acestor dezbateri rezidă din constituirea jaloanelor esențiale, a coordonatelor fundamentale ale fenomenelor românești de extremă dreaptă. Trecând în revistă conceptele elaborate de istoriografia occidentală observăm o abordare cu tentă sociologică, ce ia în considerație laturi ale

¹⁶ Armin Heinen, *Die Legion Erzengel Michael in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisations*, München, 1986, p. 484-485.

¹⁷ Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier – Mistica ultranaționalismului*, București, Edit. Humanitas, 1993, p. 318.

programului de renovare morală și socială, baza socială și stilurile de activitate politică ale mișcării legionare. Această concluzie ne determină să trecem la analiza în detaliu a reflectării tendinței reformatoare (este incorect să vorbim de un program bine precizat) și a gradului impactului social al extremei drepte românești în istoriografia occidentală. Unele lucruri se pot repeta într-o formă sau alta, dar o analiză conceptuală nu poate fi suficientă fără luarea în considerație a problematicii asupra căreia ne vom opri în capitolul următor.

*

Decelarea coordonatelor social-politice și ideologice ale extremei drepte românești este un demers de o complexitate mai redusă decât analiza conceptuală. Locul ocupat de analiza coordonatelor social-politice este și el mai evident în economia lucrărilor istoriografiei occidentale postbelice.

Trebuie făcută însă distincție între receptarea generală a tendințelor social-politice și analiza în profunzime a acestora, stabilirea unei rețele ample între toate elementele acestora.

Încă din lucrarea lui Henry Roberts istoriografia occidentală receptează sintetic unele elemente componente ale ideologiei legionare: anticomunismul, antisemitismul, antiparlamentarismul, toate acestea având temeiuri interne. Forma exterioară de manifestare a acestei ideologii ar fi o copie a fascismului italian și a național-socialismului german. Această copiere s-ar fi concretizat în uniforme, organizarea și cultul șefului charismatic.

Studiul *Romania* al lui Eugen Weber din culegerea de studii *The European Right: a Historical Profil*¹⁸ amplifică investigația științifică prin analiza unor noi elemente: Frățiile de Cruce, cultul morții, rolul Bisericii. Totodată, o dezbatere corespunzătoare suscită și baza socială a Legiunii.

Baza educației politice a tineretului legionar era obținută în Frățiile de Cruce. Comunități politice de viață legionară, acestea inoculează în conștiințele tineretului legionar „valori” ce se opun mercantilismului și neangajării individului în soarta colectivității. Unul din aceste tipare mentale era și cultul morții. Cultul morții și ceremonialul fastuos al Frăților de Cruce devin, „mijloace efective și subversive de acțiune revoluționară, eliberând acești oameni din constrângerile unei societăți în mod deosebit nesatisfăcătoare”.

Astfel, denaturarea unor specificități locale (fastul ortodox și practica de exorcizare a forțelor malefice ale morții) devin motivații subiective pentru un plan de restructurare „revoluționară” a societății românești interbelice.

¹⁸ Eugen Weber, *op. cit.*

Cultul morții, răstălmăcit de adversarii politici și insuficient cunoscut de literatura istorică, produce o ruptură de nivel în viața legionarului. O falie adâncă se creează între viața terestră a legionarului și destinul său mistic. Prin moarte, legionarul este într-un contact imediat și responsabil cu Divinitatea²². Această relație presupunea sacrificiul și asigura legionarului libertatea de a alege un alt mod existențial, diferit de cel estimat de culorile terne ale existenței.

Sacrificiul nu reprezenta însă o relație cu sens unic de la legionar spre patrie sau națiune. Realizarea apărării acestora genera un conflict, un dușman. Din nou legionarul se afla în fața unei opțiuni. Intrarea sa, prin cultul morții, în atmosfera rarefiată a devoțiunii nu-l transforma într-un mistic sau un mucenic. El era un soldat al Bisericii, nu al celei oficiale, ci al celei reimaginate de Legiune și misticii săi.

Eroii Legiunii, prin sacrificiul lor, deschid metaforic, dar și în planul real politic, drumul înaintării Legiunii în corpul societății românești. Credința, exaltarea își caută adversarii. Ele caută valorizare, dar aceasta nu poate exista în absența unui sacrificiu, nu întotdeauna înțeles, dorit, provocat, sau așteptat de cercurile oficiale ale societății. E. Weber crede că militarismul cu tentă religioasă ar fi cauzat de rolul Bisericii în autoafirmarea națională. În planul analizei istorice, lucrurile sunt însă infinit mai complexe. Dacă rolul cultural al Bisericii în afirmarea națională poate fi apreciat (Biserica Unită în special), dacă valorile ideatice promovate de Biserica Ortodoxă se apropie de conținutul celor legionare, nu putem afirma că Biserica Ortodoxă Română se manifestă la nivelul vârfurilor ei ca girant al Legiunii, în vremurile de prigoană îndreptate împotriva acesteia. Legiunea este cea care se revendică din învățăturile Bisericii, se ipostaziază drept sentinela inexpugnabilă și gata de sacrificiu a acesteia. Eugen Weber prezintă modul diferit de receptare în societățile occidentale a Bisericii; religia aici îndeplinește o funcție socială seculară și are un impact la nivel mai mult individual. În Răsărit, dimpotrivă, Biserica joacă un rol foarte important, atât la nivelul individual, cât și la cel al societății. Raportul Biserica – societate este exact stabilit de E. Weber, dar relațiile dintre Biserica și mișcarea legionară sunt mai complexe și nu se traduc într-un sprijin politic oficial și nelimitat al Bisericii Ortodoxe acordat mișcării legionare. În momentele de criză, dimpotrivă, Biserica Ortodoxă Română se aliniează necondiționat orientării oficiale a regimului, fie el carlist sau antonescian.

²² Aceasta este perspectiva oferită de „literatura” mistică a cântecelor legionare. Trebuie specificat că aceste cântece au imprimat fondului sufletesc al legionarilor o stare de exaltare – dificil de controlat – comparabilă cu cea obținută de cântecele național-socialiste. Legionarul aprecia ca derizorie existența terestră supraevaluând-o pe cea metafizică, de după moarte. Credința în învierea din morți și în comuniunea morților cu destinul celor vii este întâlnită și în ortodoxism, de unde se inspiră și legionarii. Expresiile „Eroii Legiunii”, „sacrificiul legionar” fac referință la limbajul specific legionar și nu sunt reflexul unei valorizări utilizate de autor.

Influența de netăgăduit a ortodoxismului românesc asupra legionarismului este argumentată de climatul mental, propagat din Vest¹⁹ începând cu ultimii ani ai secolului al XIX-lea, ce a atins România după primul război mondial. Această influență în contact cu realitățile românești ar fi produs o „reînviere idealistă” reprezentată de Nae Ionescu. Conform aprecierilor și informațiilor lui E. Weber, Nae Ionescu începe în anii 1920 o campanie pentru reînvingerea creștinismului și ortodoxiei, insistând asupra importanței iubirii, tradiției și naturii organice și populare a creștinismului ortodox. Rolul lui Nae Ionescu în dinamizarea vieții culturale românești s-a remarcat prin emulația intelectuală pe care a întreținut-o în jurul ziarului „Cuvântul”. Aici colaborau și tineri care, ideologic vorbind, nu ar fi trebuit să aibă nimic comun cu antisemitismul legionar (de ex., Mihail Sebastian).

Aria de recrutare a aderenților Legiunii nu se mărginea însă la tineri intelectuali aflați în contact cu Nae Ionescu. Apelul social al Legiunii s-a îndreptat spre tineretul din școlile superioare, școli normale, academii comerciale, seminarii teologice. Țărani, muncitori și coloniști macedoneni au aderat, de asemenea, la Legiune^{***}.

O altă lucrare ce cuprinde și studii asupra mișcării legionare este culegerea *Native fascism in the successor states 1918-1945*. Unul dintre studiile referitoare la mișcarea legionară, cuprinse în culegerea amintită, este cel al lui Emanuel Turczynski, *The Background of Romanian Fascism*²⁰.

Analiza lui E. Turczynski este totuși mai puțin laborioasă decât cea a lui E. Weber. Aparatul ideologic și mental legionar este redus la o reacție morală și spirituală împotriva modului oriental de viață. Însuși antisemitismul este considerat de o importanță secundară în raport cu antipoliticianismul.

Al doilea studiu cuprins în culegerea *Native Fascism in the successor states 1918-1945*, cu referire la fenomenul românesc, este cel al lui Stephen Fischer-Galați, „Fascism în România”²¹.

Autorul consideră mișcarea legionară expresia unei filozofii complexe socio-economice și politice, care la începutul anilor '30 devine doctrina unui fascism pur românesc.

În concepția lui Stephen Fischer-Galați, anticapitalismul rămâne piatra unghiulară a ideologiei legionare. Legiunea a militat pentru întinerirea națională, reînarmarea morală și, deasupra oricărui principiu, pentru o cruciadă creștin-

*** Folosim în acest sens o evaluare cantitativă nedeterminată și nu una strict statistică a fenomenului aderențelor în Legiune. În fapt, toate partidele au recrutat în rândurile lor membri din toate categoriile sociale.

¹⁹ Este vorba de curente existențialiste, în filozofie, care au luat în România forma trăirismului.

²⁰ Emanuel Turczynski, „The Background of Roumania Fascism” în vol. *Native fascism in the successor states 1918-1945*, Santa Barbara, California, 1971.

²¹ Stephen Fischer-Galați, *Fascism in Romania*, în op. cit.

națională, socială și morală, împotriva tuturor trădătorilor a ceea ce legionarii credeau a fi adevărata moștenire național-istorică.

Țărănimea devenea vârful de lance în lupta totală împotriva „iudeo-comuniștilor și a tuturor celorlalți exponenți ai filozofiilor politice și social-economice necreștine și neromânești”²². Sensul acțiunii legionare antievreiești era unul radical, de lichidare economică și fizică, a „plăgii românismului”. „Celălalt”, „străinul”, „diferitul” devenea un factor patogen în corpul național care trebuia păstrat nealterat de orice amestec. Acțiunea Legiunii devenea una de sanație forțată, de românizare și naționalizare a societății românești.

Accentuarea importanței factorilor izolanți devine imperativă în studiul lui Stephen Fischer-Galați. Organismul național nu putea trăi, se observă, decât în izolare, înconjurat de adversari din toate părțile.

O lucrare mai analitică și mai temeinic documentată asupra mișcării legionare este cea a lui Nicholas Nagy Talavera, *The Green shirts and the others*²³.

În planul ideologiei, Nagy Talavera nu remarcă elemente noi nerelevante de istoricii Legiunii de până la el.

Nagy Talavera încearcă să verifice aplicabilitatea teoriilor legionare la situația României, caracterul salvator al acestora. Prioritatea acordată de Ion I. Moța (la care face referire autorul) realizării omului nou față de instaurarea regimului corporatist nu fac posibilă „salvarea” României prin aplicarea ideologiei legionare. Ar fi, considerăm noi, trei motive principale responsabile de această situație: rezistența corpului social la sanația revoluționară a Legiunii; imposibilitatea transformării prioritare spirituale a omului; inconsistența programului social-economic legionar și slaba atenție acordată transformării instituționale a statului și a societății.

Pe plan social, conform lui Nagy Talavera, s-au îndreptat spre Legiune nume importante ale aristocrației, straturi largi ale preoțimii și muncitorimii, tineri ofițeri.

Talavera nu analizează cauzele ce au determinat aderența la Legiune a tuturor grupurilor sociale, dar apreciază că studențimea a fost antisemită datorită blocării drumurilor ei de ascensiune de către clasa mijlocie evreiască, iar clasele de jos au aderat la Legiune datorită speranței de a-și vedea realizate dezideratele de justiție socială, proferând mai curând o platformă naționalistă, decât o platformă bolșevică rusească.

Nagy Talavera nuanțează analiza asupra conținutului violent al antisemitismului legionar. Până la analiza lui Nagy Talavera, excesele antisemite cădeau aproape în totalitate în responsabilitatea Legiunii (în România) sau a Crucilor cu

²² *Ibidem*, p. 100 – 101.

²³ Nagy Talavera, *The Green Shirts and the others*, lucrare ce conține o secțiune specială acordată Ungariei.

Săgeți (în Ungaria). Acest tip de nuanțare și relativizare a antisemitismului nu va deveni însă constant în analizele ulterioare.

Cel mai veritabil element de noutate al lucrării lui N. Talavera este prezentarea comparativă a mișcării legionare și a mișcărilor similare din Ungaria.

Există atât elemente de similitudine, cât și de disjunctie între cele două curente de extremă dreaptă. Naționalismul, baza socială, reacția față de societatea „burgheză”, lipsa unei identificări cu expresiile extremei drepte occidentale (N.S.D.A.P. în special) ar fi puncte unde se regăsesc atât mișcarea legionară, cât și Crucile cu Săgeți. Antisemitismul (mai pronunțat în cazul Gărzii de Fier), rasismul (accentul pus de gruparea lui Szalasi pe originea arian-turanică a maghiarilor, fără a avea sensul nazist), condițiile externe diferite ale celor două țări, orientarea specială a Crucilor cu Săgeți spre muncitorime, disting cele două mișcări, una de cealaltă.

O altă lucrare, bazată în principal pe rapoartele diplomatice engleze, care analizează manifestările extremei drepte în România, Cehoslovacia și Ungaria este cea a lui Bela Vago, *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin 1936-1939*²⁴. Forțele politice a căror evoluție o urmărește Bela Vago sunt: Garda de Fier, L. A. N. C.; Partidul Național Agrar, Frontul Românesc.

Bela Vago nu aduce puncte noi de vedere în privința interpretării ideologiei și a practicii politice a extremei drepte românești. Acordă însă o importanță mai mare decât înainte raporturilor dintre extrema stângă și extrema dreaptă. Baza socială comună (întreprinderile industriale și de transport din București și cartierele muncitorești din periferiile Budapestei) ar fi permis o oscilație sigură între extrema dreaptă și extrema stângă. Înclinațiile tinerilor gardiști spre o revoluție socială care „să elibereze clasele paupere de explatare evreiască”, mai estompată însă decât în cazul Crucilor cu Săgeți, nu ar îndreptăți însă teza convergenței și a interdependenței mutuale între comuniști și legionari. Analizele conceptuale și evenimentiale nu ne permit o concluzie tranșantă în această delicată problemă. Cert este că tendințele socializante (socialismul național-creștin, corporatismul) își amplifică în a doua jumătate a perioadei interbelice pozițiile ocupate în ideologia și practica politică legionară, devin tot mai marcante. Este o direcție de evoluție sesizată și de istoriografia spaniolă. Ne referim la lucrarea istoricului Francisco Veiga, *La mística del ultranacionalismo (Historia de la Guardia di Hierro)*²⁵.

Cel mai important rezultat al lucrării menționate este analiza evoluției structurilor sociale angrenate în istoria mișcării legionare.

²⁴ Bela Vago, *The Shadow of the Swastika: The Rise of fascism and the Anti-Semitism in the Danube Basin 1936-1939*, London, Saxon House, 1975.

²⁵ Cea mai bună lucrare despre mișcarea legionară apărută până în prezent în limba română.

Autorul observă astfel că amplificarea dimensiunilor sociale ale Legiunii nu este corelată mecanic cu precaritatea standardului de viață, iar anticomunismul manifest, oficializat ca element ideologic important al Gărzii de Fier, era concurat serios de puternica tendință de stânga din mișcare, dezvoltată atât ca urmare a creșterii importanței Corpului Muncitoresc Legionar (creat în octombrie 1936), cât mai ales datorită acutizării nevoii de angajare socială de nuanță populistă a Gărzii de Fier, ajunsă pentru foarte puțin timp la putere.

Această situație, fără a anihila importanța anticomunismului, amplifică perspectivele de analiză sociologică asupra istoriei mișcării legionare. Autorul nu consideră că mișcarea legionară propunea o mișcare în afara elementului capitalist, patronal, dar frazeologia revoluționară și activismul socializant nu au fost trecute cu vederea.

Trebuie să precizăm totuși că accentul pe care-l pune F. Veiga pe avansul tendinței socializante în perioada cât Legiunea s-a aflat la putere lasă loc ipotezelor, o analiză exhaustivă nefiind deocamdată realizată.

F. Veiga pune în dezbatere, într-un mod mai mult indirect, și problema dacă mișcarea și regimul legionar mergeau algoritmic către o soluție totalitară, sau numai către una autoritaristă.

Radicalismul programatic al Legiunii determina și forme conspirative de organizare, în condițiile în care șeful Legiunii preconiza atât lichidarea existenței unor centre diferiți de putere, cât și o funcționalitate mai bună în vremuri de represiune.

Autorul nu este foarte exact însă în problema alianțelor sociale realizate de Legiune. Structurile birocratice ale statului nu treceau masiv de partea legionarilor. Putem vorbi, din contră, de o reținere a „societății civile”, și de o opoziție categorică din partea „bastioanelor militarizate” ale societății (poliție, jandarmerie, siguranță, armată).

Teritorial, Legiunea, în concepția lui F. Veiga, găsește un ecou mai important în zone unde ponderea elementului evreiesc era mai mică, lucru inexplicabil prin inconsistența discursului antievreiesc (negustorul român nu era mai corect în mod automat decât cel evreu în virtutea „românismului” său), și prin importanța conținutului social al propagandei politice.

Sintetic, putem conchide că istoriografia occidentală sesizează care au fost coordonatele generale ale ideologiei de extremă dreaptă, în principal cea a Gărzii de Fier, influența acesteia în diverse medii sociale. Sunt unele lucrări, precum cele ale lui Henry Roberts, N. Talavera, B. Vago, E. Weber care analizează mai mult conceptual problematica, fără a se analiza în amănunt reflexul local sau motivele aderențelor sociale ale unor grupuri bine circumscrise.

Lucrarea lui F. Veiga este mai aplicată, mai nuanțată, dar lipsită de surse arhivistice românești. Baza de documentare este, în general, cea oferită de sursele

clasice ale ideologiei legionare. Analiza istoriografiei occidentale creează, astfel, un model tipologic de preponderență sociologică și politologică. Se remarcă, de asemenea, lipsa de conținut a programului legionar, natura lui idealistă greu aplicabilă realității românești interbelice. În ansamblu, toate aceste puncte de vedere și analiza aduc un spor util și demn de atenția istoricilor români la cunoașterea fenomenului complex adus aici în discuție.

POSTWAR WESTERN HISTORIOGRAPHY ON EXTREMIST RIGHT-WING MOVEMENTS IN INTER-WAR ROMANIA

Abstract

Western historiographic sources on the ideological and sociopolitical evolution of the Iron Guard's Movement are of a great interest in any new approach to this issue. Romanian studies published before the Revolution of December 1989 and devoted to the extremist right-wing movement in Romania bear the strong imprint of the ideological and political climate promoted by Ceaușescu.

Western studies, the most significant ones being those signed by Armin Heinen and Francisco Veiga, are illustrative of a considerable theoretical effort and of an almost exclusive employment of sources from the western archives. The postwar works listed in the historiographic essay give an insight into the trends of the Romanian extremist right-wing movement, focusing on social adherence, relations between the Iron Guard and the German National Socialism and Italian Fascism, the place held by the Romanian extremist right-wing movement in European developments in the inter-war period, with the employment of an up-to-date historical terminology. Thus, it becomes imperative that Romanian researchers should approach in their turn, in monographic studies, the various aspects linked to the Romanian extremist right-wing movement epitomized by the Iron Guard.

ADEVĂR ȘI OBIECTIVITATE: PROPUNERI ISTORIOGRAFICE ROMÂNEȘTI (DE LA HASDEU ȘI XENOPOL LA IORGA ȘI BLAGA)

ADRIAN POP

1. PARADIGME REFERENȚIALE

Problema adevărului istoric, precum și cea înrudită acesteia, a obiectivității istorice, ocupă un loc central în dezbaterile teoretice privind istoria ca știință. În această privință există un larg consens, indiferent de unghiurile de vedere, extrem de diverse, din care este abordată chestiunea, de la filosofia analitică a istoriei¹ la epistemologia marxistă². O ilustrare elocventă a importanței problemei o constituie faptul că ori de câte ori a apărut o criză de încredere în putința istoriografiei de a dobândi adevărul, ea s-a tradus printr-un recul al încrederii în istoriografia însăși³.

Corespunzător diverselor poziții de pe care a fost abordată, problema adevărului în istorie a primit soluționări dintre cele mai diverse la sfârșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea.

În încercarea de a scrie o „critică a rațiunii istorice”, Wilhelm Dilthey a sfârșit prin a susține, în lucrările sale timpurii, o evidentă contradicție: aceea dintre caracterul eminentamente subiectiv al oricărei cunoașteri și convingerea sa în posibilitatea unei cunoașteri obiective. Conștient de această contradicție, Dilthey a încercat ulterior să o soluționeze prin raportarea obiectului și subiectului cunoașterii la un substrat comun, viața. Ca „obiectivări ale vieții”, structurile existenței umane (familie, societate civilă, stat, lege, artă, religie, filosofie, etc.) nu sunt creații subiective ale minții, deci pot fi cunoscute și înțelese. Prin urmare, sarcina esențială pe care Dilthey o atribuia așa-ziselor „științe culturale” – între care și istoria – era analiza structurilor⁴.

¹ R. F. Atkinson, *Knowledge and Explanation in History. An Introduction to the Philosophy of History*, Macmillan, f.a., p. 9, 69-94.

² M. Badea, P. Nichiștea, *Filozofia istoriei. Orientări și tendințe contemporane*, București, Edit. Politică, 1982, p. 219.

³ H. -I. Marrou, *De la connaissance historique*, Éditions du Seuil, 1975, p. 12.

⁴ G. G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown, Connecticut, Revised Edition, Wesleyan University Press, 1983, p. 134, 139-140.

Pentru Wilhelm Windelband, adevărul istoric exista independent de istoric, de aceeași manieră în care, pentru matematicieni, adevărul matematic este o realitate, chiar dacă nimeni încă nu l-a descoperit. Întrucât istoricul nu se confruntă cu evenimentele înseși, ci cu memoria despre acestea fixată în tradiții (culturale, ideologice, etc), sarcina teoriei cunoașterii este de „a determina în ce măsură factorii culturali și tradiționali colorează cunoașterea istorică”⁵.

Aceeași convingere în posibilitatea cunoașterii obiective a istoriei o întâlnim la Heinrich Rickert. Soluția sa dată problemei adevărului istoric rezidă într-o teorie a imanenței valorilor ce postulează faptul că valorile exprimate de o cultură ar fi manifestări ale unor norme cu validitate absolută. „Pentru ca istoria să fie obiectivă, trebuie să credem în existența valorilor universale” afirma Rickert⁶. În lumina acestei doctrine, sarcina istoricului ar fi nu de a evalua evenimentele istorice conform propriilor sale valori, ci de a identifica și a atribui manifestărilor unei culturi, valorile fundamentale ce-i sunt proprii. Deși originală, soluția dată de Rickert problemei era limitată. Așa precum s-a observat: „Metodologia lui Rickert construiește un sistem închis, care garantează adevărul științei istorice. Dar, succesul e doar aparent, obiectivitatea rămâne limitată la o epocă și o cultură [...]. Pe de altă parte, filosofia valorilor necesare filosofiei istoriei e postulată (sau demonstrată logic) dar nu descoperită în real. Transcendente devenirii, aceste valori formale sunt străine istoricului, abandonate astfel evoluției moralelor, artelor, regimurilor politice etc.”⁷.

Un punct de vedere care încearcă să reconcilieze abordările subiectivă și obiectivă ale problemei îl înfățișează opera lui Max Weber. Pentru Weber, orice selecție a obiectului de studiu în științele sociale este în mod necesar una arbitrară. Ea este făcută dintr-un unghi particular de vedere, printr-o raportare la valorile proprii ale investigatorului – și nu la cele ale epocii studiate, ca la Rickert. Pe de altă parte însă, relațiile pe care istoricul – ca, de altminteri, oricare alt cercetător din domeniul științelor sociale – le stabilește între faptele supuse investigației au realitate obiectivă, reflectând legătura de cauzalitate dintre ele. Adevărul istoric, asemeni oricărui alt adevăr științific, se întemeiază, așadar, pe validitatea normelor logice și a principiilor raționale de cunoaștere⁸.

Epistemologia contemporană a istoriei va căuta deopotrivă să dezvolte și să depășească unele din sugestiile școlii germane de teoria istoriei.

Deja pentru a doua generație a „Analelor”, în speță pentru Fernand Braudel, clasică problemă obiectivitate versus subiectivitate în istorie apare ca o falsă antiteză, o opoziție sterilă⁹.

⁵ *Ibidem*, p. 150.

⁶ R. Aron, *La philosophie critique de l'histoire*, Éditions du Seuil, 1969, p. 132.

⁷ *Ibidem*, p. 288.

⁸ *Ibidem*, p. 218-219, 224-225, 245, 152-153; Walsh, *op. cit.*, p. 166.

⁹ F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969, p. 20.

Iar pentru Raymond Aron, unicitatea interpretării – „marca” distinctivă a adevărului istoric ideal – este imposibilă întrucât realitatea însăși nu învederează cu necesitate o unicitate a principiului ei formator. Istoricul nu poate propune niciodată o *image définitivă* a trecutului, ci, uneori, cel mult o imagine valabilă a acestuia¹⁰. Îndată ce istoricul încetează a pretinde o iluzorie detașare și recunoaște subiectivitatea punctului său de vedere, relativismul istoric este surmontat. Perspectivele istorice adesea contradictorii, încetează de a mai fi semnul unei înfrângeri euristice, devenind o elocventă expresie a vieții¹¹.

La rândul său, Paul Veyne acceptă că istoria este prin natura sa subiectivă, iar aceasta într-un dublu sens. Primo: ea descrie doar aspecte parțiale ale realității istorice, în funcție de libera opțiune a istoricului pentru un anume subiect și anumite interogații istorice. Secundo: viziunea asupra trecutului este tributară prezentului, exprimând istoricitatea interpretului acestuia. Toate acestea nu implică însă cătuși de puțin relativitatea adevărului istoric, acesta din urmă constituindu-se ca sumă a adevărilor parțiale oferite de diversele demersuri istorice. Cât privește chestiunea imparțialității istoricului, ea este sinonimă la Veyne cu cerința ca istoricul să nu-și propună alt țel în reconstituirea trecutului în afara aceluia de a ști pentru a ști, devenind o sintagmă alternativă pentru ceea ce îndeobște se numește simplă curiozitate¹².

O încercare de depășire a opoziției obiectivitate – subiectivitate în istorie, întrucâtva similară celei promovate de P. Veyne, o întâlnim și la W. H. Walsh, în ceea ce acesta numea „teoria perspectivei”. Aceasta din urmă accepta existența în rândurile istoricilor a unor puncte de vedere ireductibile unele față de celelalte, dar contesta concluzia imposibilității cunoașterii obiective a trecutului. Elementul său de noutate îl reprezintă propunerea ca obiectivitatea în istorie să fie înțeleasă într-un sens „slab”: istoria poate fi catalogată drept obiectivă atunci când descrie faptele cu acuratețe din punctul său de vedere și numai din acesta. Privite prin această prismă, diversele „istorii” în loc să se contrazică, se completează unele pe altele¹³.

Pentru Charles Beard însă, adevărul istoric rămâne doar un „vis nobil”, iar cunoașterea istorică „un act de credință”, bazat pe „convingerea că se poate ști ceva adevărat despre mersul istoriei și această convingere este o hotărâre subiectivă, iar nu o descoperire obiectivă”¹⁴. Relativitatea adevărului istoric este dată, în opinia lui Beard, de limitele cognoscibilității obiectului său, de caracterul fragmentar al documentării, de intervențiile subiective ale istoricului în selectarea

¹⁰ R. Aron, *Dimensions de la conscience historique*, p. 64.

¹¹ *Ibidem*, p. 14.

¹² P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, Éditions du Seuil, 1971, p. 35, 37, 40, 51, 55.

¹³ W. H. Walsh, *op. cit.*, p. 107, 110-113.

¹⁴ Apud M. Badea, P. Nichițelea, *op. cit.*, p. 62.

și aprecierea evenimentelor istorice, precum și de opțiunile sale în organizarea și prezentarea rezultatelor, de influențele ideatice ale epocii¹⁵.

2. DIRECTIVA RANKE LA ROMÂNI

Este demn de subliniat de la bun început faptul că reflexia teoretică românească asupra problemei adevărului istoric rămâne marginală în raport cu dezbaterile și controversile epocii pe această chestiune. Rațiunea acestei stări de fapt o vedem în împrejurarea că, în timp ce abordarea școlilor germană și franceză a fost făcută din unghi precumpănitor filosofic, promotorii săi fiind ei înșiși, înainte de toate, filosofi, reflexia teoretică românească în problemă rămâne una de profil strict istoric, promovată fiind, în primul rând, de istorici.

Așa se explică probabil și „tradiționalismul” gândirii istorice românești, ce a preferat să reitereze, în formulări sensibil asemănătoare, normele ideale ale adevărului și obiectivității în istorie, stabilite încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, de Leopold von Ranke: relatarea trecutului așa cum s-a petrecut el în realitate (*wie es eigentlich gewesen*)¹⁶, și, respectiv, depersonalizarea cât mai deplină a istoricului, până la a face abstracție cu totul de propria personalitate (*sich selbst ausloschen*)¹⁷. Toți marii istorici români ai epocii au subscris acestor comandamente, atașamentul față de acestea grefându-se pe o îndelungată tradiție a istoriografiei românești, ce a făcut din preocuparea față de adevăr în slujirea lui Clio, aproape o obsesie¹⁸. Excepțiile, așa puține câte au fost, au fost sever amendate de către colegii de breaslă. Este cazul lui Nicolae Ionescu, care considera „absurdă părerea aceloră ce pretind că istoria trebuie să fie nepărtinitoare”, concepție care a provocat replica lui Hasdeu¹⁹. Sau cazul lui Pompiliu Eliade, pentru care adevărul „nu servește așa zicând decât de subsol istoriei” și care a trebuit să se resemneze în a suporta săgețile critice binemeritate ale lui Nicolae Iorga²⁰.

¹⁵ Ch. Beard, *That Noble Dream*, în „The American Historical Review”, vol. XLI, octombrie 1935, nr. 1, p. 76-84.

¹⁶ G. G. Iggers, *op. cit.*, p. 77.

¹⁷ I. Lupaș, *Leopold Ranke și Mihail Kogălniceanu*, în vol. *Scrieri alese*, I, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1977, P. 187; idem, *Miron Costin și concepția lui filosofică-religioasă asupra istoriei 1633-1691*, în „Studii, conferințe și comunicări istorice”, vol. II, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940, p. 299.

¹⁸ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, București, Edit. Academiei, 1985, p. 216.

¹⁹ B. P. Hasdeu, *Scrieri literare, morale și politice*, vol. II, ediție critică cu note și variante de Mircea Eliade, București, Fundația pentru literatură și artă „Carol II”, 1937, p. 91.

²⁰ N. Iorga, *Socoteală definitivă cu dl. Pompiliu Eliade*, București, Tipografia „Minerva”, 1903, p. 13.

În critica usturătoare pe care Grigore Tocilescu o făcea modului „cum se scrie la noi istoria”, unul din îndemnurile fundamentale adresate colegilor de breaslă era acela de a „se putea deosebi adevărul de minciună”, întrucât „nicăieri ca în istorie lipsa adevărului nu vătămă mai mult”²¹. Istoria absolut obiectivă rămâne însă un ideal de neatins, Tocilescu făcând distincția între obiectivitatea faptelor istorice și subiectivitatea inerentă a expunerii lor sub forma narațiunii istorice. „Această lucrare însă nu poate fi decât subiectivă, dacă istoria voiește a se ridica mai presus de o înfățișare seacă a întâmplărilor; obiective sunt numai faptele încă neînrudite, numai viața reală a prezentului, niciodată însă conspectul trecutului”²².

La rândul său, în *Cuvinte din bătrâni* (1878), Bogdan Petriceicu-Hasdeu considera că „misiunea științei nu este de a îndestula curiozitatea și de a da zbor unor presupuneri mai mult sau mai puțin spirituale, ci de a mări sfera adevărului și de a restrânge pe cea a erorii”²³. Prin urmare, arăta Hasdeu, „pe tărâmul științific, în viitor ca și până acum, nu ne vom sfii niciodată a spune purul adevăr, fie el plăcut sau urât”²⁴.

Și A. D. Xenopol credea în menirea istoriei de a afla adevărul²⁵, considerând că: „A limita marginile adevărului este treaba eminentă a istoriei”²⁶. Adevărul istoric „nu rezidă decât în reproducerea realității faptelor trecute, ca și în cea a cauzelor acestora, și nu în părerea personală pe care o putem avea despre această realitate”²⁷. „Descoperirea adevărului în istorie, este însă un lucru cu totul anevoios. În științele experimentale, avem ca mijloc de control și de descoperiri, experiența, care adeseori ne destăinuiește fără veste câte un adevăr necunoscut [...]. În istorie, experiența nu este cu puțință. Istoricul nu are de stabilit un adevăr viitor, ci de restabilit un adevăr trecut. Adevărul este însă unul și numai unul”²⁸. Cât privește chestiunea obiectivității în istorie, Xenopol recomandă istoricilor apropierea de subiect fără idei preconcepute și abținerea de la a formula judecăți de valoare: „În felul meu de a trata istoria, nici nu înțeleg cerința făcută istoricului de a fi nepărtinitor. Nu poți decât să fii astfel, de îndată ce te hotărăști a nu aprețui evenimentele”²⁹.

²¹ Gr. G. Tocilescu, *Doi istorici G. Panu și P. Cernătescu. Schițe critice*, București, Tipografia Curții (Lucrătorii Asociați), 1874, p. 9.

²² Idem, *Istoria românească pentru clasele primare și secundare*, vol. I, București, 1885, prefața.

²³ Apud V. Vetișeanu, *Filozofia istoriei la B. P. Hasdeu*, în „Revista de istorie”, tom 27, 1974, nr. 7, p. 1051.

²⁴ B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, cu un *Studiu introductiv* de M. Neagoe București, Edit. Minerva, 1984, p. X.

²⁵ Al. Zub, *op. cit.*, p. 217.

²⁶ A. D. Xenopol, *Raportul nostru cu romanii*, în „Convorbiri literare”, 1870, 4, nr. 8, p. 123.

²⁷ Idem, *Les Principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, Ernest Leroux éditeur, 1899, p. 66.

²⁸ Idem, *Lecțiunea de deschidere a cursului de istoria românilor de la Universitatea de Iași*, în P. Teodor (ed.), *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, Edit. Dacia, 1970, p. 235.

²⁹ Idem, *Domnia lui Cuza-Vodă*, prefața, în *Scrieri social-politice*, p. 344-345.

Un atașament încă mai apăsător față de adevărul istoric întâlnim la promotorii „școlii critice”. Dimitrie Onciul sublinia că o lucrare istorică „trebuie să se arate și să fie atât de obiectivă, cât se cere de la istoric”³⁰, iar Ioan Bogdan, că unica tendință a acesteia, „ca a orișicărei lucrări științifice, trebuie să fie tendința spre adevăr. Orice ale scop trebuie înlăturat”³¹. Prin urmare, sarcina urgentă a istoriografiei românești, era „să iasă cu totul din faza romantică a copilăriei. Datoria ei trebuie să fie de aci înainte: a căuta pretutindeni numai și numai *adevărul* [...], a prezenta civilizația trecută nu cum am fi dorit să fie, ci cum a fost în realitate”³². Reiterând dezideratul rankean, I. Bogdan era în același timp însă perfect conștient că: „Obiectivitatea absolută în istorie e un ideal de care tindem a ne apropia neconținut, pe care nu-l vom atinge însă niciodată pe deplin, căci din lanțul întâmplărilor istorice vor lipsi totdeauna unele verigi, pe care nici mintea cea mai prudentă nu le va putea reconstitui exact”³³.

O concepție pe cât de clasică, pe atât de înaltă despre adevăr ca cea dintâi și cea din urmă menire a istoriei împărtășea și Vasile Pârvan. „Rostul și cel de pe urmă scop al istoriei e restabilirea adevărului în ce privește faptele omenești din cele mai vechi timpuri și până azi”³⁴.

Este simptomatic faptul că polemicile historiografice ale epocii nu au pus în discuție postulatele tradiționale ale adevărului și obiectivității în istorie, domeniu în care a existat un acord deplin, pe deasupra oricăror divergențe teoretico-metodologice. Analiza de conținut a polemicilor ce i-au opus pe Ștefan Zeletin lui Gheorghe I. Brătianu și pe Nicolae Iorga lui Constantin C. Giurescu și celorlalți corifei ai „Revistei istorice române” este exemplară din acest punct de vedere.

În răspunsul critic (1926) pe care îl dădea *Istoriei sociale* (1925) propuse de Zeletin, Gh. I. Brătianu găsea prilejul de a reitera atașamentul față de postulatul atitudinii obiective pe care trebuie să o cultive istoricul în demersurile sale. „Știm că istoricul trebuie dimpotrivă, din cercetarea amănunțită a izvoarelor, *fără idei preconceptionale, fără scop prealabil*, să reconstituie legătura dintre fapte, să găsească firul evoluției – nu însă să întinză firul dela început și să lipească faptele de el, cu mai mult sau mai puțin talent. Căci mai este și acest scop neînsemnat al studiilor noastre: căutarea adevărului, înțelegerea trecutului”³⁵. Asprimea judecății lui Gh. I. Brătianu la adresa concepției promovate de Zeletin, cel puțin pe coordonata

³⁰ D. Onciul, „*Teoria lui Roesler*” de A. D. Xenopol, în „Convorbiri literare”, 19, 1885, nr. 1, p. 61.

³¹ I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, în *Scieri alese*, București, Edit. Academiei, 1968, p. 110.

³² Apud I. Lupaș, *Ioan Bogdan (1862-1919)*, în: *Scieri alese*, I. p. 197.

³³ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 110.

³⁴ V. Pârvan, *Scieri*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 74.

³⁵ Gh. I. Brătianu, *Teorii nouă în învățământul istoriei, cu prilejul unui studiu al d-lui Șt. Zeletin*, Iași, Institutul de Arte Grafice „Viața Românească”, S. A., 1926, p. 6-7.

adevărului și obiectivității în istorie, era însă excesivă din moment ce acesta din urmă împărtășea atașamentul celui dintâi față de acestea, cel puțin la modul declarativ. Îl va și reitera, de altminteri, în anul următor, atunci când va aborda chestiunea sentimentelor populației față de capitalism, în *Neoliberalismul* (1927): „Dar înainte de toate, unui istoric nu-i e îngăduit a nutri asemenea sentimente față de obiectul său de cercetare. Un istoric este un *naturalist al societății*: orice formă de viață socială are pentru el un interes egal. Ceea ce cere un fapt social de la istoric nu e o declarație de iubire sau de ură, ci cu totul altceva: o *explicare cauzală*”³⁶.

Dintr-o perspectivă înalt-valorizatoare, ce vedea în căutarea adevărului un element fundamental al definirii istoriei ca știință avea să abordeze și Nicolae Iorga chestiunea. „Într-un singur punct concepția despre știință nu se schimbă: ea va fi totdeauna urmărirea dezinteresată a adevărului pe căi de metodă sigură și înfățișarea în legătură sistematică a rezultatelor ei”³⁷. Prin urmare, pentru a-și binemerita numele de știință, istoria trebuia să fie „o expunere sistematică, *fără scopuri străine de dânsa* (subln. ns.), a faptelor, de orice natură, dobândite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și de timp, activitatea omenirii”³⁸.

Nici „noua” școală istoriografică conturată în jurul „Revistei istorice române”, atât de severă în aprecierile ei la adresa operei istoriografice a generațiilor anterioare și, în particular, față de cea a lui Iorga, nu făcea în fond decât să reitereze, într-o altă formulare, atitudini și convingeri teoretico-metodologice față de care exista o unanimitate impresionantă. „Cuvântul înainte” al numărului inaugural al noii publicații (1931), preciza: „revista noastră își va impune ca primă datorie respectarea strictă a adevărului. Istoria nu trebuie strămutată pe planul luptelor politice și sociale. Ea trebuie să le lămurească, nu să fie în slujba lor. Numai o atitudine perfect obiectivă poate da garanția unor rezultate științifice necontestabile”³⁹. Ideea va fi reluată, în nume propriu de această dată, de Constantin C. Giurescu, în prefața sintezei sale de *Istoria românilor* (1938): „Va exista în schimb o preocupare constantă: aceea a adevărului istoric. E cea dintâi și cea mai însemnată obligație a celor ce slujesc disciplinei noastre [...]. Fiindcă «talentul nu poate scuza minciuna, după cum frumusețea nu poate scuza prostituția». Iar stilul nu înlocuiește niciodată adevărul, după cum veșmintele cele mai împodobite nu pot înlocui sănătatea corpului ce se ascunde sub ele”⁴⁰.

³⁶ St. Zeletin, *Neoliberalismul*, București, Edit. Scripta, 1992, p. 53.

³⁷ N. Iorga, *Două concepții istorice*, în: O. Păun, A. Tănăsescu (ed.), *Discursuri de recepție la Academia Română*, București, Edit. Albatros, 1980, p. 58-59.

³⁸ Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice* (în continuare *Generalități*), ediția a III-a, București, 1944, p. 10.

³⁹ „Revista istorică română”, MCMXXXI, vol. 1, 1931, p. 4.

⁴⁰ C. G. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, ediția treia revăzută și adăugită, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1938, prefață la ediția întâi, p. XII.

Ocazional, expresia atașamentului față de dezideratele adevărului și obiectivității în istorie este indirectă, în legătură cu unele derapaje de la aceste norme aproape unanim acceptate în istoriografia română. Este cazul istoriografiei germane în timpul regimului național-socialist, a cărei decădere la statutul de servitoare a politicii o deplânga, împreună cu Henri Berr, P. P. Negulescu: „Istoria adică numai e, pentru Germani, o știință obiectivă, menită să stabilească *adevărul* asupra trecutului, ci o artă oportunistă, menită să pregătească *armele* necesare prezentului”⁴¹.

3. PATRIOTISM, ADEVĂR ȘI OBIECTIVITATE

O relaționare pe cât de interesantă teoretic, pe atât de folositoare practicii istoriografice a stabilit-o gândirea istorică românească între comandamentele naționale ale patriotismului și cele științifice ale adevărului și obiectivității. Clarificarea problemei s-a pus cu o deosebită acuitate în istoriografia română, confruntată, până în 1918 mai cu seamă, dar și după această dată, cu necesitatea ca scrisul istoric să se constituie într-o armă eficientă pentru lupta politică întru satisfacerea dezideratelor naționale.

Din perspectiva dreptului istoric, de pildă, dovedirea continuității daco-romane în Carpați și la Dunăre era de o importanță vitală pentru argumentarea științifică a idealului desăvârșirii unității național-statale. Ea devenise, după apariția teoriei rösleriene (1871), o prioritate științifică stringentă pentru istoriografia românească. Iată de ce o serie de considerații pertinente pe tema relației mai sus amintite sunt produse tocmai în legătură cu teza neștiințifică, pusă în slujba politicii, care nega înaintașilor daco-romani ai românilor, continuitatea pe meleagurile ce le locuiseră în antichitate.

În această ordine de manifestări teoretico-istoriografice se înscrie recenzia (1877) pe care Vasile Maniu o făcea studiului *Romanii și românii* de Iulius Iung, membru corespondent al *Societății Academice Române*. Depășind în realitate cadrele unei simple „dări de seamă”, recenzia era dezvoltată de Maniu până la proporțiile unui adevărat studiu critic al teoriei lui Rösler. În concluziile lucrării, Maniu considera că pe viitor adevărul în problema continuității este susceptibil a fi învederat prin coroborarea a două metode: studiul formării, clasificării și migrației popoarelor, făcut prin mijlocirea arheologiei și, respectiv, cel al limbilor indo-europene, făcut cu ajutorul filologiei comparate⁴². Maniu va relua raportarea dezideratului adevărului istoric la problema originii și continuității daco-romane în

⁴¹ P. P. Negulescu, *Destinul omenirii*, vol. II, București, Fundația pentru Literatură și artă „Regele Carol II”, 1939, p. 305.

⁴² V. Maniu, *Dare de seamă despre publicațiunea domnului Dr. Iung «Romanii și românii»*, în „Analele Societății Academice Române”, (în continuare „Anale”), seria I, tom X, 1877, secțiunea II, fascicula I, p. 147.

rapoartele pe care, în calitate de secretar al secției istorice a Academiei Române, le-a întocmit asupra literaturii istorice privitoare la români publicate în România și în străinătate. În cel din 1880, ce sintetiza literatura istoriografică din anul precedent, raportul amendează tendențiozitatea unei părți a istoriografiei străine referitoare la români: „Este demn de însemnat că la o mare parte din istoriografiile moderni de naționalitate slavă, germană și maghiară, caracterul politic pare a forma astăzi ca și în trecut mediul investigațiilor științifice, fondul studiului istoric, când vine vorba despre vechimea originii noastre, despre latinitatea și în particular despre continuitatea poporului român pe străvechiul pământ al Daciei Traiane”⁴³. Cauza acestei stări de lucruri o găsea „în nepăsarea și în puțina însuflețire care se resimte în întâmpinările foarte blânde și timide din partea învățaților noștri”⁴⁴, din ansamblul cărora recent premiul op al lui Grigore G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani* (1880) se detașa ca o fericită excepție⁴⁵.

În aceeași serie de demersuri istoriografice, se înscrie și catalogul bibliografic reunind lucrările ce argumentau latinitatea populației din Istria („romlenii”) și Dalmația, („maurovlachii”) pe care V. A. Urechia îl supunea atenției plenului academic în 1877. „Iată oastea cu care cutez a vă propune să începem războiul contra ignoranței” rezuma utilitatea demersului său, ce reunea obiectivitatea științifică cu finalitatea politică național-pragmatică, Urechia⁴⁶.

Un just echilibru între comandamentele național-patriotice și cele ale obiectivității științifice în abordarea trecutului învederează concepția istoriografică a lui Barițiu. Deși admite că, în condițiile dualismului (1867), istoria trebuia să servească și ca o armă de luptă, aceasta nu trebuia să însemne, sub nici o formă, abdicarea de la condiția respectării scrupuloase a adevărului istoric, ce trebuia înfățișat, după Tacitus, *sine ira et studio*⁴⁷.

De pe o platformă care descalifica din start opiniile partizane, ca unele ce atârna de „individualitatea istoricului” și pot fi „chestie de apreciație și temperament”, aborda relația dintre patriotism, adevăr și obiectivitate, Eminescu. Convins că patriotismul însemna „mai ales iubirea trecutului, fără de care nu există iubire de țară”, Eminescu adăuga imediat corectivul „naționalitatea în marginile adevărului”, ce sintetiza poziția majorității celor de la *Junimea* în domeniu⁴⁸. În același

⁴³ „Analele Academiei Române” (în continuare „Anale”), seria II, tom II, 1879-1880, secțiunea I, p. 259.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani. Cercetări asupra popoarelor care au locuit Țările Române de-a stânga Dunării, mai înainte de conștientizarea acestor Țări de către Imperatorul Traian*, în „Anale”, seria I, tom X, 1877, secțiunea II, fascicula II, p. 385-918.

⁴⁶ V. A. Urechia, *Notiță despre bibliografia Istriei și Dalmației*, în „Anale”, seria I, tom X, 1877, secțiunea II, fascicula I, p. 12.

⁴⁷ George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul al XIX-lea*, vol. III, *George Barițiu-istoric*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1980, p. 46-47, 59-60.

⁴⁸ Al. Zub, *op. cit.*, p. 216.

timp însă, Eminescu se delimita de Titu Maiorescu, care criticase Școala Ardeleană pentru lipsa de obiectivitate științifică. Acuzațiile formulate la adresa reprezentanților Școlii Ardelene de cel ce era *spiritus rector* al *Junimii*, erau respinse de Eminescu ca fiind proferate de la înălțimea epocii contemporane, prin eludarea criteriului istoric, ce ar justifica deplin ideile și atitudinile istoriografice ale acestora. „Acei oameni, acei istorici care au început istoria noastră cu o minciună, după cum zice d. Maiorescu, de au scris tendențios și neadevăr, scuza lor cea mare nu o găsești tocmai în tendința și neadevărul lor? Trebuie cineva să fie mai mult decât clasic pentru de-a pretinde de la acel persecutat, de la autorul condamnat la ardere de viu ca, părăsit și scepticizat de dureri, să fie în toate drept, în toate nepărtinitor, ba poate și filantrop față cu inamicii săi de moarte. Cu toate acestea, rămânem datori cu răspunsul la întrebarea dacă Șincai, ca un adevărat martir ce-a fost, nu a rămas drept și nepărtinitor și cu inamicii. Șincai, chiar dacă n-ar fi atât de mare cum pretendem noi că este, tocmai el a fost la înălțimea misiunii sale – la o înălțime cronistică absolută; pentru că dacă criticul ce-l va califica de mincinos ar fi avut bunăvoința de-a cerceta istoria istoriei, atunci ar fi putut băga de seamă că procesul întru scrierea istoriei la orice națiune se începe mai întâi și constă din cronografie, *cu* sau *fără* tendință, din culegerea de prin toate părțile a materialului. Dominarea critică asupra acestuia și câștigarea unui punct de vedere universal din care să judecăm faptele e fapta unor timpi mult mai târzii decât aceia a căror caracteristică și expresiune a fost Șincai; deși nu i se poate disputa că, chiar în forma sub care apare, în totalul său domină o singură idee, aceea a românismului, care ascmenea face din opera sa o operă a științei, în loc de a rămânea numai o culegere nesistematizată de fapte istorice”⁴⁹.

Dacă am reprodus acest lung citat în integralitatea sa, am făcut-o pentru că el învederează un punct de vedere original. El ar putea fi rezumat în aserțiunea următoare: în fazele primare, „cronistice” ale dezvoltării sale, scrisul istoric cu tendință poate fi considerat obiectiv atunci când servește susținerii unui adevăr istoric contestat, cu bună știință, din rațiuni politice. Punct de vedere derogativ în raport cu comandamentul rankean al obiectivității, el ne apare ca o „licență” a gândirii istorice românești impusă de condițiile concret-istorice în care s-a manifestat aceasta pe un segment temporal limitat din existența sa.

Dacă o istoriografie cu tendință, menită a restabili adevărul istoric, apărea ca justificată, „o politică uneltind falsificarea verității istorice este ca și când ar cere să dispară din spații planeta Marte sau să se schimbe proprietățile triunghiului” consideră, cu temei, B. P. Hasdeu, în introducerea la cel de-al treilea tom din *Etymologicum Magnum Romaniae*⁵⁰.

⁴⁹ M. Eminescu, *O scriere critică*, în *Opere*, vol. IX. *Publicistica 1870-1877*, București, Edit. Academiei, 1980, p. 82-83.

⁵⁰ B. P. Hasdeu, *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, București, Stabilimentul grafic I. V. Socec, 1892, p. VI.

În ceea ce-l privește, Dimitrie Onciul îndemna ca „patriotismul și naționalismul să nu turbure concepția obiectivă în istorie”, întrucât „numai din adevăr naște adevărata iubire de țară și de națiune!”⁵¹.

Concilierea dintre cerințele patriotismului și cele ale obiectivității a stat și în centrul polemicii dintre „noua” școală istoriografică (C. C. Giurgescu, P. P. Panaitescu, V. Papacostea, Gh. I. Brătianu, N. Cartoian, Al. Rosetti, Sc. Lambrino, etc.) și Nicolae Iorga. În momentul lansării sale, „Revista istorică română” își făcea chiar un crez din afirmarea compatibilității dintre cele două directive istoriografice, aparent antinomice: „Din punct de vedere național ca și individual, adevărul nu poate niciodată păgubi; el aduce dimpotrivă întotdeauna foloase reale. Între patriotism și obiectivitate nu există antinomie”⁵². Într-o formulare alternativă, ideea va fi reluată de C. C. Giurescu în preambulul primului volum din *Istoria Românilor*: „Nu înțeleg patriotismul ca o formă de exaltare proprie și de denigrare a tuturor celorlalți”⁵³.

În opinia lui Iorga, obiectivitatea în istorie nu trebuia să însemne, câtuși de puțin, „recea știință «obiectivă», căreia să-i fie îngăduit să găsească tot felul de neajunsuri în ce privește figurile mari și momentele de căpetenie din viața poporului lor”⁵⁴. Însă acuza de romantism istoriografic și de falsificare a istoriei de către reprezentanții „școlii critice”⁵⁵ ca, de altminteri, și de către cei ai școlilor istoriografice ce au premers acesteia⁵⁶, i se părea profund nedreaptă. În numele acesteia, dar și în nume propriu, răspunzându-i lui C. C. Giurescu, replica lui Iorga nu se va lăsa așteptată. „Veți fi citit și d-voastră cărți de istoria românilor, proaste, care au ajuns, din prostia publicului, și la a treia ediție, în care cutare scriitor, aruncându-se în sinteză la un moment când nu știa nici materia din care trebuia scoasă sinteza, vorbește de pornirea vechii generații de a falsifica istoria în folosul poporului nostru. [...] Dar noi nu am fost romantici, nu am fost sentimentali. Mie nu mi se poate aduce această învinuire, între altele fiindcă eu sunt profesor de istoria universală și studiile mele sunt de istoria universală. Am scris istoria Românilor din iubire față de poporul meu, față de poporul căruia-i aparțin după tată de cel puțin patru generații. [...] Dacă e să trateze cineva istoria Românilor obiectiv, în legătură cu istoria tuturor neamurilor, apoi acela e profesorul de istorie universală. Și, apoi, să se vorbească de subiectivitate poetică, romantică, la Dimitrie Onciul, care făcea parte aproape din generația mea, de și mai în vârstă decât mine, aceasta înseamnă să nu-l cunoască pe Onciul, omul cel mai precis, cel

⁵¹ D. Onciul, *Studii de istorie*, București, Edit. Albatros, 1971, p. 191.

⁵² „Revista istorică română”, MCMXXXI, vol. 1, 1931, p. 4

⁵³ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. XIII.

⁵⁴ N. Iorga, *O școală nouă istorică*. Conferințe la „Liga Culturală”, București, 1936, p. 13.

⁵⁵ *Ibidem*. p. 7.

⁵⁶ *Ibidem*. p. 8-12.

mai păzit, cel mai ferit, cel mai străin de orice formă poetică literară. Iar Ioan Bogdan, cel de al treilea din tovărășia noastră era un filolog care introducea toate scrupulele filologiei și în materie de istorie”⁵⁷. Dincolo de aspectele sale polemice contextuale, perisabile, pasajul citat învederează o altă contribuție originală la soluționarea adecvată a relației dintre patriotism și obiectivitate, după cea a lui Eminescu, evocată anterior. Ea vizează asumarea unei perspective universaliste în tratarea istoriei naționale ca și garant al obiectivității scrisului istoric.

4. RELATIVITATE ȘI SURSE DE DISTORSIUNE

O preocupare aparte a gândirii istorice românești a constituit-o argumentarea caracterului relativ al adevărului istoric, precum și identificarea surselor majore de distorsiune ale acestuia.

Încă Augustin Bunea, într-un discurs rostit la înmormântarea tribunului memorandist Ioan Rațiu (1902), atrăgea atenția asupra limitelor obiectivității ca inerente naturii umane. „Cred deci a fi deplin lămurit adevărul, că oamenii nu pot aduce judecata absolut dreaptă asupra semenilor lor. Având mintea mărginită ei nu pot cunoaște toate elementele de lipsă la formarea unei judecăți drepte. Crescuți în prejudecăți, sau în simpatii și antipatii față cu persoanele ce cad sub judecata lor, conduși de interese cunoscute, ori ascunse, au ochii minții foarte adeseori împăienjeniți, așa încât nu pot vedea lucrurile în adevărata lor fire și culoare, și prin urmare nici nu le pot judeca după adevăr și dreptate”⁵⁸.

O concepție inedită asupra caracterului relativ al obiectivității în istorie, în sensul derivării sale din caracterul relativ al filosofiei istoriei, o întâlnim la un popularizator al acesteia din urmă, Ioan Ghibănescu. Influențat de Bernheim, Ghibănescu considera că în istorie distincția între *eu* și *non-eu* „e aproape imposibilă. De aceea și obiectivitatea în istorie e o noțiune foarte relativă [...]. În afară de natura inherentă subiectivă a cunoștinței istorice, obiectivitatea mai poate fi falsificată și de alte condiții mai puțin inevitabile. Se reclamă istoricului o cunoaștere amănunțită a *filosofiei istoriei* [...] obiectul ca și metodele ei sunt încă în discuție [...] Natura ipotetică și neprecisă a filosofiei istoriei împrumută același caracter ipotetic și cunoștinței istorice. Și din acest punct de vedere calea subiectivității în istorie e deschisă”⁵⁹.

De o remarcabilă complexitate se dovedește a fi concepția lui Nicolae Iorga în domeniu. În opinia lui Iorga, „adevărul de amănunte”, mai ales dacă este

⁵⁷ *Idem*, *Sfaturi pe întunec*. Conferințe la radio, București, Edit. Militară, 1977, p. 72-73.

⁵⁸ A. Bunea, *Discursuri, autonomia bisericească, diverse*, Blaj, Tipografia Seminarului Arhiepiscopescan, 1903, p. 86-87.

⁵⁹ I. Ghibănescu, *Istoria în raport cu psihologia (Studii de filosofie istoriei)*, în *Aspecte din filosofia contemporană*, I-a serie, București, Edit. „Studii Filosofice”, 1919, p. 91-93.

„înțeles după cugetarea și simțirea altei vremi”⁶⁰ nu este doar contestabil, ci și oarecum secundar⁶¹. Întrucât nu pot fi verificate cu mijloace similare celor de care dispun științele fizico-matematice⁶², „adevărurile istorice sunt de discernământ, nu de simplă contestare și reproducere”⁶³.

Relativitatea cunoașterii istorice este dată, în viziunea lui Iorga, de o pluralitate de factori. În primul rând, de *complexitatea însăși a realității istorice* și de *multiplicitatea punctelor de vedere posibile* pe care aceasta le presupune, fiecare cu adevărul său. „E o iluzie că putem reduce la simplitate fenomene de o nesfârșită complexitate, din care putem alege numai o parte a notelor atât de variate din care se alcătuiesc [...] Atâtea puncte de vedere se prezintă, și ele toate sunt adevărate, iar adevărul cel mai adevărat se găsește în mijlocul lor și în acela al atâtor altor lucruri pe care nu le știm, și pe unele nu le vom ști niciodată”⁶⁴. În al doilea rând, relativitatea cunoașterii istorice este *o consecință a inserției retoricii în scrisul istoric*. „Istoria este, în general, împovărată de retorica aceasta, care trece dintr-o carte în alta, dintr-un curs universitar în altul, și astfel se fixează neadevărul, sau, ceea ce este mai rău, jumătatea de adevăr, împotriva căreia reacționează cineva mai greu decât împotriva erorii”⁶⁵. În al treilea rând, relativitatea cunoașterii istorice este dată de *caracterul relativ al surselor* în baza cărora se face reconstituirea trecutului. Uneori, istoricul dispune doar de surse istorice partizane: „cunoaștem istoria Spartei doar din izvoarele ateniene, războiul peloponesiac doar din Tucidide iar cele medice doar din Herodot, lipsindu-ne perspectiva opusă pentru o imagine într-adevăr veridică”⁶⁶. Alteori, interpretul trecutului se bazează în formularea concluziilor nu doar pe izvoarele istorice studiate nemijlocit, ci și pe informații prelabile cercetării istorice propriu-zise, care pot fi false⁶⁷. În al patrulea rând, relativitatea cunoașterii istorice este dată de *distorsiuni interpretative ale izvoarelor istorice*. Acestea pot fi datorate fie ignorării aspectelor colaterale temei investigate pe care le înfățișează izvoarele istorice: „Dacă-ți interzici legăturile, atunci este foarte sigur; numaidecât, dacă nu sunt legăturile, nu e nici istoria”⁶⁸; fie necunoașterii mediului material, moral și mental al epocii⁶⁹ sau a esenței fenomenului istoric supus investigației (spre exemplu, emiterca unor judecăți asupra războiului de la 1877 – 1878, fără a

⁶⁰ N. Iorga, *Generalități*, p. 168.

⁶¹ *Ibidem*, p. 205.

⁶² *Ibidem*, p. 199-200.

⁶³ *Ibidem*, p. 348.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 161.

⁶⁵ Idem, *Evoluția ideii de libertate*, București, Edit. Meridiane, 1987, p. 96.

⁶⁶ Idem, *Generalități*, p. 81-82.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 201-202.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 203.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 205, 207-208.

cunoaște ce înseamnă război în general). „Prin urmare, atrăgea atenția Iorga, fenomenele acestea mari din care se combină istoria, trebuie cunoscute în ele înseși pentru că localizarea sau personificarea lor să fie înțeleasă în cutare caz particular. Aceasta înseamnă să cercetezi fenomenul pretutindeni”⁷⁰. Nu în ultimul rând, adevărul istoric este afectat, în opinia lui Iorga, și de starea sau dispoziția sufletească în care se găsește interpretul trecutului⁷¹.

La rândul său, și C. C. Giurescu considera că „în istorie, eroarea e aproape inevitabilă: din lipsa materialului documentar, din prezentarea imperfectă a celui cunoscut, din greutatea găsirii tuturor izvoarelor și studiilor și mai ales a tuturor cauzelor, deseori nebănuite, care stau la baza acțiunilor omenești. Dar tocmai fiindcă adevărul este atât de greu de aflat în toată întregimea lui, se impune istoricului cea mai riguroasă nepărtinire. El trebuie să judece după vechea și veșnica formulă a lui Tacit: «fără ură și fără părtinire». Slăbiciunile sau patimile personale, cu atât mai puțin capriciile, n-au ce căuta în descrierea oamenilor și a faptelor lor”⁷².

O perspectivă aparte asupra împrejurărilor care conduc la distorsionarea cunoașterii istorice, derivată din concepția sa filosofică generală, o întâlnim la Lucian Blaga. „Cele mai sistematice «deformări» ce au loc în domeniul cunoașterii istorice decurg din aplicarea categoriilor «inteligenței» asupra materialului istoric brut. Categoriile intelectuale cu ajutorul cărora omul «organizează» lumea fenomenelor în general, joacă un rol de cordon cenzorial în toate domeniile de cunoaștere. Deci și în domeniul istoric. În cunoașterea istorică categoriile intelectuale constituiesc un cordon cenzorial, singurul, dar suficient pentru a zădărnici «adecvația» în absolut”⁷³. Și categoriile stilistice pot genera „deformări de perspectivă în cunoașterea fenomenelor istorice”⁷⁴, „atât în descrierea fenomenelor istorice cât, și în «teoriile» despre ele [...] Dar «stilul» nu are în acest domeniu rol de cordon cenzorial principal și sistematic”⁷⁵. Mai mult decât atât, atunci „când istoriograful studiază fenomene istorice ce se produc în același timp stilistic de care însuși istoriograful este stăpânit” exista „un anume grad de «adecvație» a cunoașterii istorice în raport cu obiectul său”, iar „prilejul deformărilor de perspectivă stilistică e disparent”⁷⁶. Astfel încât, în raport cu alte tipuri de cunoaștere, se poate conchide ca cea istorică rămâne „cea mai puțin «cenzurată»”⁷⁷.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 209.

⁷¹ *Ibidem*, p. 201, 226.

⁷² C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. XII.

⁷³ L. Blaga, *Ființa istorică*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1977, p. 194.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 193.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 195.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 193.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 195.

Deși din unghiul de vedere al filosofiei istoriei, raportarea românească la problema adevărului și obiectivității în istorie rămâne marginală în comparație cu marile dezbateri ale epocii pe această problemă, ea nu rămâne mai puțin semnificativă din unghiul strict al teoriei istoriei și practicii istoriografice, în sensul unui remarcabil atașament față de comandamentele în domeniu ale lui Leopold von Ranke. Dacă putem vorbi de o contribuție originală românească pe această coordonată, ea se referă la concilierea comandamentelor aparent opuse ale patriotismului și obiectivității, precum și la identificarea principalelor surse de distorsiune ale adevărului în istorie, menite a argumenta caracterul funciarmente relativ al acestuia.

TRUTH AND OBJECTIVITY: ROMANIAN HISTORIOGRAPHIC APPROACHES (FROM HASDEU AND XENOPOL TO IORGA AND BLAGA)

Abstract

The various approaches to the issue of truth in history have led to as many conclusions in the late 19th century and the first half of the 20th century. In this respect, the contribution of Romanian historians was marginal on the background of the 19th century arguments and controversies on the issue. An explanation would be the difference in approach, the German and French schools – in which the philosophers were preponderant – focusing on philosophical aspects, and the Romanian theorists, on historical ones. The Romanian original contribution consisted in a reconciliation between the apparently opposed commandments – patriotism and objectivity – as well as the prevalent sources of truth distortion in history.

LOCUL NUMISMATICII ȘI AL DISCIPLINELOR ADIACENTE ÎN OPERA LUI N. IORGA*

† AUREL H. GOLIMAS

„.... Într-o zi va veni un așezământ de cultură, va veni un învățat demn, solemn, impunător, vor veni lucrători preciși, care vor pune la cale cu ce am dat eu, ceva mai întins, mai strălucitor, decât pot da astăzi. Se vor arăta atunci toate greșelile și toate scăpările mele, uitându-se două lucruri: munca mea necruțătoare și inima din care a pornit totdeauna... Îi iert dinainte”.

N. Iorga

Românul din Botoșani, cum îi plăcea să se intituleze cu mândrie și iubire des mărturisită față de orașul natal¹, cel ce s-a dovedit o „forță a naturii”², Nicolae Iorga, uimindu-și

* Comunicare rostită în plenara celui de-al IV-lea simpozion național de numismatică de la Botoșani din 15-17 mai 1987. Data de zi a morții lui Nicolae Iorga este eronat consemnată în vol. *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 183. Nu 27 noiembrie, ci 28.

¹ Cu privire la istoria orașului Botoșani, Nicolae Iorga a scris cel mai mult, constituind și sursa principală a monografiilor acestei așezări istorice din Moldova, întocmite de-a lungul vremii. Biobibliograful principal al lui Nicolae Iorga, profesorul B. Theodorescu, a inserat în *Bibliografia, Nicolae Iorga, 1871 – 1940*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 576 p., și toate contribuțiile savantului despre Botoșani. Informații suplimentare și la N. Grigoraș, Gh. Buzatu, *N. Iorga, omul și opera*, Iași, 1971; D. M. Pippidi, *Nicolae Iorga, L'homme et l'œuvre*, București, 1972. Mai nou, Nicolae Iorga, *Conferințe. Ideea unității românești*, Ediție îngrijită de Șt. Lemny și Rodica Rotaru. Postfața și bibliografie de Șt. Lemny, Edit. Minerva, București, 1987, p. 23; *Idem, Pe drumuri depărtate*, vol. I, ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu, Edit. Minerva, București, 1987, p. 96. „Provincia botoșăneană” este evocată de Nicolae Iorga, cu multă nostalgie și legitim orgoliu în capodopera sa, autobiografică, memorialistă, *Orizonturile, mele. O viață de om – așa cum a fost*, ediție îngrijită, note, comentarii de Val. Râpeanu și Sanda Râpeanu. Studiu introductiv de Val. Râpeanu, București, Edit. Minerva, 1984, cap. I – IV, îndeosebi.

² Gh. I. Brătianu, *În amintirea lui Nicolae Iorga*, București, 1942, p. 13. N. Iorga nu se poate nici defini într-o specialitate, nici mărgini la o epocă sau la o țară. El este o forță a naturii, spunea un sorbonard lui Gheorghe I. Brătianu, fostul director al Institutului de istorie universală „N. Iorga”.

contemporanii de pe toate meridianele lumii, prin „imperialismul său cultural”³ și prin întrezărita istoriologie umană – summa summarum – a cercetărilor unei vieți, a fost și un deschizător de noi orizonturi în numismatică și științele speciale conexe. În nestinsa lui sete de cunoaștere și exegeză, acest Michelangelo român s-a afirmat ca „un specialist total, un istoric care a sorbit apa tuturor și, oricât ar fi fost tema de umbră sau îngustă, constați cu surprindere că el, Nicolae Iorga, a trecut pe acolo abordând-o în fundamentul ei”⁴. Sub cupola nemuritorilor, la Academia Română, A. D. Xenopol saluta intrarea ca titular al genialului său discipol N. Iorga, în supremul for național de cultură și știință, la 17 mai, 1911; și cu exclamația: „...Cum a putut un creier să conceapă atâtea lucruri și o mână să le scrie?”⁵ Marele nostru enciclopedist, o recrudescență renascentistă al căruia scris atingea 1359 de volume și broșuri (însușind 165 656 de pagini) și peste 25 000 de articole, după Bibliografia întocmită de eruditul profesor Barbu Theodorescu, considera mecanismul, problematica, interrelațiile disciplinare, în limbajul actual de *multi, pluri, inter* și *trans* disciplinaritate, ca o datorie de a ține la curent informația și nu o uzurpare îndrăznească, un cutezător asalt în casă străină. Astfel, corifeul din triada, din constelația, directivei școalei critice de istoriografie românească, inaugurasă o nouă metodă de investigație, năzuind spre vaste sinteze. Proteica personalitate, după laborioasele depistări și explorări acribice în arhive și biblioteci de stat și particulare, nu numai din țară, s-a convins, firește și pe alții i-a convins, că impactul documentar, principiul documentării științifice, riguroase, exacte, exhaustive, rămânea singura cale spre un baraj al diletantismului și romantismului istoriografic al înaintașilor săi, recomandând prezentarea adevărului cu toată obiectivitatea, așa cum a fost. Acest crez îl rostise N. Iorga, *urbi et orbi*, și mai cu seamă în prelegerile sale de la Universitatea bucureșteană, începând cu data de 1 noiembrie 1894, lecții grupate, între timp, (1911, 1933, 1944)⁶ sub numele de *Generalități cu privire la studiile istorice*. Din scormonirea minuțioasă a multor fonduri documentare (și-a atras epitetul de Iorga-document) a publicat diverse izvoare (și numismatice), o bogată sursologie, constituind marile colecții: *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, trei volume (1895, 1896, 1897)⁷; *Colecția Eudoxiu de Hurmuzachi*, de la vol. X-XV⁸, între anii 1897-1936. Se menționează că

³ Sintagma aparține criticului literar Pompiliu Constantinescu. Cf. Melania Livadă. *Pompiliu Constantinescu „un Saint-just al opiniei critice”*, Iași, 1981.

⁴ G. Călinescu, *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent*. Ediție revăzută și adăugită de Al. Piru, București, Edit. Minerva, 1982, p. 612.

⁵ N. Iorga, *Două concepții istorice*, București, tip „Carol Göbl” 1911, 33 p. (inclusiv răspunsul lui A. D. Xenopol), p. 28. Cf. AR, *Discursuri de recepție*, XXXV și *Generalități cu privire la studiile istorice (lecții de deschidere și cuvântări)*, Vălenii de Munte, 1911, p. V. și M. Berza, *Știința și metoda istorică în gândirea lui N. Iorga* (Extras), București, 1945 și în AARMSI, s. III, XXVII (1946), p. 245-308 și aici afirmăm că B. Theodorescu și nici una din Bibliografiile exterioare n-au prins contribuțiile numismatice ale lui N. Iorga, inclusiv antologia întocmită în 1971 de N. Grigoraș, Gh. Buzatu.

⁶ Ediția III, București, „Imprimeria națională”, 348 (-351) p., prefăcută de Gheorghe I. Brătianu și alcătuită de Liliana N. Iorga. Și articolul lui D. Ivănescu, *Iorga cercetător și prefiutor al arhivelor*, în vol. *Nicolae Iorga, omul și opera*, ed. de N. Grigoraș-Gh. Buzatu, Iași, Junimea, 1971, p. 161-178.

⁷ Vol. I: 2 pl + LXIV p.; vol. II: 2 pl + 740 + CIII p.; vol. III: 2 pl + 107 + II p.

⁸ Vol. X, 1763-1844, (1897), CXXXII + 649 p.; XI, 1517-1652, (1900), CXLVI + 883 p. + XLI; XII, 1: 1594-1600 (1903), LXXXIX + 616 p.; XII, 2: 1600-1602 (1903), p. 617-1281 p.; XIII; 1592-1837 (1909), ed. A. Papadopoulos-Kerameus, prin mijlocirea lui Nicolae Iorga și cuprinde doc. grecești, 48 + 619 p.; XIV. 1: 1320-1716 (1915) XLVII + 766 p.; XIV, 2: 1716-1777 (1917), p. 767-1828; XIV, 3: c. 1560-c. 1820 (1936), XLIII + 588 p.; XV, 1: 1358-1600 (1911), LXXVIII + 775 p.; XV, 2: 1601-1825 (1913), CIII + p. 777-1943.

vol. XV, partea I, cuprinde acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen: Bistrița, Brașov, Sibiu, care au fost continuu și în atenția lui Hasdeu, Slavici, Ion Bogdan etc.

NUMISMATICA

În volumele editate de N. Iorga amintite supra, sunt referințe la circulația monetară și nominalele vremii, pe care le-am semnalat în lucrarea *Bibliografie numismatică românească* (coautor)⁹. Colecția *Studii și Documente cu privire la istoria românilor*, cu 31 de volume, tipărită între anii 1901-1916, cuprinde izvoare românești și străine, utilizate și de specialiștii noștri economiști și numismați, ele reflectându-se în aparatul de erudiție al lucrărilor acestora (C. Moisil, N. Docan, C. I. Băicoianu, M. Gr. Romașcanu, G. Severeanu, Gh. Zane, Costin Kirițescu, Octavian Iliescu etc.). Autorul articolului de față s-a străduit să indice și locul informației, de ordin numismatico-financiar, din prețiosul tezaur publicat de reductibilul polihistor N. Iorga¹⁰, citând, totodată, și cu același trimiteri, volumul marelui învățat: *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor române*¹¹. S-a pronunțat pentru toate categoriile de documente, pentru a avea clară viziunea unei lumi dispărute.

Prezentând sumar contribuția lui N. Iorga la dezvoltarea numismaticii românești și a conexiunilor sale disciplinare, se constată cât de peremptorie a fost, dată fiind literatura în speță, amintită, proprie și a altora. Acum însă mai precizăm că profesorul, argumentând în 1894, la deschiderea cursului de istorie universală, *Despre concepția actuală a istoriei și genezei ei*¹², făcea și apologia sursologiei monetare, a izvoarelor numismatice, a monedei, ca instrument istoric și valoroasă urmă scrisă. Nu ne miră nici faptul că a invocat în ubicitatea lui și autoritatea numismatului Leblanc, ce-și publica în 1690 al său *Traité historique des monnaies de France*¹³, citând mai târziu, pentru direcția sistematizării metodologice pe dascălii și prietenii săi parizieni, Ch. V. Langlois și Ch. Seignobos¹⁴. În bilanțul excesiv din 1903 „Despre adunarea și tipărirea izvoarelor istorice”¹⁵ magistrul insista să se exploreze arhivele europene și naționale, („îmi trebuie izvoare”) chiar cu sprijinul Academiei, adunându-se toate „silințele individuale” și a se pregăti „opere durabile” în mici amănunte”, vizând sinteza xenopoliană, de care nu era mulțumit întrutotul. Și cu acest prilej Nicolae Iorga sublinia misiunea, chemarea numismaticii; „... un ban venit nevoilor vieții de toate zilele, dar întipărit cu chipul și titlul suveranului, spune, în semne și vorbe, starea, legăturile de cultură și de politică ale unui bătrân voievod...”¹⁶. Era vorba de

⁹ București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 120, de la vol. X-XV, 2, inclusiv.

¹⁰ *Ibidem*, p. 120-121.

¹¹ *Ibidem*, p. 120; vol. I, București, 1902 (Extras din „Economia națională”) p. 4-23, 25-28; 30-87; 89-94; 96-98; 101-108; 112, 113, 115, 116, 118-169; 171-174; 176, 179, 182. Idem, *Note critice asupra culegerilor de documente românești*, București, 1903, p. 3; Idem, *Sfaturi pe întuneric*, vol. I, București, 1936, p. 157-158, 207-211.

¹² *Generalități*, 1911, p. 32-33.

¹³ Paris.

¹⁴ Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898.

¹⁵ În *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor 70 de ani*, București, Edit. și tipografia Carol Göbl, 1903, p. 2-4; 126-127.

¹⁶ *Ibidem*.

„Bogdan Vodă Întemeietorul”. Aluzia urmărea atunci să satisfacă pe D. A. Sturdza¹⁷ și Dimitrie Onciul¹⁸, care au susținut că Bogdan I a emis monedă. Și Const. Moisil a oscilat între Bogdan I și Bogdan II prin 1913. E timpul să ne întrebăm dacă savantul de riguroasă cercetare, cunoscător al tainelor instituției monedei, preocupat de apariția, evoluția, caracteristicile banilor, tehnicii frapării lor etc., cu intuiția lui fantastică, încărcată de sugestii, cu o operă fără de care nu se poate scrie istoria monetară, a finanțelor, economiei românești, ori înjgheba chiar un lexic glosar monetar¹⁹, dacă autorului²⁰, prefațatorului, popularizatorului unor studii de strictă specialitate numismatică²¹, colaboratorului BSNR, sprijinitorului fundării Școalei de arhivistică din București²², prietenului venerat al lui D. A. Sturdza, M. C. Șuțu, C. Moisil (fostul său student)²³, G. N. Severeanu²⁴, C. Secășeanu și a multora din conducerea SNR, repetăm, dacă membrului de onoare al SNR din 1920²⁵, istoricului militant N. Iorga i se poate refuza și statutul de *homo numismaticus*? Erori flagrante de apreciere au putut comite, incontestabil, numai acei puțini și de rea credință, care nu i-au lectorat cu creionul în mână, sintezele, opera integrală, rezumându-se astfel numai la o cunoaștere parțială, lacunară, a osârdiei sisifice a celui ce a provocat pe solul României o „gigantomahie intelectuală”, după expresia lui E. Lovinescu. În postura de numismat, heraldist, medalist, sisilograf, vexilograf, asupra căreia vom zăbovi îndată, cărturarul n-a făcut știință de cabinet, și nici n-a voit să ajungă la profesionalism, după cum nu s-a

¹⁷ D. A. Sturdza, *Übersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Rumänien (Moldau und Walachei)*, Wien, 1874.

¹⁸ D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, ediție critică îngrijită de A. Sacerdoțeanu, București, Edit. Științifică, 1968, p. 488. Săpăturile arheologice din ultima vreme la necropola de la Rădăuți redeschid problema primei emisiuni din Moldova. Cf. Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, în „Magazin Istoric”, 5, mai 1983, p. 12 sq.

¹⁹ N. Iorga, *Opere economice*, ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982, Cuprinde lucrările publicate mai înainte de Nicolae Iorga: *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc* (1906), *Istoria industriilor la români* (1927), *Istoria comerțului cu Orientul* (1939), *Istoria comerțului românesc* (1937). Pentru nominalele care au circulat pe teritoriul nostru, v. și *Bibliografie numismatică românească*, cu mențiunile din sinteza *Istoria românilor*, p. 108-109.

²⁰ N. Iorga, *Banii lui Cuza-Vodă*, în „Buletinul Societății numismatice române” (infra BSNR), 18 (1923), p. 98-100; Idem, *Monetele noi*, în „Plutus”, 2, 100, 11 febr. 1924, p. 1. Nu le-a integrat B. Theodorescu în *Bibliografia Nicolae Iorga*.

²¹ A făcut prefața „monedelor grecești și recenzia lucrării mele publicate în *Neamul Românesc*”, scrie fostul vicepreședinte al SNR, numismatul Corneliu Secășanu (Ms. în posesia noastră). Laudă hărnicia „numismatului Gh. Costin din Bucovina”. Cf. *Istoria literaturii românești contemporane*, I, București, Edit. Adevărul, 1934, p. 48, n. 4. Pentru D. A. Sturdza și M. C. Șuțu, Idem, în AARMSA, II, XIV, 1933 și *Portrete și Comemorări*, București, 1936.

²² „Revista arhivelor”, 39.1, 1977, p. 17 și 25. C. Moisil, *Din istoria școalei de arhivistică*, în „Hrisovul”, nr. 1/1941, p. 24-25.

²³ N. Iorga, *Orizonturile mele*, p. 254, 304. C. Moisil a colaborat la „*Neamul românesc literar*”, condus de Nicolae Iorga și a vorbit, începând din 1912 despre *Monetele antice din România*, la Universitatea populară de la Vălenii de Munte, ca a invitat al lui Nicolae Iorga. Cf. B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 52. Pentru colaborare cu N. Iorga în 1897 și 1904 și în BSNR, nr. 96-120 (1948-1972), București, 1974, p. 116-117.

²⁴ N. Iorga, în „*Neamul românesc*” din 28 sept. 1939 și vol. *Oameni cari au fost*, București, 1967, p. 370-371.

²⁵ Figurează în lista membrilor „onorifici” în BSNR, an XV, nr. 33-34, ian. – iunie 1920, p. 38.

cantonat la o unică disciplină, dar aserțiunile sale aveau acoperire totdeauna cu bibliografia internă²⁶ și externă²⁷, iar corelațiile, liniile lui directoare, ne îndeamnă mereu să-l considerăm actual și în aceste științe speciale ale istoriei, din domeniul Clio, în care s-au efectuat atâtea mutații²⁸. Structura lui polivalentă și capacitatea de a surprinde simultan realitatea în integritatea ei pluriformă au făcut loc și preocupărilor sale numismatice cu disciplinele conexe. Specialiștii SNR și în anii noștri au înfățișat aportul lui N. Iorga la știința și mișcarea numismatică. Mărturie este și comunicarea vicepreședintelui Octavian Iliescu²⁹, a semnatarului acestui medalion³⁰, a cercetătoarei Maria Dogaru³¹, ca și sublinierea făcută de Constantin Pred, președintele SNR, la simpozionul național de numismatică (15–17 mai 1987) de la Botoșani, pe marginea comunicării „Numismatica și științele adiacente în opera istoriografică românească a lui Nicolae Iorga”³². Mai mult, noi credem că Nicolae Iorga a fost chiar colecționar de monede și al e piese rare, în general, căci în 1917, pe când se afla în cumplitul refugiu de la Iași, oferea primului ministru Ion I. C. Brătianu o frumoasă tetradrahmă thasiană³³. Nu știm cât de mare o fi fost colecția și care a fost soarta ei între cele două războaie mondiale. N. Iorga a pus bazele Fundației culturale pentru studenți printr-un act de danie la 11 martie 1923. S-o fi lăsat Fundației care-i purta numele? Bănuim că N. Iorga, în marea lui generozitate, ar fi dat o

²⁶ Pentru economia spațiului tipografic vom cita numele, fără lucrări, ale numismaților români, selectiv, din sinteza *Istoria românilor* a lui Nicolae Iorga și fără indicația vol. și paginei. Trimiterile corecte pe parcurs și în BNR p. 307-319. Ordinea din sinteză: V. Pârvan, R. Vulpe, C. S. Nicolăescu – Plopșor, D. Tudor, Vl. Dumitrescu, I. Nestor, D. Berciu, I. Andrieșescu, M. Macrea, M. C. Suțu, C. Moisil, P. Nicorescu, Gr. Tocilescu, Al. Odobescu, C. C. Giurescu, N. Docan, G. Severeanu, D. A. Sturdza, R. Netzhammer, Al. Bărcilă, C. I. Băicoianu, Ilie Minea etc.

²⁷ Dintre numele valențelor numismatice străine reținem: C. Goos, V. Minns, B. Pick, A. E. Dorpfeld, G. Cohen, E. Babellon, Th. Monunsen, K. Regling, C. Bloch, L. Bréhier, G. Ganshof, F. Lot, F. Geyer, J. Zeiller, G. Glotz, Fr. Laseo, A. Barthélemy, O. Hirschfeld, L. Rethy, A. Blanchet, Ch. Diehl, D. Domaszewski, R. Mowat, Th. Reinach, R. Smidt, Mionnet, Bielz, Maltinghy, Head, Teglas, Hubert, Reinecke, Hampel, N. Mușmov, Seidl, Neigebauer, J. Carcopino, G. Deure, Beloch, Svoronos, Jung, D. Alföldi, Zippel, Büdinger, Sheumberger, J. Maurice, Pottier, Paribenî, V. Jirecek, M. Mauley.

²⁸ Șt. S. Gorovei, în „Dialog”, nr. 4, 1982, p. 1 (Întoarcerea la opera lui N. Iorga este o necesitate de metodă) și în AIIA, t. XXII, 1985, p. 881-882.

²⁹ O. Iliescu, *Preocupări de numismatică românească în opera lui N. Iorga*, (Comunicare la 28.11.1965) Cf. BSNR, anii XLII-LXVI (1948–1972), nr. 96-120, p. 57. Prețuirea contribuțiilor lui N. Iorga de către O. Iliescu și în BSNR, 1983–1985; nr. 131-133, p. 287, n. 250; SCN, VII, 1980, p. 113, n. 38, 42, 46, 50; p. 45, n. 65, 131, n. 12; idem, *Moneda în România 491–1864*, București, Edit. Meridiane, 1970, p. 61 (*Bibliografie*). mai nou, în BSNR, nr. 131-133 (1983–1985), p. 278 și n. 200.

³⁰ Evocarea *N. Iorga spiritus rector al istoriografiei și mișcării naționale românești*, în cadrul SNR, ședința din 24.XI.1985. Cf. „Informații numismatice”, XXI-XXII, iulie – dec. 1985, p. 2.

³¹ Maria Dogaru, *Un armorial românesc din 1813...*, București, 1984, p. 131, și *Sigiliul cancelariei Țării Românești și Moldovei între 1715–1821*, p. 401-406 (sub voce). Mulțumirile cuvenite autoarei – și pe această cale – pentru informare.

³² În programul simpozionului național de numismatică de la Botoșani (15 – 17 mai 1987) a figurat și comunicarea *N. Iorga în medalistica românească* (A. Smaranda).

³³ N. Iorga, *Orizonturile mele* ..., p. 361, 364. Regretatul meu prieten, B. Theodorescu, care a fost secretarul lui Nicolae Iorga apropae 20 ani îmi spunea că în casa savantului a văzut și „cutii” cu monede vechi, asupra cărora profesorul își arunca mai rar privirea. Cu siguranță că aceste achiziții ar fi ajuns la CNAR, unde șeful era C. Moisil, fostul său student din anii celebrilor seminarii de istorie universală.

cabinetului numismatic al BAR, așa cum procedase atâtea mari numismați români, dacă i-ar fi fost altfel sfârșitul. În preocupările sale numismatice, N. Iorga a ridicat probleme, teze, pe care specialiștii, din păcate nu prea mulți le-au examinat și cântărit în lumina noilor descoperiri. Noi vom face numai un scurt periplu în preocupările de numismatică românească (inclusiv unele conexe), fără considerații critice, comentând exclusiv capitolul, tema, în viziunea lui N. Iorga, întrucât ilustrează opiniile mentorului de peste veacuri.

Precizările, controversale, le-au arătat, le-au făcut emeriții specialiști din vremea sa, când a fost cazul, și acei din noua școală numismatică românească, foarte elevată astăzi, dar de ce să n-o spunem – totuși cu o reticență deliberată, condamnabilă, credem, față de aportul numismatic al patriotului învățat. Trebuie remarcat faptul meritoriu, laudativ, că volumul comemorativ *Marele Mircea Voievod*, Edit. Academiei, București, 1987, are în interiorul copertei II un citat din N. Iorga cu privire la chipul lui Mircea Vodă cum „astfel apare el și pe monede: cu sabia la coapsă”. Pe a II-a copertă s-a reprodus marele sigiliu al domnitorului descris de N. Iorga.

N. Iorga, urmărind evoluția instrumentului de schimb pe teritoriul nostru a stăruit asupra obiectelor – etalon – premonetare, semne, simboluri și a amintit de secerile, inelele, verigele de aur descoperite la Drajna de jos și Gura Oltului, lista fiind completată apoi de C. Moisil³⁴. Interesante sunt opiniile privind imitarea staterilor macedoneni de către geții dunăreni care n-au recurs pentru baterea monedei lor la cetățile pontice cu o puternică confederație și înaltă cultură, fiindcă drumul era tăiat de blocarea romană. Deși Lysimachii au circulat în Ardeal, nu s-a izbutit a se face acolo o „Lysimahie” și că sinteza scitică cu regii lor (Kanites, Sarias, Ailis, Akrosas, etc.) datorează mult centrelor grecești de la Pontul Euxin³⁵, după cum monedele celtice, discutate cu detalii, care au pătruns în părțile Olteniei au împrumutat tehnica de la Daci, (m. dacă apare în sec. IV î.e.n, imitând staterii și drahmele lui Alexandru cel Mare, tetradrahmele thasiene, dinarii și așii romani) ori Mitridate. Monedele descoperite la Aninoasa-Gorj, Dobrești, Sadova, Vela-Dolj sunt mărturii că și dacii ilteni erau autonomi cu șefii lor de triburi, emițători de monedă, iar tezaurul de la Sân Nicolaul Mare s-ar datora unor argintari altai³⁶. Părerile lui N. Iorga în legătură cu mult controversata monedă a lui Koson-Kotsyo, aliatul lui Brutus, descoperită în multe tipuri în Transilvania, sunt apropiate de ale celor doi mari cunoscători ai problemei, dr. Constantin Preda și cercetătorul Octavian Iliescu.

Universalul N. Iorga a stăruit îndelung asupra monedei romane, republicane, imperiale, enumerând emisiunile deosebite, sugestive. Este cazul monedelor zeificatului Traian, cu efigia Daciei sub forma unei femei îmbrăcată în costum geto-dac, care ține pe genunchi un copil, în mână un spic de grâu, iar alt copil se joacă cu struguri, ori acele cu inscripția „Regna adsignata” sau „Rex Parthis datus”. Monedele lui Aurelianus, „dominus et deus”, cu inscripția „Dacia felix”, ori „augusta provincia”, și ele reflectă, afirmă N. Iorga, modificările suferite de instituția imperială ca și monedele cezarilor următori³⁷.

³⁴ Idem, *Istoria românilor*, vol. I, partea I, *Strămoșii. Înainte de romani*, Edit. Vălenii de Munte, 1936, p. 56, 59, 71; C. Moisil, *Obiecte de schimb anterioare circulației bănești*, în BSNR, 17, 1923, p. 28-32.

³⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 183, 205, 224, 231, 264. Clarificări la G. Severeanu, în BSNR, 24, 1926, p. 1-6 și O. Iliescu în „Studii și cercetări istorice”, 10, 1968, p. 87-92 și „Apulum”, X, 1972, p. 615-660.

³⁶ N. Iorga, *op. cit.*, part. a II-a, p. 31, 32, 108, n. 4, 181, 182. Citează pe Mommsen, Glük, Goos, Forrer, Pârvan, Moisil.

³⁷ Iorga, *op. cit.*, p. 28, n. 4; 40, 48, 50, n. 2-3; 64, n. 4; 152, 167, 176, 282, 295, 296, 316, 326-353. Idem, *Istoria poporului românesc*, Edit. Științifică, București, 1985, p. 47. Se fac trimiteri la Cohen, Schultz, Pick, Rostovțev, Eckel, Homo, Mowat, Mionnet ș.a. cf. Moisil în BSNR, 1930 și cu bibliografia externă.

Emisiunile lui Constantin cel Mare, din epoca dominatului-constantiniană – cu podul peste Dunăre – le atribuie răspândirea până la Olbia, aceasta dovedind comerțul extins al imperiului cu noua capitală la Bizanț. N. Iorga apreciază că tezaurele, comorile ascunse, ca cele descoperite la Sălaj, Cerna, Bistrița, Reșca, Pasul Oituzului, Buzăului, Vâlcanului etc., și la fel cele descoperite în unele părți ale Transilvaniei, aparțin băștinașilor și nu altor neamuri. Mai constată că din veacul IV e.n. până aproape de secolul XIV pământul nostru s-a umplut de bani de aramă, argint, aur, rămas de la împărații romani și, prin comerț cu orașele grecești, cu stăpânitorii Imperiului bizantin, atestând persistența, continuitatea noastră pe întreaga arie a Dacoromaniei. Fondatorul de studii bizantine în România și organizatorul primului Congres de bizantinologie în țara noastră (1924), N. Iorga, care a scris istoria, viața bizantină și după surse monetare, ne introduce în lumea nominalelor bizantine și specii, diviziuni, cu care se poate întocmi un adevărat dicționar monetar, (follis, miliaresion, solidus, nomisma, hyperper-perper etc.. N. Iorga va scrie că în timpul lui Mircea Vodă I erau „Perperii di Valachia”, v. *Istoria Românilor*, vol. II, p. 267, 4.2), înșirând și sevastocrații emitenți, de la Flavius Anastasius I (491-518) până la Manuel I (1238-1263)³⁸.

Drumul monedelor bizantine în regiunea, în spațiul, zona geografică Carpato-danubiano-pontică trebuie rescris în lumina tezaurelor monetare descoperite, utilizându-se și concluziile competente ale lui N. Iorga³⁹, care considera penetrația monedei bizantine în țările noastre ca un liant, o pregătire a unității, nu numai economice, ci chiar a unuia din factorii preliminari ai conștiinței de popor și neam pentru unicii moștenitori din romanitatea orientală. Până la emiterea banilor proprii, autohtoni, stăpânii, băștinașii acestor pământuri au folosit, în evul mediu timpuriu, afară de moneda bizantină, pe cea bulgărească, sârbească, tătărească, italiană (genoveză, venețiană), „bani francezi” (monetă poloneză, maghiară, austriacă, ceea ce denotă o vie circulație monetară)⁴⁰ aici, neaplicându-se principiul teritorialității monedelor. Sunt motive să credem că N. Iorga ar fi aprobat data emisiunii monetare a lui Vlaicu Vodă în 1370, funcționarea unei monetării la Turnu Severin, abordând și problema încă deschisă a banului Nicolae Redwitz⁴¹. În Moldova, Bogdan infidelul ar fi bătut prima monedă de stat⁴². Nu discutăm *hinc et nunc* literatura problemei și motivările pro și contra ale numismaților noștri, pozițiile fiind bine cunoscute⁴³.

³⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, II, p. 30, 31, 104, 218, 257; idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale. Les fondateurs*, vol. III, București, 1937, p. 12, 13, 88, 89; idem, *Histoire de la vie Byzantine. Empire et civilisation. D'après les sources illustrées par les monnaies*, vol. I-III, 1934; idem, *Istoria românilor*, III, p. 12-89; I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI-XIII în lumina izvoarelor numismatice*, în SCN, II, 1958, p. 269-271 și O. Iliescu, nota 29.

³⁹ Ilie Minea, în BSNR, 27-28, 1933-1934, p. 97-114 și extras, București, 1935. Cf. A. Golimas, în BSNR, 1981-1982, nr. 129-130, p. 463-469 și n. 7-110.

⁴⁰ N. Iorga, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*. Extras din „Bul. Inst. econ. românesc”, VI (1929), n. 9, p. 455-470 și *Istoria românilor și a civilizației lor*, București, 1930, p. 75; idem, *Opere economice*, p. 126-130, 131, 128-129.

⁴¹ *Ibidem*, p. 26, 50, n. 20; *Istoria românilor*, IV, 20, p. 161, citează pe N. Docan și L. Rethy. Valorosul studiu al El. Isăcescu din SCN, VII, 1980, p. 99-107 nu-l cuprinde pe N. Iorga la bibliografia problemei. V. și Iorga, *Acte și Fragmente*, III, 1, p. 3 și Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades a XV-e siècle*, I, Paris, 1899, p. 54.

⁴² V. supra nr. 15-18.

⁴³ Orientativ a se v. *Bibliografie numismatică românească* A. Golimas – C. Gheorghe, infra BNR, cap. 8. 1., poziția 1695, 1714, 1880 și recent în BSNR, nr. 131-133 (1983-1985), p. 279.

N. Iorga studiază emisiunile lui Radul I (1377-1383) și adaugă că „nu e înlăturată însă ipoteza că monedele cu pasărea deșirată ar putea veni de la alt Radu”⁴⁴, că a fost o puternică înrăurire bizantină în emisiunile lui Mircea cel Mare și detestă nepriceperea metalurgiștilor noștri țigani, care n-au putut să imite pe meșterii ardeleni „care lucraseră până atunci pentru voievozii munteni”⁴⁵. Citează pe D. A. Sturdza, N. Docan, C. Moisil, G. Severeanu, pentru monedele biruitorului de la Karânovasî și Rovine, cât și pentru Vlad I., astăzi literatura acestei epoci completându-se și cu un catalog științific al descoperirilor monetare de pe teritoriul Țării Românești între 1386-1418, întocmit de Adina Berciu-Drăghicescu și Dinică Ciubotea⁴⁶. Emisiunea lui Mihail I sau Mihăilă este pusă sub semnul întrebării de către N. Iorga⁴⁷, iar pe Dan II, luptătorul de la Dunăre (între 1422-1431 cu întreruperi), îl consideră emițătorul unui „bănuț”, purtând de-o parte „o pasăre pitică în care nu mai poți recunoaște vulturul, iar de alta o cruce cu patru rozete în unghiuri. Atribuția la domnia lui Dan II se poate face numai printr-un D, așezat strâmb lângă pieptul vulturului”⁴⁸. Se știe că Dan II nu-și pierduse dreptul monetar. Monedele lui Vlad II Dracul (1436-1442, 1443-1447) și „hereghia lui de bani” de la Sighișoara, (încercare și la Sibiu și în țară) cu învoire crăiască a emis, în 1436-1437, bani de aramă. N. Iorga nu avea informație atunci despre monedele lui Vlad III Țepeș (1448, 1456-1462, 1476), de altfel și acum precară, în schimb afirmă că în 1452 au fost interziși ducații lui Vladislav II (1447-1448, 1448-1456) de a fi întrebuințați la Brașov⁴⁹.

Alți voievozi emitenți de monede în Țara Românească nu mai amintește până în sec. XVII, în 1658, când rebelul „Io Mihail Voievod” (Mihail Radu-Mihnea III: 1658-1659) bate în Transilvania șilingul său de răscoală pe care este reprezentat „încoronat și vulturul bicefal supt coroană”⁵⁰. Puține date despre moneda-medalion a lui Constantin Brâncoveanu.

În monetăria Moldovei, pe care o socotește N. Iorga, ca fiind prima la Rădăuți, fondată de Bogdan I (1363-1364)⁵¹ „s-a întipărit un frumos ban (atribuit unui urmaș omonim, Bogdan II) care dă, pe de o parte stema bourului cu steaua între coarne, având de o latură craiul nou al lumii, iar, de alta, soarele ca o floare, pe când reversul e însemnat cu două spade (pumnale), ale căror mânere sunt deosebite; de jur împrejur se cetește o legendă latină, foarte deslușită, în cele mai îngrijite litere gotice cu tăetura aleasă”⁵². Am reprodus descrierea lui N. Iorga pentru frumusețea și interesul ce-l ridică⁵³ această piesă. Idei valoroase, care aruncă lumină în

⁴⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 26.

⁴⁵ B. Theodorescu, *Nicolae Iorga, Scrieri despre artă*, București, Edit. Meridiane, 1968, p. 134-135.

⁴⁶ În vol. *Marele Mircea Voievod*, p. 79-89. Articolul acestor cercetători *Viața economică a Țării Românești în epoca lui Mircea cel Mare*, în *ibidem*, p. 53-79 și al Constanței Știrbu, Paraschiva Stancu, *Date noi privind emisiunile monetare ale lui Mircea cel Mare*, în *ibidem*, p. 97-118 cuprinde bibliografia la zi, privind tema de mai sus. Nu-i menționat N. Iorga.

⁴⁷ N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 8.

⁴⁸ Idem, *Scrieri despre artă*, p. 135. Noi interpretări despre emitentul Dan II, fără a fi citat N. Iorga, la O. Iliescu în BSNR, 1983-1985, nr. 131-133, p. 258-268.

⁴⁹ Idem, *Opere economice*, p. 26, 27, n. 28 și 50, n. 20; 128-129; idem *Istoria românilor*, IV, p. 161, nr. 3.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 125.

⁵¹ Urmăm cronologia stabilită de Șt. S. Gorovei, în „Revista de istorie”, t. 32, 1979, nr. 2, p. 8.

⁵² N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, p. 221; Idem, *Scrieri despre artă*, p. 132-133.

⁵³ Regretăm că în eruditul studiu al Constanței Știrbu din BSNR, 1981-1982, nr. 129-130, p. 315-349 s-a omis la bibliografia lui Bogdan I și Bogdan II, opinia lui N. Iorga. De altfel, lipsește și lucrarea lui V. Pârvan despre Bogdan II și Alexandrel.

numismatica Moldovei, se desprind cu privire la groșii (*monetae terrae nostrae*) lui Petru Vodă Mușat (1375-1391) emiși probabil în 1387⁵⁴, „la groșii sexagenae” și împrumutul (1407) de 1000 ianuini de argint, din Caffa, a lui Alexandru cel Bun, cât și la acele ruble de argint, zloți roșii ungurești, ori ducații de aur genovezi (*pensia fostei soții Ringala*), amintiți în „*conventiones Vallachorum*”⁵⁵. Inadvertențele lui N. Iorga în acest domeniu n-au fost relevate de contemporanii săi numismați – și au fost destule competențe, însă geniala lui intuiție, mintea lui iradiantă a scontat că și izvoarele ulterioare vor aduce noi argumentări, fiindcă el a prețuit arhivele, și pe ale pământului, adâncurilor menite a destăinui secretele trecutului nostru. Premergătorul, în marea lui slavă pentru ctitorul Putnei, după ce ne informează despre emisiunile monetare din timpul urmașilor lui Alexandru Vodă cel Bun: Iliș, Ștefan, Alexăndrel, Bogdan II, Petru III Aron, „era normal să stăruie și asupra activității monetare a lui Ștefanus Voievoda”, cu a sa „moneta Moldavie”, foarte frumos lucrată de heregarul Gheorghe⁵⁶.

Se arată că succesorul biruitoarelor de la Vaslui, Bogdan al III-lea cel Chior (1504-1517), i se interzise (1515), pentru un timp, circulația groșilor de la Suceava⁵⁷, probabil în urma unor falsificări. Foarte interesante sunt și considerațiile cu privire la moneda din 1558, a fostului Petru Stolnicul, Alexandru Lăpușneanu (1552 – 1561; 1564 – 1568), bătută în Ardeal, care strângea toate semnele monetare vechi, având pe revers legenda „*Patroana Moldavi(e)*”⁵⁸.

Politica de negoț a Lăpușneanului este ilustrată prin multitudinea de bani străini aduși în Moldova, prin iarmaroacele, care aveau loc frecvent (*dinari ungurești, pfenigi, taleri de Brandenburg, „ioachimici”, florini etc.*). Despot Vodă (1561 – 1563), a cărui literatură numismatică este astăzi chiar abundentă, rămânea pentru N. Iorga trufașul uzurpator, ce-și aroga meritul de „*restaurator patriae*”, „*vindex et defensor liberatatis patriae*”, „*patronus Moldaviae*”, etc., pe talerul de paradă din 1562, bătut în Germania, după model spaniol. Pe reversul acestui taler figurau toate stemele la care credea că are dreptul și a căror secret, taine, le-a descifrat, în anii noștri, învățatul, cercetătorul numismat, Oct. Iliescu⁵⁹.

În veacul trecut, și mai ales în zilele noastre s-a scris și se scrie despre moneda lui Ioan Vodă cel Cumplit (1572 – 1574), numită akce, și emisă în 1573. Aici ne interesează opinia lui N. Iorga: „... Îi trebuiau bani mărunți pentru a-și putea plăti lefegii (cazaccii n.n.). Nici în Ardealul supus Turcilor, nici în Polonia prietenă a Sultanului nu i se putea bate însă banii, în starea în care el se afla. Cred deci că banii cei noi, care au de o parte bourul și data de 7081 (1572, sept. 1 – 1573 august 31), iar, de alta, capul bărbos al domnului, purtând calpacul, iar pe ambele fețe o grosolană inscripție slavonă, care numește acest gros – „*aspru*” – turcește chiar: *akce*, au fost lucrați în Moldova de țigani. Ioan a tradus în «*părintele Moldovei*» cuvintele fără rost «*patrona Moldaviae*» (oteț n.n.) de pe moneda lui Despot, iar pe revers a săpat mândru:

⁵⁴ Șt. S. Gorovei, *Cu privire la data primelor monede moldovenești* în „Anuarul Muzeului județean Suceava”, 1978, p. 567-571.

⁵⁵ N. Iorga, *Opere economice*, p. 478, 479; idem, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 293, 294; *Istoria românilor*, vol. III, p. 337, n. 2; vol. IV, p. 6, 7, 77, 161, 162.

⁵⁶ *Ibidem*. Literatura problemei este astăzi foarte bogată, în parte se află și în BSNR, (1981-1982, nr. 129-130, p. 347-348), în studiul elaborat de Constanța Știrbu. V. și A. Golimas (coautor), *Ibidem*, 1983-1985, nr. 131-133, p. 459-460 și în BNR p. 204 (Gassauer), 206 (O. Iliescu), 209 (Secășeanu).

⁵⁷ N. Iorga, *Opere economice*, p. 497.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 534, 535.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 37, n. 106; idem, *Istoria poporului român*, 327-329, n. 120. Oct. Iliescu, în „Magazin istoric”, V, 1971, nr. 3, p. 27-32 și în „Luceafărul”, XIX, 1976, nr. 49, p. 7-8.

hereghia Moldovei, «bănăria proprie a țării»⁶⁰, sau cum a z's cercetătorul C. Turcu „monetăria domnească a Moldovei”. Și Ștefan Răzvan (1595 – apr. 24 – aug.) „a bătut un ban cu bourul, rozete și pumnalul între două semilune de o parte, pe când de alta se vede, nu chipul lui Răzvan, ci acela, încoronat, al suzeranului său ardelean, Sigismund Bathory”. Mai precizează N. Iorga că banul s-a bătut în Transilvania „cu o inscripție încurcată care-i zice *grossis argenteus triplex* (groș de argint întreit) și poartă apoi titlul lui de voievod în jurul chipului bathoresc, iar de alta, numele țerii Moldovei, în litere amestecate cu cele grecești”⁶¹. N. Iorga oprindu-se la Istrate Vodă Dabija, dar bănuind că și Gheorghe Ștefan (1653 aprilie 3 – aprilie 28; 1653 iul. 8 – 1658 mart. 3) ar fi avut șalai sau „schilingi de aramă”, adaugă că „peste câțiva ani avem însă știință sigură că, la Suceava, de către oamenii lui Ienache Zlătarul, căpetenia hereghiei lui Istrati Dabija, s-au bătut frumoși șălăi (solidus, n.n.), care poartă icoana Sf. Gheorghe călare, cu stema Moldovei la picioare, iar pe revers cuca cu trei pene și două topuzuri încrucișate. Moneda polonă era imitată în formă, ca și în inscripția latină”⁶².

Dacă monede proprii nu se vor mai emite în Moldova secolului al XVII-lea, doar imitații, au circulat însă multe nominale străine, pe care N. Iorga le semnalează⁶³, socotind între acestea și banii de bronz emiși de monetăria de campanie de la Sadagura, administrată de baronul Peter von Gartenberg-Sadagurski, în anii 1771 – 1774. Cu toate că specialiștii se rostesc contradictoriu încă în legătură cu monedele de la Sadagura, N. Iorga le-a pus exclusiv pe seama programului politic al Ecaterinei a II-a, nefăcând abstracție de faptul că ele reprezintă prima încercare de unificare a circulației monetare din Moldova și Țara Românească. Moneda bătută pentru români „înfățișează, de o parte, într-un cadru pătrat, valoarea: două parale, trei copeici, iar, de alta, stema celor două țeri supt aceiași coroană princiară și, tot în rusește însemnarea „moneda Moldovei și Țerei Românești”⁶⁴. Aceste copeici, „asemenea cu creițarii” nu prea au avut trecere și au dispărut curând din circulație. Reiteram adevărul că N. Iorga, această inconfundabilă, multidimensională și impresionantă personalitate continentală și universală, a găsit răgazul să facă și enumerarea nominalelor care au circulat în spațiul carpato-danubiano-pontic, muncă ce va sta la temelia unui mult dorit lexicon monetar. Dar etimologiile, corelațiile pe care N. Iorga le-a făcut? Circulația monetară din „secolul fanarioșilor”, haosul monetar din principatele române, problema stăvilirii acestuia, măsurile financiaro-economice din 1867, se oglindesc în gândirea lui N. Iorga, care, deși exclama că „din fericire nu sunt economist”, a pledat pentru o Enciclopedie a științelor economico-financiare⁶⁵. Vom mai arăta, la încheierea acestui succint capitol, că în preocupările numismatice ale lui N. Iorga s-au inclus și

⁶⁰ N. Iorga, *Opere economice*, p. 37, cu bibliografie la n. 107-109, 113, 115, 116 și mai ales la Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, București, 1966, 299 p. și trimiterea la C. Turcu.

⁶¹ N. Iorga, *op. cit.*

⁶² *Ibidem*, p. 38.

⁶³ *Ibidem*, p. 129-134; Idem, *Conferințe*, p. 72-73. Elocvente sunt și mențiunile de nominale din sintezele sale, extrase de autorii Bib. N. R. (p. 108, 109, 120-121) pe nedrept încriminată de Octavian Iliescu, care trebuie să-și amintească mereu de cuvintele lui N. Docan: „Dușmanul de căpetenie al publicațiilor numismatice și prin urmare al cercetătorilor de acest fel, este eroarea de tipar și, chiar lucrările cele mai îngrijite mișună de asemenea erori” (*Notițe despre moartea lui Petru Mușat...* p. 28).

⁶⁴ N. Iorga, *Opere economice*, p. 134.

⁶⁵ Idem, *Necesitatea unei enciclopedii a științelor economice*, București, 1935 (Lecție de deschidere la Academia de Înalte Studii Comerciale din București, în oct. 1934).

chestiunile referitoare la: Greutatea monedei⁶⁶ (metrologie), dreptul de a bate monedă (*jus manetae*)⁶⁷ falsurile monetare⁶⁸ (respingerea banilor răi peste graniță). Apoi, moneda în multiplicitatea impunerilor, veniturilor domniei⁶⁹, sămîle. Rolul monedei pentru *Hazine-i hümayün* din Istanbul, explică și el relațiile de drept dintre țările noastre și emirul-padișahul, de pe malurile Bosforului. În stabilirea sumei haraciului turcologiei români au confirmat opiniile lui N. Iorga, iar reputatul medievist, regretatul M. Berza, și-a întocmit prestigiosul studiu, *Haraciul Moldovei și Țării Românești, sec. X-XIX*, utilizând publicațiile ecumenicului N. Iorga⁷⁰, care a indicat și felurile monedelor pentru peșcheșuri, curamale, ajutoare, rechiabii, precum și modul de transport al pungilor, poverilor, iucurilor spre capitala tentaculară a Ismailitenilor⁷¹. La această înșirare selectivă este necesar să spunem că N. Iorga a acordat mare atenție tezaurilor monetare, comorilor voievodale⁷², bankotidulelor austriace⁷³, rolului Comisiunii de Bancă din 1847 în Muntenia⁷⁴, Băncii de stat din Moldova anului 1854⁷⁵, banilor lui Cuza-Vodă⁷⁶, bonurilor de

⁶⁶ Idem, *Istoria poporului românesc*, p. 127, 445.

⁶⁷ Idem, *Istoria românilor*, vol. IV, p. 101, n. 3; *ibidem*, vol. VI, p. 224, n. 3; *ibidem*, vol. X, p. 35, n. 1-2; *Istoria poporului românesc*, p. 651, 676. Problema tratată și de D. A. Sturdza, C. Moisil (în CNA, 2, 35-36, 1921, p. 48 și în „Arhiva românească”, 1945-6, p. 103) și mai ales de Victor Slăvescu (*Recunoașterea dreptului de a bate monedă*, în EF, București, 1941, p. 12-180 + 9 pl.).

⁶⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I, part. I, p. 205, n. 3; part. II, p. 31; vol. IV, p. 34, 101, n. 3, 325; vol. VI, p. 276; Idem, *Istoria comerțului românesc*, 1925, p. 4; în *Hurmuzachi*, XI, p. 851; vol. XVI, p. 9, n. XX și p. 10-20, n-le XXI, XXIII-XXX; XV, 2, p. 1538, 1540, 1541, 1546, nr. MDCCCXXV etc.

⁶⁹ N. Iorga, *Documente și cercetări asupra stării financiare și economice a Principatelor române*, în *Studii și documente*, vol. VI, p. 581 sq; XXII, p. 9-25, în prefața la *Hurmuzachi*, vol. X, p. XVIII sq.

⁷⁰ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești...*, în SMIM, vol. II, 1957, p. 8, 13, 15, 17, 18-21, 23 etc. și alte trimiteri la operele lui N. Iorga în sprijinul celor afirmate *supra*: *Istoria românilor*, vol. IV, p. 26, 113, 219, 289, n. 1, 360; vol. V, p. 21, 31, 70, 76, 121, 381, 214; vol. VI, p. 5, 21, 31, 36, n. 1, 53, p. 5, 70, 112, 182, 207, 514, 529; vol VII, p. 70, 120 și n. 1; vol. VIII, p. 135; idem, *Istoria poporului românesc*, p. 11, 13, 16-20, 266, 361, n. 20, 417, 420-424, n. 1, 478; idem, *Genealogia Cantacuzinilor*, București, 1902, p. 63, 503; idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, p. 417, n. 5; idem, *Geschichte des Rumunischen Volkes*, I, p. 76, 77, 217; idem, *Istoria românilor prin călători*, I, 2, p. 217; idem, *Studii și Documente*, vol. V, p. 192-194; vol. XX, p. 178, vol. XXX, p. 224; idem, *Acte și Fragmente*, vol. I, p. 12, 89; idem, *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu*, București, 1901, p. 125, 126; idem, *Călători ambascadori și misionari în țările noastre*, București, 1899, p. 13, 25, 79; idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1900, p. 179, n. 1; idem, *Documente nouă în mare parte românești relative la Petre Țchiopu și Mihail Viteazul*, în AARMSL, II, t. 20, p. 438-439; 455; idem, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor române*, București, 1900, p. 12, 17, 21, 124, 128; idem, *Conferințe bucovinene*, București, 1919, p. 26, 90; idem, *Vechiul stat și comerțul*, București, 1930, p. 5 etc.

⁷¹ Idem, *Studii și documente*, vol. XII, *documente interne* 1913, p. 115; idem *Istoria românilor în Chipui și Icoane*, p. 288 și urm.

⁷² Idem, *Istoria românilor*, vol. V, p. 161, 162 n. 1.

⁷³ Idem, *Opere economice*, p. 469, 719, n. 21.

⁷⁴ Idem, *Istoria românilor*, vol. IX, p. 283 și n. 2, cu bibliografia.

⁷⁵ Idem, *Documente Știrbei Vodă*, II, 332 și urm.

⁷⁶ Idem, în BSNR, 18 (1923), p. 65-81.

tezaur introduse fără acoperire în aur, în 1875, biletelor ipotecare (hârtie monedă) din 1877⁷⁷, sau problemelor financiare bănești, în România după însângerațul 1907⁷⁸. De ce n-am aminti și lupta numismatului N. Iorga pentru introducerea de „monede noi”, după 1918, cerând ca unitatea monetară să fie argintul, căci pe „ruinele leului de hârtie murdară, argintul curat ar putea avea un viitor”⁷⁹. N-a înfruntat el, în plin asalt al forțelor întunericului, pe toți politicienii și chiar Coroana, fiindcă se tindea la compromiterea prestigiului monedei naționale după 1930⁸⁰? În fine, în opera de istorie românească a lui N. Iorga exegetul va afla și informații despre monedele altor state, amintindu-și că el a scris istoria atâtor popoare, a străbătut „drumuri depărtate” și de aceea sunt prețioase totdeauna interconexiunile sale. Cercetătorul va afla în sinteză, istoria românilor, ca să ne raportăm la opus magnum, tabele cu numeroase ilustrații de monede din toate orânduirile, realizând totodată, și un postulat didactic, intuitiv, prin⁸¹ „Tabla Ilustrațiilor”.

HERALDICA

Știință specială a istoriei, care stabilește principiile teoretice, cercetează, interpretează stemele, herburile, blazoanele și diferite alte reprezentări armoriale, cu evoluția și arta lor⁸², l-a preocupat pe N. Iorga atât de mult, încât chiar în lecția inaugurală de la 1 nov. 1894 îi consemna importanța, indicându-l ca fondator al acestei discipline pe Philippe J. Spencer⁸³. De la modeștele încercări în istoria heraldicii, cu Gh. Asachi⁸⁴, Gh. Seulescu, Cezar Bolliac, cu studiile lui B. P. Hasdeu, D. A. Sturdza, V. A. Urechia, P. V. Năsturel, St. D. Grecianu, s-a ajuns la etapa cercetării științifice în acest domeniu în care se încadrează și N. Iorga, după care cu C. Moisil, N. Docan, Gh. Brătianu, I. Minea, E. Vârtosu, A. Sacerdoțeanu, M. Beza, etc. au croit calea către avântul și rezultatele deosebite ale acestei mișcări heraldice din România actuală⁸⁵. N. Iorga devine și un heraldist european când își publică în 1925, studiul *Sur le blason des princes roumains*, în „Revue héraldique et onomastique” (Bruxelles)⁸⁶, comentat elogios în Apus. Ținând seama de vestigiile heraldice depistate de N. Iorga în diverse surse, am clasificat

⁷⁷ Idem, *Istoria românilor*, vol. X, p. 34, 159; idem, *Istoria poporului românesc*, p. 656.

⁷⁸ Idem, *Istoria românilor*, vol. X, p. 288, 316, 317.

⁷⁹ Articolul *Monetele noi*, scris de N. Iorga, apare în ziarul „Plutus”, 2, 100, 11-02, 1924, p. 1.

⁸⁰ Idem, *Istoria românilor*, vol. X, p. 443-447, 451, 478.

⁸¹ Pentru economia spațiului tipografic renunțăm la numeroase trimiteri, pentru aceste reprezentări de monede, pe care N. Iorga le-a grupat la fiecare volum din cele 10 (11) în „Tabla ilustrațiilor” cu care se încheie volumul respectiv.

⁸² Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1977, p. 7-15. (Aprecierile lui A. Sacerdoțeanu și ale autorului); idem, *Bibliografia heraldicii românești*, în colecția „Biblioteca muzeologică”, București, 1977, p. 47, n. 4, 57, n. 9; 63, n. 19; Contribuțiile heraldice ale lui N. Iorga incomplete, dar lista cvasi-întreagă cu acelea citate în vol. supra, p. 531, 534, 537.

⁸³ *Generalități...*, (Concepția actuală a istoriei), ed. III, p.

⁸⁴ Idem, *Gheorghe Asachi ca tipograf și editor după „Catalogul” lui din 1847*, în AARMSI, s. II, t. XXXIV, 1911-1912, p. 743-767.

⁸⁵ V. Dan Cernovodeanu, *Bibliografia heraldicii...*, 89 p.

⁸⁶ Cf. B. Theodorescu, *Bibliografia*, p. 274 poz. 521.

contribuția sa în următoarele direcții: heraldică monetară⁸⁷, sigilară⁸⁸, herbul de stat⁸⁹, steme domnești⁹⁰ (Muntenia-Moldova), steme unite⁹¹, steme boierești⁹² cu descriere a lui Drăghici Cantacuzino și Ienăchiță Văcărescu. Apoi steme aflate prin ctitorii diferite⁹³ (Vatoped, Corbi, Athos, Aroneanu, Trei Ierarhi etc.), steme sepulcrale⁹⁴, steme de pe clopotnițe⁹⁵, de pe armel de foc⁹⁶, medalii⁹⁷, hărți, cărți vechi⁹⁸, de pe biserici, costume⁹⁹ etc. etc. În treacăt fie zis, în extraordinara documentare din opera lui N. Iorga sunt frecvente referințele la heraldica Bizanțului, a cetăților italiene, a țărilor vecine¹⁰⁰ și legăturile pe care le face sunt sui generis în creația științifică, în scrisul și vorbirea acestui Tit Liviu al românilor, cum l-a numit rectorul universității din Oxford în 1930.

MEDALISTICA

Cu medaliile, acele *numi* sau *monetae memorialles*, izvoare importante pentru cunoașterea concepțiilor generațiilor trecute, a evoluției artei gravării, piesele metalice, care au pe suprafața lor o imagine reliefată și un text evocator al unui fapt, bătute din inițiativă oficială, deseori particulară, ori a unei colectivități, au avut o estimare plenară în îndeletnicirile științifice ale savantului. Medalisticii comemorative, privind voievozi, sau faptele de arme i-a hărăzit rânduri emoționante. S-a pronunțat cu competența specialistului la baterea medaliilor comemorative în 1905, ale lui Ștefan cel Mare, având inițiativa, secondat de bunul lui amic,

⁸⁷ V. Supra la cap. Iorga numismat. Pasărea heraldică „aquila valahica” tratatul de alianță din 1390, Mircea-Vladislav Iagello – este, după Iorga, atestată din sec. XIV. Cf. *Istoria poporului românesc*, p. 221.

⁸⁸ N. Iorga, *Pretendenții domnești în sec. al XVI-lea*, în AARMSI, s. II, t. XIX, 1898, p. 193-274 + 2 pl. + tabele.

⁸⁹ Idem (Pentru Țara Românească), *Istoria Românilor*, vol. VI, p. 34, 46, 106, 158, 336, 438, 488, 492, 508; vol. VII,

⁹⁰ Idem, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 13; vol. V, p. 409, n. 3; 410, n. 1-7; 411-412, n. 15 etc.; vol. VI, p. 224, 250; *Genealogia Cantacuzinilor*, publicată și adnotată de N. Iorga, Minerva, 1902 (se explică stemele cantacuzinilor); idem, *Manuscripte din biblioteci străine...*, în AARMSI, s. 2, t. XXI (1898-1899) pentru stema lui Gaspar Gratiani. Idem, *Știri nouă despre Despot Vodă*, în „Revista istorică”, II, București, 1916, p. 125-136; *Viața și domnia lui Constantin Brâncoveanu*, 1914, cu steme în text.

⁹¹ Idem, *Istoria Românilor*, vol. III, p. 16, 108, 120, 192, 292, 296. Stema unită a lui V. Lupu și Gh. Duca din 29 aprilie 1680. Multe reproduceri în „epoca fanarioșilor”.

⁹² *Ibidem*, vol. VIII, p. 16-17 și în *Genealogia Cantacuzinilor*.

⁹³ *Istoria Românilor*, vol. II, p. 151; vol. IV, p. 220, 442 și n. 3; vol. VI, p. 79.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 11, n.3; 158; *Inscripții*, I, p. 246, n. 552.

⁹⁵ Idem, în BCMI, VII, 1915, p. 139-140 (De la biserica din Todireni – Bucovina).

⁹⁶ Idem, *Istoria românilor*, VI, vol. VII, p. 216 (Stema de pe turnul lui Petru Cercel).

⁹⁷ *Ibidem*, VIII, p. 226-227. Stema Moldovei pe o medalie cu toate județele.

⁹⁸ *Ibidem*, IV, p. 264; VIII, p. 108; *Scrieri despre artă*, p. 196.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 179.

¹⁰⁰ Idem, *Istoria românilor*, vol. IV, p. 259, 279; idem, *Byzance après Byzance*, Bucurest; 1971, prezentarea M. Berza, postfața V. Cândea text controlat de M. Holban, bibliografia A. Pippidi (trad. Liliana Iorga-Pippidi), cap. X; Idem, *Locul românilor...* ediția 1985, p. 161; *Pe drumuri depărtate*, p. 23, 24, 117, 170, 530 (Leul Venetiei, Vulturul alb polonez, acvila lui Lohengrin etc.).

ministrul învățământului, Spiru Haret și prietenul său M. C. Suțu, primul președinte al SNR¹⁰¹. În 1987, prin hărnicia colonelului (r) Ioan Dogaru, președintele secției numismatice al CC al armatei, membru în consiliul SNR, a apărut broșura științifică *Ștefan cel Mare în medalistica românească*¹⁰². N. Iorga credea că Mihai Viteazul a bătut medalie cu efigia sa după Șelimberg, iar medalia emisă întru mărirea restauratorului Daciei, în 1600, „aparține medaliilor ardeleni și n-au al 3 legătură cu noi decât acea frumoasă icoană a izbânditorului”. Metalul însă este din Transilvania românească, adăugăm noi. În plus, a mai precizat N. Iorga că medalia din 1596 a lui Sigismund Bathory, cu titlurile lui orgolioase, de incorigibil infatuat, este o consecință a tratatelor din 20 mai și 3 iunie 1595 încheiate de Țara Românească și Moldova cu principele Transilvaniei. N. Iorga cunoștea, și a citat, lucrarea lui Adolf Resch¹⁰³. Constantin Vodă Brancovianu, după N. Iorga a emis „medalii comemorative”¹⁰⁴. Ne mai informează că medaliile comemorative ale campaniei ruso-româno-turce din 1877 au fost interzise de a fi purtate din ordinul Germaniei bismarkiene până la finisarea lucrărilor Congresului de la Berlin¹⁰⁵.

Este bine să pomenim aici și atenția acordată de N. Iorga medalioanelor¹⁰⁶, decorațiilor și insinilor¹, începând cu cezarii romani și principii orientului mijlociu. Mare acurateță închinată și portretelor domnitorilor români, lăsându-ne cea mai completă lucrare fie și album¹⁰⁸.

SIGILOGRAFIA

Știința despre peceti, este în strânsă legătură cu banii, cu numismatica, două științe surori după Constantin Moisil, fiindcă, arăta N. Iorga, aceste două categorii de izvoare istorice posedă aceleași steme, aceleași podoabe, aceleași inscripții¹⁰⁹. În prelegerea – prefață a cursului său de istorie universală (1 nov. 1894), N. Iorga îl considera pe Heinecké, alias J. M. Henecius, autorul faimosului tratat *De veteribus germanorum aliarumque nationum sigillis* (1709, Frankfurt-Leipzig), ca fondatorul sfragisticii¹¹⁰, iar marii noștri sigilografi, (Constantin Moisil,

¹⁰¹ Idem, *Pomenirea lui Ștefan cel Mare*, București, Edit. Minerva, 1905, p. 27, 54. Corespondența cu Spiru Haret în legătură cu această inițiativă, în „Studii” și documente literare”, VII, p. 295-310. Evenimentul se reflectă și la Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată (1900-1910)*, vol. III, ed. II-a, p. 76-77, Rolul picturului Costin Petrescu, la B. Theodorescu, op. cit., p. 38-39.

¹⁰² I. Dogaru, *Ștefan cel Mare în medalistica românească*, București, 1987, 56 p. cu 34 medalii și 4 insigne, cu tot ce s-a bătut înainte și de la 1905-1987.

¹⁰³ A. Resch, *Siebenbürgische Münzer und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt, 1901.

¹⁰⁴ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, p. 474, 483 și n. 48.

¹⁰⁵ Idem, *Istoria românilor*, vol. X, p. 222, n. 3 și 223, n. 5.

¹⁰⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 40, n. 1; 44, 68, 100, 216, 232. (Deoclițian, Constantin Clorus, Constantin cel Mare, mama sa Elena, Iulian apostatul, Justinian etc.).

¹⁰⁷ *Ibidem*, I, partea II, p. 137 și n. 3, 5. Decorațiile și insignele acordate de Traian.

¹⁰⁸ *Ibidem*, IV, p. 17, 66, 140, 146, 168, 170, 214, 220, 250, 256, 374, 380, 388; vol. VI, p. 38, 160, 177, 183, 204, 212, 221, 247, 321, 401, 413, 509; idem, *Cel dintâi chip de domn român*, în AARMSI, s. III, t. XIII și *Extras*, 1933; Albumul și portretele domnilor români, prezentat la 22 martie 1934 la secția de iconografie.

¹⁰⁹ Idem, *Opere economice*, p. 27. C. Moisil, *Două științe surori: Numismatica și Sigilografia*, în BSN, 1922, 43-44, p. 7-86 și *Extras*, București, 1923.

¹¹⁰ *Generalități*, p. 32, 33.

Aurelian Sacerdoțeanu, Vârtosu, în prezent Maria Dogaru), au folosit contribuțiile și opiniile polihistorului român. Un model de descriere a lui N. Iorga, în postura de sigilograf, este și acesta: „... Pecețile moldovenești poartă stema bourului cu steaua între coarne și o scurtă legendă în slavonește, cu litere frumoase, al căror duct e mai mult gotic, apusean. Inscripții latine nu se cunosc în pecețile păstrate, care merg totuși până la Roman Vodă, de la sfârșitul veacului al XIV-lea. Poate că în latinește să fi fost alcătuită și aceea de la pecetea, astăzi cu totul ștearsă, a lui Petru Mușat, fratele și înaintașul lui Roman. Herbul a prins într-un scut, pe care-l încadrează o floare larg desfășurată. Pe lângă această pecete mare, care e străbătută de un șnur în mai multe culori și legate astfel de document, sunt altele mici, foarte fin lucrate, care se apasă pe ceară deasupra unui petec de hârtie tare, menit să primească întipărirea. Lucrul unora ca și al celorlalte e, neîndoielnic, polon. Tot așa dintr-un cadru larg, care înfățișează în cele mai vechi timpuri o cruce cu înflorituri la colțuri, se desface stema cu vulturul în pecețile muntene cele mari. Altele mai mici au forma ovală. Mai târziu, în locul vulturului se văd mai des două capete, apoi două busturi și la urmă două chipuri împărătești, ca în Răsăritul bizantin, de o parte și de alta a unui copac în chip de brad. Legenda latină se află pe pecețile lui Vladislav cel dintâi; ea se întâlnește încă multă vreme pe lângă cea cirilică, menită să biruiască cu totul după 1450. Până la această dată cel puțin, tiparul de metal se turna în Ardeal”¹¹¹. Pecețile, ca mărturii și semne de validare aplicate, începând cu formularul diplomatic, actele de stat și particulare, surse izvodite cu osteneți anevoioase, ca în orice cercetare serioasă, au aflat în exegeza iorghistă un teren larg.

Din opera de istoriografie românească a multilateralului învățat desprindem că studiile, preocupările sale sfragistice, au avut în vedere, cu deosebire, pecețile domnești inelare, orășenești, (obștiile orășenești), clericale (religioase), laice, ale diferiților particulari. Dăm și câteva exemple. Pentru Țara Românească N. Iorga discuta sigiliul slavon al lui Vladislav I¹¹², sigiliul latin (1390) al lui Mircea cel Mare¹¹³, al lui Mihai Vodă Viteazul¹¹⁴, al lui Radu Mihnea¹¹⁵, Matei Basarab¹¹⁶, Constantin Brâncoveanu¹¹⁷ etc., iar pentru Moldova, sigiliul lui Alexandru cel Bun din 1411¹¹⁸, Alexandru Lăpușeanu, Despot Eraclide, Petru Șchiopu, Vasile Lupu¹¹⁹ și alții¹²⁰. După ce descrie sigiliul lui Alexandru Ioan Mavrocordat, Alexandru Callimachi, Ioan Gheorghe Caragea, Alexandru Nicolae Șuțu¹²¹, face constatarea prețioasă că în pecețile domnilor târzii apare lângă marca țării, în dreapta și în stânga, o sabie scoasă din teacă și buzduganul prevăzut cu un glob. Aceste simboluri arată că acum, ca și odinioară, voievodul exercita asupra fiecărui locuitor statornic sau temporar al țării sale cea mai înaltă jurisdicție, personal sau prin slujbașii săi¹²². Un frumos comentariu a făcut asupra peceții domnești a lui Scarlat Callimachi, legislatorul din 1816 – 1817, cuprinzând cele 17 ținuturi, cu sigiliile lor, având în centru stema

¹¹¹ Idem, *Opere economice*, p. 27 și p. 51, n. 30.

¹¹² Idem, *Histoire des Roumains*, V, p. 270, 271.

¹¹³ *Ibidem*, p. 318, 319.

¹¹⁴ Idem, *Istoria românilor*, vol. V, p. 306.

¹¹⁵ *Ibidem*, vol. VI, p. 8-9. Pe doc. din 1617.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 136. Pe un doc. din 1653.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 391, 415, 444. Pe un act din 1692.

¹¹⁸ *Ibidem*, IV, p. 6.

¹¹⁹ *Ibidem*, V, p. 22, 80, 220, 168 VI, p. 168. Pe un act din 1634.

¹²⁰ *Ibidem*, IV, p. 100, 378; V, p. 86, 206, 392. Pe actul din 6 sept. 1605; VI, p. 253, 492.

¹²¹ *Ibidem*, VIII, p. 42, 110, 224, 262.

¹²² Idem, *Istoria poporului românesc*, p. 371.

Moldovei¹²³, cu o mare similitudine față de pecetea lui Nicolae Caragea. După sigiliul inelar sau pecetea cu inel din 20 mai 1601 a lui Mihai Vodă Viteazul și a lui Radu Șerban, aplicată pe o scrisoare din 1603 către arhiducele Maximilian¹²⁴, ne prezintă și pecețile orășenești, și municipale (Craiova, Argeș, Câmpulung-Muscel ș.a.)¹²⁵ și ale unor obștii orășenești¹²⁶. Cum lui N. Iorga nu-i scăpa nici o informație era normal să se ocupe și de pecețile unor chiriarhi, a unor laici, într-un cuvânt, particulari.

VEXILOGRAFIA

*Vexilograf*ul N. Iorga se înscrie în fruntea vexilologiei românești și a vexilologiei heraldice. Ne-a oferit descrierea sandardului dacilor, cu al său balaur, monstru, fiind „zeița lupoaică din adâncuri, care stăpânea până la Nipru, amintită de Herodot¹²⁷. Inaugurarea acestui steag are loc cu strigăte ce răsunau puternic în sălășul aspru al munților¹. Odata cu înfățișarea steagului românilor N. Iorga explică și poziția, vexilarilor-signiferilor în oștire, precum și semnificația aceluia praepositus vexillationum daciscarum¹²⁹, în organizarea Daciei. Emoționantă este prezentarea steagului-prapur al lui Ștefan cel Mare – de la 1500 – de la Muntele Athos, dar lucrat la Zograf, și acum păstrat la Muzeul central din București¹³⁰. Furnizează date cu privire la steagurile lui Radu cel Frumos și Țepeluș, duse la Buda lui Matei Corvin, despre drapelul lui Vintilă Vodă, însă de mare rezonanță a fost comunicarea din 15 nov. 1913 la Acad. Română în legătură cu descoperirea pe care a făcut-o la Muzeul de istorie de la Belgrad, unde zăcea printre res derelictae și valorosul, unicatul steag al hainitului Mihnea Vodă Radu (1658 – 1659), cu acvila bicefală, emblema imperială, care se pusese și pe monedele și armele răzvrătitului¹³¹.

Steagul Marelui pandur era unul de război, subliniază Iorga, purtând pe dânsul, sub icoana Treimei, versuri religioase naționale în felul Văcăreștilor, steag reprodus în manualele școlare de istorie a românilor, întocmite de profesorul nepereche¹³². Exemplele ar putea continua dar avem convingerea certă că s-a demonstrat ce era de demonstrat, fără pretenție de exhaustivitate, remarcând, și la acest final de scurt capitol, că și vexilologia străină (celtică, otomană, sârbească, grecească, germană¹³³ etc.) se prevalează de avizate informații, referințe, din sintezele și lucrările, neobișnuit de multe, ale celui ce a fost dascălul întregului popor român, pe care l-a apărut prin martirajul odios, abominabil din lugubru 28 nov. 1940.

¹²³ Idem, *Istoria românilor*, VIII, p. 226 și n. 1-8.

¹²⁴ Idem, *Studii și documente*, IV, p. 141.

¹²⁵ Idem, *Opere economice*, p. 477, 517, n. 2; 519; *Studii și documente*, V, p. 300, n. 32.

¹²⁶ Idem, *Istoria românilor*, I, part. I, p. 194.

¹²⁷ *Ibidem*, part II, p. 110 și n. 4.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 32, 141.

¹²⁹ *Ibidem*, IV, p. 176, 145; M. Sturdza-Săucești, Al. Gonța, în RA, XI, 1968, 2, p. 70.

¹³⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 171 și *Istoria poporului românesc*, p. 293 și n. 58.

¹³¹ AARMSI, s. II, 36, (1913-1914), p. 529-540; idem, *Istoria românilor*, VI, p. 224. Cf. Al. Ciorănescu *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu)*, București, 1936, p. 63, n. 1.

¹³² N. Iorga, *op. cit.*, VIII, p. 264 și n. 5.

¹³³ *Ibidem*, II, p. 82; *Istoria poporului românesc*, p. 359, 363, 371, 374, 375, 574; *Studii și documente*, XVI, p. 295, 296, n. 852, Hurmuzachi, sup. II, 1, p. 38; N. Iorga, *Locul românilor...*, p. 166, 167; *Inscripții*, XV, p. VIII; *Conferințe*, ediție Șt. Lemny și Rodica Rotaru, București, Edit. Minerva, 1987, p. 325.

N. Iorga, în marea lui înțelepciune și viziune transcedentală, a înțeles că multe din păreri sale, implicit speța pe care am abordat-o, vor fi supuse eroziunii prin explozia de investigații noi. Cu valențe testamentare sunt și rândurile pe care le-am luat ca motto pentru articolul nostru¹³⁴. În orice caz, poporul din mijlocul căruia s-a născut asemenea om este mândru de numele lui și de aceeași legitimă fală este stăpânită și SNR de a-l fi avut membru de onoare și colaborator la periciclu BN. Rămânem tributari față de eterna lui amintire, cercetându-i gigantica lui operă, care are dreptul la timp. Nu mai poate întârzia nici baterea unei medalii¹³⁵ de către SNR. La aniversarea vârstei de 50 ani, a lui N. Iorga, fostul său ucenic și prieten, Constantin Moisil (președintele SNR între 1933 – 1958), a scris două articole în „CNA”¹³⁶, dar la „Centenarul Iorga”, din 1971, SNR a fost lipsită de orice inițiativă. În ședința de comunicări, din 24 nov. 1986 a SNR, s-a vorbit despre *N. Iorga și actul unirii de la 1918*¹³⁷. Acum se reeditează opera lui N. Iorga și ca element favorabil de valorificare, am voi să integrăm și prezentele rânduri. N. Iorga va fi mereu actual și luminele sale rămân argumente durabile, opozabile răslerienilor care au nesăbuita cutezanță să discute autohtonismul și vatra noastră bimilenară. În ultimul său discurs de la Academia Română, 6 iulie 1940, N. Iorga, vorbind despre *Individualism și solidarism în dezvoltarea istoriei*, răspundea celor ce amenințau integritatea noastră teritorială și prin sintagme numismatice, în stilul său metaforic. Patriotul cărturar menționa că totul este în funcție de „neprețuitul tezaur interior ..., aurul moral de acolo”, care trebuie să-și păstreze forma artistică adânc săpată, prezentând o garanție superioară a monedei și medaliei” și să nu se „transforme în grele lingouri, poate bune de ascuns, dar care pentru a ajunge să fie din nou un instrument de circulație, ar trebui să treacă pe la artistul care schițează chipul și inscripția și pe la meșterul care bate banul”¹³⁸.

¹³⁴ Idem, *Inscriptii*, vol. XV, București, 1905, p. XVIII.

¹³⁵ Medalia din articolul nostru a fost bătută de Societatea medaliștilor români în 1920 și s-a distribuit în 1924 unor congresiști ai primului congres internațional de bizantinologie (14–20 aprilie), prezidat de N. Iorga. Cf. Cr. N. Arh., an II, 1-2, ian. – iun. 1922, p. 16; *ibidem*, an V, n. 123, mai – iulie 1925, p. 5-6 și an VI, n. 59-62, mai – aug. 1925, p. 25-26.

¹³⁶ *Ibidem*, an II, 13-15, mai – iulie, 1921, p. 5-11.

¹³⁷ A vorbit autorul acestui articol. Ședința a fost condusă de dr. Gh. Poenaru-Bordea, vicepreședinte.

¹³⁸ N. Iorga, în AARMSI, s. III, t. XXIII, p. 1940-1941, p. 37-47 și *Conferințe*, ed. citată, București, 1987, p. 331.

HERALDICA, DISCIPLINĂ ACTUALMENTE DEPLIN ÎNDREPTĂȚITĂ A CONSTITUI O ȘTIINȚĂ AUTONOMĂ

DAN CERNOVODEANU

Până recent considerată ca una din disciplinele auxiliare ale istoriei, heraldica, prin amploarea studiilor ce i-au fost dedicate în ultimile decenii, cât și prin complexitatea ce prezintă domeniul ei, a devenit astăzi o știință de sine stătătoare, care, cu tot rolul său de a contribui la o mai bună cunoaștere a fenomenului istoric, a căpătat în plus și o independență în cercetarea, în special, a evului mediu european. Dealtfel și subdiviziunile heraldicii, care, până în ultima vreme, erau studiate în cadrul sfragisticii, numismaticii, vexilologiei, miniaturisticii și artelor plastice, au fost reintegrate domeniului disciplinei-mamă, fiind cercetate în cadrul heraldicii sigilare, celei monetare, vexilare, grafice și artistice în general. De asemenea, ca știință umană, investigațiile cele mai recente asupra științei blazonului, ca, spre exemplu, cele ale profesorului Michel Pastoureau, ale D-lui Szabolcs de Vajay, sau cele ale regretatului profesor dr. Ottfried Neubecker, cât și ale altor distinși cercetători în acest domeniu, au ajuns la concluzii judicioase cu privire la rolul pe care heraldica îl poate juca în perceperea mentalităților și a reflectării acestora în contextul istoric în care ele au apărut.

Aceste noi tendințe în abordarea disciplinei în cauză, caută deci să descopere și să explice, în aspectul variat al stemelor din evul mediu, o oglindire a gândirii și comportamentului oamenilor din acele vremuri, dominați atât de religia creștină cu întreaga ei mitologie hagiografică, cât și de elemente ale fantasticului, puternic ancorat în spiritul societății medievale europene. Ca atare, s-au putut stabili raporturi între heraldică și semiologie, știință ca are ca obiect studiul semnelor – fie grafice, fie reprezentate prin imagini – în legătură cu rolul lor de a exprima în mod ermetic, prin simboluri, informații din domeniul vieții sociale.

Dealtfel, atribuția de a sintetiza diverse noțiuni sau situații existente l-a jucat în antichitate emblematica – atât cea a Orientului apropiat, cât și cea greco-romană – din ale cărei elemente vor deriva, începând din veacul al XII-lea, însemnele heraldice propriu-zise. Tendințele noi în studiul științei blazonului de care am amintit mai sus, doresc să nu se rezume doar la o simplă clasificare și apoi o catalogare a pieselor și mobilelor dintr-un scut, ci să includă aceste elemente heraldice în contextul istoric în care ele au apărut, urmărindu-se o interpretare a lor în sensul percepției medievale, cu precădere bazată pe figurativ, legată deci, de o multitudine de simboluri.

Astfel, s-a încercat, încă din primele timpuri după apariția științei armoariilor, o descifrare, am spune chiar o decodare, a simbolurilor heraldice aflate în diversele steme de epocă, ce vor fi diferențiate în *arme vorbitoare* (armes parlantes), *arme aluzive*, *arme alegorice*, *arme de pretențiune*, *arme ce necesită o examinare* (armes à enquerre), *arme de alianță* etc., etc. De asemenea, o altă clasificare împarte însemnele heraldice în *steme de liberă adopțiune* și *steme de concesiune*, după cum acestea au fost însușite de posesorii lor prin propria lor voință, sau au fost în mod special conferite de diverși suverani, abilitați să acorde unor fideli, titluri nobiliare însoțite de stemele aferente.

Armorialele europene, adică acele albume cu descrieri sau cu imagini de însemne heraldice, culegeri a căror apariție a fost semnalată începând din secolul al XIII-lea, cunoscând apoi o largă arie de răspândire în mai toate țările din Apusul Europei, au urmărit scopuri diverse, cât și clasificări bazate pe diferitele categorii de piese și de mobile ce se găseau în câmpul (sau câmpurile) scutului. Astfel, unele dintre aceste armoriale au fost alcătuite din stemele seniorilor ce plecau în vreuna din Cruciade, altele au fost create cu prilejul unor tumiruri (întreceri cavalești), fiind reprezentate stemele participanților, în alte cazuri s-a urmărit semnalarea însemnelor heraldice ale unor țări sau unor regiuni, în sfârșit, așa numitele *armoriale generale* au reunit stemele unui mare număr de State și de suverani de pe întinse arii teritoriale ale continentului european. Cât privesc armorialele bazate pe clasificările de piese și de mobile ale scutului, ele selecționează de pildă, steme ce conțin în câmpul lor fascii, sau bande, ori bare, paluri, căpriori (chevrons), borduri etc., apoi cele dotate cu acvile, cu lei, sau cu alte diverse animale, păsări, pești, insecte, plante sau diferite astre (soare, lună, stele, comete etc.), ori cu felurite obiecte (cruci, arme de tot soiul, precum spade, lănci, halebarde, securi, arcuți, săgeți ș.a., sau unelte, precum ciocane, roți, chei, apoi ancore, lanțuri etc.), în sfârșit, cu diverse construcții (tumuri, cetăți, castele, ziduri întărite, poduri etc.). Deci, vor fi semnalate, de exemplu, stemele ce conțin lei, indiferent de apartenența etnică, teritorială sau a categoriei nobiliare (de mică, mijlocie sau mare nobleță) ale posesorilor lor, specificându-se desigur și variatele tipuri sub care apare reprezentat acest animal heraldic (leu rampant, leu trecând, leu leopardat, leu lionat, leu cu coadă dublă, leu armat, leu lampasat, leu culcat etc.), precum și smalțurile din care e alcătuit, ca și cele ale câmpurilor pe care e plasat.

Dacă în stemele concesate în perioada modernă, nu întotdeauna piesele sau mobilele lor au vreo semnificație specială, în schimb, stemele aparținând evului mediu posedă neapărat un simbolism, uneori mai inteligibil, alteori mai ermetic, ce odată descifrat, ne poate da indicații prețioase asupra credințelor, culturii, aspirațiilor, sensibilității și, în general, mentalității societății medievale din perioada de timp de când datează respectivele însemne heraldice. Ca atare, noua orientare în studiul actual al blazonului european, rezidă, în special, în analiza armorialului evului mediu, căutându-se să se stabilească măsura în care stemele unei epoci reflectă ideologia și fenomenele socio-culturale ale vremurilor respective, decodificarea semnificației lor putând duce la corelații interesante cu religia, cu filozofia, cu istoria, cu arta, cu estetica, chiar și cu tehnologia din secolele XIII-XVI. Interpretarea justă a tuturor elementelor unei steme medievale, pune astăzi heraldica în poziția de a afla de ce cutare însemn armorial se prezintă în modul în care a fost alcătuit, pe ce criterii se bazează aspectul său coloristic, trecându-se apoi de la cazurile individuale, la cele generale, urmărindu-se indicele de frecvență a folosirii cutărour sau cutărour mobile sau culori în stemele unor regiuni, unor provincii sau a unor țări, precum și al unor epoci sau categorii sociale din acele vremuri. De pildă, analiza preferințelor cromatice ale populațiilor medievale a dus la constatarea că de la apariția heraldicii și până în secolul al XV-lea, roșul a fost culoarea cea amai agreată pentru a forma smalțul câmpului sau mobilelor majorității stemelor din epoca menționată, în timp ce între secolele XV și XVIII, roșul a fost înlocuit prin albastru, care rămâne și astăzi culoarea preferată a marelui număr de europeni.

Noua optică în studierea actuală a heraldicii, plasează această disciplină într-o perspectivă atât semiologică, cât și antropologică, ce-și propune să adâncească știința blazonului considerând-o ca un sistem de semne, stemele constituind adevărate coduri sociale care plasează individul într-un anumit grup social și acest grup în ansamblul societății. Modul respectiv de abordare a numitei discipline ne poate releva înrudirea ei și cu alte sisteme emblematice, ca de pildă, cel al evului mediu japonez, cel al civilizațiilor precolumbiene, ori cele al unor etnii

africane sau oceanice. Un studiu comparat al acestor sisteme ne-ar putea duce la concluzii interesante în privința reacțiunilor asemănătoare a ceea ce s-a numit eternul uman, indiferent de epocă, spațiu geografic și mediu social.

Dacă până acum ne-am referit la fenomenul heraldic în contextul său general-european, să analizăm de astă dată problema în cadrul heraldicii medievale românești. Faptul că apariția manifestărilor de această natură s-a produs în Țările Române mult mai târziu decât în Occidentul continentului nostru, pe deoparte, împrejurarea că niciodată vreun domnitor muntean sau moldovean n-a conferit steme boierilor săi, pe de alta, au făcut ca examenul la care am procedat – e drept, în linii mari – asupra științei blazonului din Vestul european, să nu-l putem realiza în mod identic în aria geografică românească. În primul rând, cauza acestei abțineri s-a datorat faptului că heraldica, provenind din țărilor Occidentului catolic, era socotită ca o practică feudală aparținând unei alte orientări cultural-police, opuse tradițiilor laice și religioase ale poporului nostru, aflat sub influența Bizanțului ortodox, ce nu și-a însușit arta blazonului decât foarte târziu, sub ultimii Paleologi, cu puțin înaintea dispariției sale ca Stat. În al doilea rând, cele două țări române n-au cunoscut, ca în Occident, instituția – importantă în societatea medievală – a heralzilor, personaje slujind pe lângă Curțile suverane, având rolul de a crea steme, respectând întru totul legile artei blazonului, atunci când monarhii doreau să recompenseze zelul unora dintre supușii lor conferindu-le asemenea însemne. De asemenea, cu prilejul turnirelor, aceiași heralzi aveau misiunea de a descrie stemele cavalerilor participanți, înainte de începerea competițiilor între aceștia. De aceea, pe teritoriile noastre unde exista o *heraldică de liberă adopțiune* (totuși tacit tolerată de domnitorii amintiți), instituția heralzilor nu-și putea dovedi utilitatea atâta vreme cât stemele purtate de boierii munteni și moldoveni nu erau supuse în alcătuirea lor unor norme precise și oficiale din partea Domniei. Totuși, faptul că această boierime a manifestat de timpuriu dorința puternică de a poseda însemne armorate, în ciuda lipsei de interes arătată în această privință de către dinastii noștri, ne face, desigur, să ne întrebăm asupra motivelor ce au determinat clasa conducătoare din cele două țări române în epoca medievală, de a-și însuși respectivele însemne. Explicația ni se pare destul de simplă și se datorește contactului pe care boierii noștri l-au întreținut, începând din veacul al XIV-lea, cu omologii lor de peste hotare, fie pe câmpul de luptă, fie în misiuni diplomatice, ori cu prilejul bejeniiilor în țările vecine, în genere regate, unde nobilimea acestor state era deja în posesia unor steme de familie conferite de suveranii lor. Faptul că uzul acestor însemne marca un statut social de nivel ridicat, a determinat desigur și boierimea moldo-valahă să înceapă să folosească, în chip asemănător aristocrației central-europene, asemenea steme, gravându-le pe sigiliile și pe inelele lor. Dar folosirea însemnelor heraldice își avea și o însemnătate militară – ca și în timpul Cruciadelor – servind la diferențierea, pe câmpurile de bătălie, a oștenilor unor suverani sau a unor seniori, de ostașii adversari; această diferențiere era realizată prin reprezentarea stemelor acestor potenți pe steagurile și banierele purtate de soldații lor, cât și pe scuturile și pe costumele lor de luptă. Să ne amintim doar de bătălia de la Nicopole din 1396, unde boierii lui Mircea cel Bătrân au putut observa cu ușurință, splendidele armuri, cât și echipamentul trufașilor cavaleri burgunzi, împodobiți din belșug cu însemne armorate, pe care probabil boierii noștri ar fi dorit să le poată purta și ei. Totuși, la această luptă, Vodă Mircea a folosit, cel puțin pe steagul domnesc, stema sa dinastică cu leul, ceea ce ne arată că domnitorii noștri n-au făcut excepție de la cutumele medievale ale epocii și măcar ei, s-au conformat obiceiului de a arbora însemne heraldice atât pe scutul lor de luptă (cităm fresca din biserica domnească de la Curtea-de-Argeș, reprezentând pe așa zisul cavaler fără cap, purtând scutul cu stema dinastică a Basarabilor), cât și pe sigiliile de Stat sau personale, pe inele sau pe emisiunile monetare, ori figurate pe vestigii epigrafice.

În trecut, s-a afirmat că stemele primilor noștri domnitori au fost în exclusivitate conferite de suveranii străini vecini, în speță regii Ungariei și Poloniei. Dacă acest fapt se poate susține în privința însemnelor armoriaste dinastice ale Mușatinilor – și aceasta cu anumite rezerve –, în schimb el nu este deloc valabil referitor la Basarabii Țării Românești. Similitudinea de piese onorabile, în speță a fasciilor în două smalțuri alternate, cu cele ale stemei regale a Arpadienilor, a influențat desigur pe voievozii valahi și i-a determinat la o imitare a respectivelor piese heraldice, dar nu în aceleași condiții de alcătuire, fasciile maghiare fiind de argint și roșu, în timp ce acele de pe scutul dinastic basarabesc folosind aurul și roșul. Împrejurarea exclude, deci, cu certitudine, posibilitatea de conferire a unei asemenea steme de către regii Ungariei principilor Țării Românești, din pricina imposibilității suveranilor vecini amintiți de a acorda un însemn armoriat în care să se găsească un metal heraldic, în speță aurul, superior ierarhic argintului fasciilor arpadiene din scutul regal maghiar. Cum smalțurile pieselor onorabile în cauză nu erau stabilite cu precizie din punct de vedere cromatic, presupunându-se că ele ar fi identice celor din stema suveranilor ungari, cercetătorii noștri din prima jumătate a prezentului veac le-au atribuit unei concesiuni din partea numiților suverani. Cum originea și componența cromatică a fasciilor Basarabilor au fost în sfârșit de curând stabilite, ele derivând din stema de autoconferire a voievodului Litovoi și a stirpei sale, din care Basarabii scoboară nemijlocit, stemă aflată în cel mai vechi armorial francez cunoscut, armorialul Wijnbergen din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, presupunerea istoriografiei noastre de specialitate a fost firește definitiv abandonată. Și pentru că am vorbit de o imitație din partea primilor Basarabi în alcătuirea stemei lor, trebuie să precizăm că în stema lui Litovoi se aflau 10 burele de aur și roșu, adică fascii mai înguste (reprezentând piese heraldice inferioare fasciilor propriu zise). După constituirea Țării Românești ca Stat feudal independent sub sceptrul lui Basarab I, unul dintre urmașii acestuia, fie fiul său, Nicolae-Alexandru, fie nepotul său, Vladislav I, și-au modificat – tot prin liberă adopțiune – stema anterioară, moștenită de la înaintașii lor direcți, descendenți ai voievodului Litovoi, transformând burelele de aur și roșu în fascii de aceleași smalțuri, aci putând fi vorba de o imitație, din partea domnitorului valahi, a pieselor onorabile din stema regală maghiară. Dar imitația s-a redus doar la dimensiunile burelelor, mărite la cele ale fasciilor, însă nu și la componența lor cromatică, care s-a menținut constant, de aur și roșu. Cât privește numărul acestor piese onorabile, el se va cifra la patru, reprezentate pe primele emisiuni monetare ale lui Vladislav I (Vlaicu Vodă), dar vor fi augmentate la opt pe emisiunile ulterioare ale aceluiași domnitor, aci fiind cazul să constatăm o influență maghiară, căci fasciile din stema regală a Ungariei au același număr de piese (opt). Conform științei heraldice, augmentarea unor elemente din scut indică – paradoxal – o diminuare a rangului posesorului său, în împrejurarea de față explicația datorându-se probabil faptului că Vladislav I acceptă în 1366 suzeranitatea lui Ludovic I, în schimbul concesiunii din partea regelui angevin a ducatelor Amlașului și Făgărașului, cât și a banatului Severinului, posesiuni, după cum se știe, situate în afara hotarelor principatului independent al Țării Românești. Menținându-se la același număr de opt (indiferent de poziția lor în scut, în primul sau în al doilea câmp al acestuia) în stemele tuturor domnitorilor valahi perpetuați pe tronul acestei țări, de la Vladislav I la Vlad Dracul inclusiv, fasciile vor fi reduse la șase piese începând din domnia lui Vladislav al II-lea, numărul lor rămânând constant același până la sfârșitul emisiunilor monetare ale principatului muntean, în domnia lui Basarab al III-lea Laiotă. Reducerea fasciilor reprezentate pe monedele domnitorilor menționați își poate găsi explicația în alterarea raporturilor între acești dinști și regatul ungar, faptul putând fi interpretat în ambele sensuri – istoric și heraldic – de aceeași manieră, adică respingerea suzeranității regilor maghiari ca efect al retragerii din partea acestora a posesiunilor transilvane, acordate până atunci domnitorilor munteni anteriori, a putut

determina pe succesorii lor să reducă numărul pieselor onorabile în cauză de la opt la șase, pentru a nu mai fi o identitate între numărul fasciilor din stema regală a Ungariei și cel din stema Țării Românești, știut fiind că în practicele blazonului medieval, suzeranul putea să concedeze armele sale, în parte sau integral, unora dintre vasalii săi. Dar în cazul nostru, nu era posibil să se pună problema unei concesiuni a stemei regilor maghiari principilor valahi, căci fasciile (indiferent de numărul lor) din armele dinastice ale Domnilor Țării Românești, rămăneau totuși de *aur* alternate cu roșu, pe când cele ungurești se mențineau tot de *argint* și roșu. Însă să nu uităm că emisiunile monetare fiind firește de metal, iar semnele convenționale (liniaturi și puncte) pentru indicarea smalțurilor heraldice pe reprezentări metalice sau pe pietre, n-au fost introduse și difuzate decât de abia după 1638, stemele de pe monedele atât maghiare, cât și ale principatului valah prezentau fascii asemănătoare geometric și se putea presupune și cromatic, de vreme ce semnele convenționale în acest sens nu fuseseră încă stabilite și intrate în uz la epoca respectivă. De unde modificarea măcar a numărului pieselor onorabile din stema Țării Românești de către domnitorii ei, pentru a îndepărta orice interpretare defavorabilă cu privire la independența teritoriului acestei țări.

Cât privește problema stemei dinastice moldovene, ea a fost, cu maximă probabilitate, conferită lui Petru I Mușat de către regele Ludovic I de Anjou după 1377, apărând gravată pe reversul primelor emisiuni monetare ale domnitorului menționat. La acea epocă, suveranul angevin, în urma victoriilor armatelor sale și celor ale Ordinului Teutonic asupra Lituanienilor, restabilise în Moldova vechea autoritate a regatului maghiar asupra acestui principat, intrat din nou ca vasal în sfera de influență a Ungariei. Stema dinastică conferită lui Petru I prezenta un scut despicat, primul câmp fasciat de șase piese, de argint și roșu (deși în însemnele heraldice ale regatului maghiar se aflau, precum am văzut, opt fascii de aceleași smalțuri), iar al doilea câmp, de azur, purta șapte flori de crin de aur. Explicația diferenței de număr a fasciilor, cât și a florilor de crin din stema dinastică moldavă, poate consta în faptul că, după cum am amintit mai sus, o stemă conferită devenea imuabilă, neputând fi modificată (în genere prin adaosuri de mobile sau de câmpuri) decât în cazul unei noi concesiuni de însemne armoriolate. Or, deși conferită – și de aceea ne-am exprimat încă de la început rezervele noastre – stema dinastică a domnitorilor Moldovei n-a respectat legea imuabilității heraldice, ci, începând chiar cu Petru I, se vor constata în câmpurile ei, modificări de mobile și de poziții ale lor. Astfel, în emisiuni monetare ulterioare ale aceluiași domn, vom remarca reducerea florilor de crin la două, pentru ca pe monedele emise de Alexandru cel Bun, florile respective să revină la numărul inițial de șapte, ca apoi să fluctueze de la trei, la cinci și la șase, înapoiindu-se apoi tot la cele șapte de la început. Roman al II-lea va cuteza să excludă aceste flori din stema sa monetară, iar Petru al II-lea le va reintroduce, dar le va schimba aspectul, transformându-le în doi crini opuși și reuniți la extremitățile lor inferioare, mobilă frecvent folosită ulterior și de Ștefan cel Mare. În timpul domniei acestui glorios voievod, scutul dinastic moldav, despicat până atunci, devine scartelat, cartierele sale purtând de astă dată și o concesiune poloneză de arme, pe lângă cele două ungare conservate, plus o mobilă heraldică autohtonă, adică: crucea dublă cu extremitățile lățite (*croix/double/pattée*) a Jagelonilor, fasciile (acum în număr de șapte) și cele două flori de crin opuse și reunite la baza lor, precum și trei roze, de veche proveniență moldoveană (din nefericire cu o origine neidentificată până acum). În variantele ulterioare până la fixarea definitivă a stemei dinastice a lui Ștefan cel Mare, conținutul acesteia va mai suferi modificări de mobile și de amplasare a lor. Astfel, crucea dublă jagelonică se va transforma în cruce dublă treflă și va face o rocadă cu cele două flori de crin, ce, din poziția în bară, vor fi plasate în pal. În final, cele două mobile heraldice menționate își vor relua locul avut inițial.

Ceea ce am dorit să scoatem în evidență din fluctuațiile de aspect ale stemei dinastice moldovene prezentate mai sus – fluctuații datorită nu atât bunului plac al domnitorilor acestui principat, ci, în majoritatea cazurilor, schimbărilor de orientare politică a Moldovei față de puternicii săi vecini, regatele Ungariei și Poloniei – este *caracterul de liberă adopțiune* ce caracterizează heraldica moldo-valahă, chiar cea privind stemele dinastice concesionate, a căror imuabilitate n-a fost sub nici o formă respectată. În Țara Românească această situație e mai explicabilă prin faptul că armele dinastice valahe au fost autoconferite de posesorii lor, nefiind deci supuse rigorilor nici unor reguli heraldice prohibitive, modificările constatate, ca și în cazul armelor dinastice moldovene, datorindu-se, în general, atitudinii domnitorilor acestui principat față de manifestările pașnice sau de ostilitate adoptate de diverșii suverani maghiari față de țara și de persoana lor.

În asemenea condiții vitrege, în sensul că nu numai boierimea moldo-valahă folosea steme de liberă adopțiune, dar, după cum am văzut, chiar domnitorii țărilor noastre, în stemele lor dinastice, unele concesionate în formele rigide ale armorialului central-european, nu respectau deloc imuabilitatea heraldică de rigoare, un examen bazat pe aceleași premize ca și cele care ne-au ghidat în analizarea, cât și de succintă, ce am efectuat asupra științei blazonului în Occidentul continentului nostru, nu se fundamentează pe coordonate similare.

Principiul liberei adopțiuni, nesupus decât unicei condiții ca stema autoconferită să nu uzurpe aspectul unei steme anterior existente, ar fi putut lăsa frâu liber imaginației sau fanteziei boierilor ce-și creau astfel de însemne armorate, ei având posibilitatea de a-și mobila scuturile cu fel și fel de elemente heteroclite, ce și-ar fi însușit fără nici o opreliște. Și totuși, din analiza atentă a stemelor boierești, muntene și moldovene din perioada medievală, ele nu prezintă o atare caracteristică sui-generis. Astfel, în privința vechilor însemne armorate ale boierilor moldoveni din perioada amintită, se poate observa cu ușurință, că vestigiile de heraldică sigilară ce ni s-au conservat, prezintă, în scuturi de tip francez vechi sau germanic, mobile foarte asemănătoare celor întâlnite în herburile nobilimii polono-lituaniene din aceeași epocă, adică folosind așa numitele *sigle heraldice*, având un pronunțat caracter geometric, de multe ori sub formă de litere împerecheate cu semnificație fie directă, fie simbolică. Desigur că într-o asemenea situație, am fi tentați să afirmăm că heraldica boierească moldoveană medievală, ar fi necondiționat tributară celeia de peste hotarele acestui principat, dregătorii primilor Mușatini imitând stemele omologilor lor din Polonia și Lituania. Și totuși ne vom feri să facem o asemenea aserțiune, căci un minuțios studiu comparativ al stemelor celor trei țări învecinate n-a fost încă efectuat, iar dacă el s-ar fi făcut, ne-ar fi putut îngădui susținerea unei ipoteze foarte plauzibile și anume că arta blazonului din Moldova acelei epoci, ar putea să nu fie neapărat rezultanta unui raport de descendență a sa din heraldica lituano-polonă, ci posibil dintr-un prototip comun din care au putut deriva pe de o parte, armoriile boierești moldovene, iar, pe de alta, cele polono-lituaniene, înrudirea între ele fiind eventual bazată pe un proces de influență, rezultat nu printr-o filiațiune directă, ci printr-una colaterală, ambele heraldici având o ascendență identică, dar dezvoltându-se ulterior în paralel, păstrându-și fiecare, pe lângă elementele comune și un specific propriu. Ne-am îngăduit să facem o atare presupunere pe baza existenței herbului „Sas” (cărui îi aparține și stema familiei voievodului Dragoș), herb dezvoltat între secolele XIII-XIV în spațiul geografic cuprinzând teritoriile maramureșene, nord-moldovene și sud-galițiene și ale cărui caracteristici le întâlnim atât în armorialul polono-lituan, cât și în cel al boierilor moldoveni din veacurile XIV și XV.

În privința heraldicii boierești muntene din aceeași epocă, în afara faptului că, documentar, este semnalată cu câteva decenii mai târziu decât cea moldoveană, trebuie să constatăm că ea nu va prezenta caracteristici deosebite, fiind în genere tributară heraldicii

transilvane contemporane. Comparativ cu reprezentările armoriote de pe pecețile de la aceeași epocă ale boierilor moldoveni, cele din Țara Românească înfățișează în genere mobile heraldice având un aspect mai arhaic, de o factură mai mult emblematică, iar, din punct de vedere iconografic, vor suferi influențele externe amintite. În plus, unii dintre boierii munteni mai întrebuițau – în chip de peceți – și geme antice, gravate cu diverse divinități păgâne sau cu alte simboluri din tradiția religioasă greco-romană, obicei statormicit în Țara Românească prin filieră bizantină.

Și fiindcă am amintit de heraldica transilvăneană, trebuie să precizăm că stemele nobililor ardeleni de origine românească nu pun nici una din problemele pe care le ridică heraldica moldo-valahă, pentru simplul motiv că ele au fost concesdate, în genere, de principii Transilvaniei în formele uzuale ale blazonului central-european al epocii, adică însoțind, în imagine și în descriere, diplomele de înnobilitare ale titularilor respectivi, rămânând de atunci încolo imuabile, cu excepția doar în cazul unei noi acordări de augmentare de arme.

Considerăm acum că este cazul să analizăm și modul în care heraldiștii occidentali din evul mediu au reprezentat stemele Țărilor Române. În afară de scutul burelat cu labelle de leu încrucișate broșând, aflat în armorialul Wijnbergen pe care l-am amintit mai sus, ca fiind stema Asăneștilor din care nemijlocit au derivat, aproximativ un secol mai târziu, armele dinastice ale Basarabilor Țării Românești, heraldiștii din vestul și centrul Europei, bazați pe informații și pe interpretări eronate circulând la epoca respectivă asupra celor două principate dunărene în cauză, le-au atribuit însemne armoriote pe de-a-întregul fanteziste care, dacă au fost destul de vehiculate în Occidentul continentului nostru, n-au avut însă nici o circulație efectivă în interiorul Țărilor Române, unde au rămas total necunoscute populației acestor teritorii. Este vorba de cele trei capete de arapi (în heraldica clasică, „capete de mauri”), socotite succesiv ca stemă aparținând când Moldovei, când Țării Românești, aspect ce se explică prin caracterul de negritudine atribuit populației valahe locuind pe meleagurile vechei Dacii, de către popoarele stabilite ulterior în vecinătatea sau pe acest teritoriu, în speță maghiarii, tătarii și turcii. Astfel, încă din veacul al XI-lea, călugărul francez Adhémar de Chabannes scria către 1020, conform informațiilor ce deținea, că populația ce locuia în Transilvania „era neagră ca etiopianii”, știrea fiind furnizată în legătură cu campania Sf. Ștefan, rege al Ungariei, pentru a cucerii ținuturile ardeleni și a le supune Coroanei maghiare. De asemenea, în unele cronici ungare, ca de pildă ce a lui Simon Kézai din secolul al XIII-lea, sunt menționați „cumanii negri” viețuind în vecinătatea Dunării, apelativ sub care era desemnată populația moldo-valahă locuind la acea epocă meleagurile respective. Tătarii, în timpul teribilei lor invazii în Europa din 1241, au numit Valahia *Kara Ulag*, adică Valahia neagră, iar turcii au folosit pentru Țările Române de asemenea prefixe cu aceeași valoare, adică *Kara Iflak* pentru Țara Românească și *Kara Bogdan* pentru Moldova. Chiar și Patriarhul constantinopolitan, cu prilejul celor dintâi relații cu Moldova către finele sec. al XV-lea, numește această țară *Maurovlahia*, adică Vlahia neagră. Tot astfel, să nu uităm că denumirea antică a Pontului Euxin, s-a transformat începând din veacul al X-lea în Marea Neagră, din pricină că ea scălda teritoriile locuite de populația valahă considerată ca neagră. În sfârșit, ce să mai spunem de faptul că însuși Ulrich de Richental, în a sa *Cronică* a Conciliului din Constanța dintre 1414-1418, operă compusă între 1420 și 1430, afirma, conform reputației de negritudine atribuită Valahiei și populației sale, că această țară era situată în Africa (!). Reputația în cauză se datora la origine geografilor antichității, care acordau pe hărțile lor, calificativul de alb populațiilor din sudul unor regiuni și de negru celor din nordul aceluiași meleaguri. În privința poporului român, această caracteristică pigmentară fantezistă a fost folosită pentru a diferenția pe valahii din nordul Dunării, denumiți după cum am văzut, valahii negri, de cei albi, din sudul aceluiași fluviu. În cercetările ce am efectuat în ultimul

deceniu în afara fruntariilor țării noastre, am întâlnit în unele armoriale franceze din veacurile XIV și XV, steme ale Țării Românești alcătuite din smalțurile alb și negru, dovadă a persistenței, în viziunea heraldiștilor occidentali, a falsei tradiții pigmentare amintită mai sus. Astfel, în armorialul numit *Sicile-d'Urfé*, alcătuit către 1380 și aparținând tipului descriptiv, stema „Regelui Valahiei” este prezentată ca fiind inclusă într-un scut împărțit în diagonală, de la dextra spre senestra, de argint și negru („parti en bande, d'argent et de sable”), argintul fiind echivalat cu albul în stemele necolorate. Un armorial ulterior, purtând apelativul de *Armorialul Charolais*, operă compilată în 1425 de către Jean Le Fèvre de Saint Rémy, heraldul ducelui Filip de Burgundia, va cita armele aceluiași suveran valah de o manieră identică și anume: tăiat de argint și negru („tranché d'argent et de sable”), indicând în plus, că „Le Roy de Vlaquie, c'est Valachie”, pentru a se preciza că este vorba de principatul Țării Românești și nu de imperiul Asăneștilor, nimicit de turci cu mai mult de o jumătate de secol înainte. Totuși, ambele steme descrise supra, împreună în același scut, atât reprezentarea simbolică prin alb a Valahilor sud-dunăreni, cât, și cea înfățișată prin negru a valahilor nord-dunăreni, împrejurarea aceasta ne-ar îndreptăți să presupunem că heraldiștii francezi de la epoca în cauză, reținuseră datele asupra celor două categorii de valahi, amplu furnizate de cronicarii, de aceeași naționalitate, ai Cruciadei a IV-a și anume Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes. Tot în armorialul Charolais, am mai întâlnit menționată o altă stemă a Valahiei, de azur cu o lună crai-nou de aur („d'azur au croissant d'or”), ceea ce lasă clar să se înțeleagă că emisiunile monetare ale primilor Basarabi, gravate pe avers cu scutul dinastic divizat în cele două câmpuri, din care secundul este mobilat cu o lună crai-nou conturată, au ajuns să circule până în Occidentul european, fapt datorat desigur bunei calități a argintului din care erau alcătuite aceste monede.

Revenind la „negritudinea” românilor, atribuită lor în evul mediu și la capetele de arapi ce au fost considerate în mod alternativ, timp de secole, că au aparținut când Moldovei, când Țării Românești, de către heraldiștii occidentali și cei balcanici, trebuie să amintim că această legendă a fost integral dezmințită în 1987 de către distinsul istoric, Constantin Rezachevici, care a lămurit că stema cu cele trei capete de maur a aparținut în realitate unui despot aromân din zona Epirului, numit Mauriciu Spata, zis Sguru (cuvânt aromân ce semnifică „Creștel”), fiind vorba de „arme vorbitoare” tipice, formate din capete de negri, fiindcă numele purtat de respectivul despot evocă pe Sf. Mauriciu, reprezentat invariabil în iconografia creștină cu un cap de negru, având firește părul creșt.

Referitor la Moldova, trebuie să semnalăm că acestui principat i s-a mai atribuit o altă stemă apocrifă și anume: un scut incluzând două crengi încrucișate, terminate fiecare, la extremitățile lor superioare, prin câte un cap de negru, însemn heraldic aparținând în realitate Bosniei, fiind reprodus ca atare în numeroase armoriale germane din secolele XV și XVI, începând cu cel al lui Richental și ulterior și de către armorialele sud-slave din veacurile XVI și XVII. În 1596, în *Cronologia* olandezului Levinus Hulsius, stema descrisă supra e atribuită Moldovei, atribuire preluată și continuată în aceeași formă de către unele armoriale ungare din veacurile XVIII și XIX. Explicația acestei confuzii de steme a fost dată de heraldistul Stelian Metzulescu, care a arătat că reprezentarea amintită a simbolizat în evul mediu, o țară invadată și prădată de năvăliri tătărești, așa după cum fusese Bosnia distrusă de tătari în 1241. Deoarece și Moldova devenise în mai multe rânduri și anume în 1595, în 1682 și în 1686, teatrul unor năvăliri, urmate de cumplite jafuri ale oștirilor tătărești pe teritoriul său, faptul a cauzat, prin analogie, atribuirea, de către unii heraldiști, a stemei vechiului regat bosniac, cu capetele de negri în vârful a două crengi încrucișate, principatului moldav.

Dar prezența stemelor țărilor române în armorialele occidentale și central-europene din evul mediu și ulterior, mai au o semnificație importantă ce trebuie firește subliniată. Într-adevăr,

în urma analizării ce am întreprins asupra unui mare număr de astfel de albume heraldice, am realizat că în mentalitatea medievală dintre secolele XIII și XV, poziția unui stat feudal și al suveranilor săi în contextul european al monarhilor și al posesiunilor acestora, existente la acea epocă pe continentul nostru, putea rezulta în foarte mare măsură din prezența în diferitele armoriale franceze, engleze, germane și altele, a stemei acestui suveran sau al țării asupra căreia domnea. De asemenea, absența unor atari însemne heraldice în diversele armoriale amintite, putea dăuna serios notorietății și prestigiului statului și conducătorului său, căruia nu-i fusese inserată stema – dinastică sau teritorială – în aceste albume armoriale, căci ele jucau, în acele timpuri, rolul de a ierarhiza și a fixa poziția exactă a fiecărui stat și fiecărui potentat european față de omologii sau de subordonații lor. Dar, referindu-se acum la precizarea în contextul amintit, a statului domnitorilor români și a țărilor ce guvernau, trebuie să remarcăm că, spre deosebire de ce s-a crezut în trecut de către istoriografia noastră, principatele Țării Românești și Moldovei erau mult mai bine cunoscute decât s-a putut presupune altădată. Cu toată poziția lor geografică, situată la distanțe considerabile pentru acele vremuri față de vestul Europei, țările noastre nu erau ignorate de contemporanii apuseni și nici considerate de ei ca niște meleaguri barbare și ariate, căci stăpânitorii statelor feudale românești s-au bucurat de atenția heraldicilor, autori de armoriale de la acea epocă, de vreme ce, de pildă, stema voievodului condus de Litovoi, se găsea inclusă în armorialul Wijnbergen la capitolul „Ce sont tous Roys”, învecinându-se cu stemele regilor Franței, Angliei, Spaniei, Portugaliei, Boemiei, Ungariei, Poloniei, Danemarckii, Suediei, Norvegiei etc., precum și cu cele ale împăraților romano-germani, ale împăraților latini ai Constantinopolului sau ale Asăneștilor. Titulatura de rege acordată lui Litovoi (Roy de Blaquie), trebuie înțeleasă în sensul mentalității epocii, omul medieval considerând ca rege pe orice conducător al unui stat feudal, indiferent de poziția lui geografică, de întinderea sa teritorială sau de ponderea lui politică. Astfel, în același armorial menționat și la același capitol, se află stemele unor regate minuscule, formate din câte o insulă, ca spre exemplu, regatul insulei Man, cel al insulei Majorca, sau cel al insulelor Orcade ș.a., care, prin prezența lor, vădesc concepțiile societății medievale ale acelor timpuri în privința titulaturii regale.

În concluzie, prin studiile aprofundate ce i s-au dedicat în ultimele decenii și prin aportul adus în multiplele probleme în care penuria documentară s-a dovedit totală, sau extrem de redusă, în studiul istoriei evului mediu românesc, heraldica a reușit să-și câștige pe deplin un loc de cinste, cât și dreptul de a fi considerată de aci încolo ca o știință de sine stătătoare, care să nu se limiteze doar la rolul de auxiliar al istoriei, ci să constituie o modalitate sporită de investigații în studiul tuturor fenomenelor complexe ce s-au produs și dezvoltat în viața societății medievale, atât a Țărilor Române, cât și europene în general.

TOPONIMIA ȘI DEMOGRAFIA ISTORICĂ

LOUIS ROMAN

I În ultimile decenii, *interdisciplinaritatea* în științele umaniste a fost un subiect îndelung dezbătut, dar, cel mai adesea, discuțiile parcă s-au distins prin prea multe generalități. Cel ce notează aceste cuvinte constată însă – după îndelungi eforturi într-un anumit domeniu de cercetare – că directă și largă frecventare a interdisciplinarității poate fi benefică în preocupările istoricilor. Benefică? Termenul se dovedește neputincios a exprima realitatea; se pare că trebuie spus mult mai mult: nu se mai poate ajunge la noi alinamente în truda și creația noastră, dacă nu ne lărgim câmpul vizual, incluzându-i și sectoare ale unor ramuri științifice mai apropiate ori chiar mai îndepărtate de sfera preocupărilor nemijlocite.

Proprile investigații în istoria populației Țărilor Române ne-au obligat să sondăm ori să rezolvăm chiar – cu mai mult sau mai puțin succes – probleme aflate sub suveranitatea istoriei sociale, a celei fiscale și a comunităților de rudenie, chestiuni dependente de istoria status 'cii sau a celei a medicinei, probleme aflate în zona de contact a demografiei istorice cu genealogia ori cu filosofia. Oiconimia, ramură a toponimiei, se află în atenția multor cercetători, de curând a început să se lucreze și la o știință dedicată așezărilor umane, numită cu un termen, derivat din neo-greul *oikistics*¹. Ne arătăm și noi, de multă vreme, direct interesați de aceste fenomene. ce raporturi subzistă între mersul populației și cel al localităților? prin intermediul acestora din urmă nu se pot oare determina certe valori demografice? ș.a. Publicarea aproape simultană, în 1990-1991, a câtorva lucrări despre toponimia Moldovei, de evidentă utilitate pentru efectuarea de studii în viitor, ne oferă prilejul de a trasa trei curbe distincte ale evoluției multiseculare a localităților dintre Carpați și Nistru și a ajunge la o încheiere, ce le privește pe câteștrele: acele curbe se deosebesc cu toatele de curba ce exprimă mersul populației totale a provinciei

II Recente lucrări despre toponimia Moldovei.

1) *Documente privind istoria României, A. Moldova. Veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de locuri*, întocmit de Alexandru I. Gonța; ediție îngrijită și prefată de Ioan Caproșu, București, Edit. Academiei Române, 1990 (Institutul de Istorie „N. Iorga”), 301 p. în -8° mare. Rezultat al muncii susținute a răposatului nostru coleg, cartea (încheiată în 1961) este corespondentul pentru Moldova al lucrării apărute chiar atunci cu referire la Țara Românească². Fiecare toponim are trimeri la volumele de documente amintite în titlu;

¹ Veselina Urucu, *Ekistika – știința despre așezările omenești*, în „Terra”, II (XXII), 6, 1970, p. 80-81.

² *Documente privind istoria României, B. Țara Românească. Veacurile XIII-XVI. Indicele numelor de locuri*, întocmit de Ion Donat et al., Edit. Academiei, 1956; idem, *Veacul XVII (1601-1625). Indicele numelor de locuri*, întocmit iidem, 1960.

se dă localizarea, precum și o expresie laconică a ideilor esențiale cuprinse în surse. Utilitatea pentru cercetare nu mai trebuie subliniată: avem laolaltă – pentru un anumit nume de loc – toate trimiterile la documente, referitoare la două secole și jumătate, fie că este vorba de un sat ori un târg, o poiană sau un pârâu ș.a.m.d. Autorul a adăugat o „Erată la materialul indexat din volumele *A. Moldova, veacurile XIV-XVII*” (p. 289-299): corectează apelative, sintagme și cifre din textul tipărit, consideră autentice unele documente taxate drept false de editori. În *Prefață* (p. 5-10), specialistul medievist care îngrijește ediția subliniază, pe bună dreptate, însemnătatea remarcabilă a *Indicelui*, „un adevărat dicționar de geografie istorică” (p. 6); adaugă, de asemenea, o serie de precizări – aduse de cercetări recente – la toponimele cuprinse în *Indice* (p. 8-9). Prof. I. Caproșu a schimbat localizarea, efectuată de autor după diviziunea administrativ-teritorială de acum trei decenii a Moldovei dintre Carpați și Prut, cu o determinare bazată pe actuala diviziune administrativă și a precizat – acolo unde-i cazul – schimbările de oiconime și contopirile recente. Editorul a relocalizat numeroase așezări moldovenesti, aflate azi dincolo de hotarele României, pe baza unor recente nomenclatoare, hărți ș.a. Astfel încât contribuția îngrijitorului ediției este însemnată, ridicând apreciabil valoarea lucrării.

2) Vladimir Nicu, *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi. Îndreptar bibliografic*, vol. I-II, Chișinău, Edit. Universitas, 1991, 508+436 p. în -8°. Se au în vedere așezările de pe teritoriul Republicii Moldova. La fiecare sat și oraș se indică data primei atestări, raionul în care se găsește azi, precum și o bibliografie (colecții de documente și studii, câteodată și fonduri de arhivă). Cartea a necesitat o muncă apreciabilă și ea este, evident, meritorie.

În afara depistării de noi surse și lucrări, autorul poate îmbogăți lămuririle înscrise la fiecare localitate. Așa spre pildă, o fișă este astfel concepută: „Vânători, raionul Nisporeni. Atestat la 5 aprilie 1619 cu denumirea Făstaci. I s-a mai zis Pânășești”. Urmează literatura asupra așezării umane date, cunoscută până acum de autor (vol. II, p. 407-408). Or, *Indicele* despre care am relatat mai sus disjunge așezări diferite:

– Făstâci (Făstăci), sat pe Stemnic (azi în jud. Vaslui);

– *Pânășești, sat, Ț. Lăpușna (lângă s. Ciuciuleni, r. Strășeni – după diviziunea administrativ-teritorială din 1974 –, Rep. Moldova).

Este necesară, altfel spus, o mare acuratețe științifică, o minuție extremă pentru a desluși evoluția așezării date, pentru a prezenta elementele definitorii ale acestui traiect; cei ce vor consulta rezultatele unui asemenea îndelung și răbdător travaliu vor fi mereu recunoscători autorului. Pentru construirea fișelor sale, acesta poate consulta, pe lângă amintirile *Indicii* de documente moldo-muntene din secolele XIII/XIV-XVII, și alte câteva merituoase cărți³.

* Ulterior, date – referitoare la 1039 de localități de pe teritoriul Republicii Moldova – au fost publicate, în ordine alfabetică, de Dan I. Haidarli, *Materiale documentare în ajutorul cercetătorilor istoriei satelor și orașelor din Moldova*, în „Revista de istorie a Moldovei”, Chișinău, II, 1, 1991-V, 3-4, 1994 (cele dintâi informații, conținute de documentele din anii 1384-1625).

³ C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Edit. Academiei, I-II, 1967-1968; N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România: Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. 1-2, 1970 (Mitropolia Olteniei); idem, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara, 1973; idem, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974 (Direcția Patrimoniului cultural național).

Apoi, se impune o atenție mai stăruitoare pentru lista bibliografică. Cu referire la orașul Chișinău (vol. I, p. 173-174), lucrările – în cadrul fiecăreia din cele două enumerări existente (una pentru publicațiile în limba română, cealaltă pentru cele de limbă rusă) – nu sunt prezentate în ordine alfabetică. Vol. I din „Trudy Bessarabskoj Gubernskoj Učenoj Arhivnoj Komissii” se introduce de două ori, în locuri diferite, de fiecare dată cu trimitere la altă pagină. Tot așa și pentru cartea lui Zaščuk: într-un loc se trimite la o pagină din vol. II; altă dată, fără a se specifica volumul, se dă ca an de apariție 1863, deși ambele volume au fost publicate cu un an mai devreme⁴.

Urmărind ridicarea importanței *Îndreptarului*, sperăm că autorul nu va ezita să-și continue munca, pentru ca cea de-a doua ediție a prețioasei sale opere să se arate într-o nouă formă.

3) *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. I. *Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale, 1772-1988*. Partea 1: *A. Unități simple (Localități și moșii): A-O*, București, Edit. Academiei Române, 1991 (Academia Română. Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” – Iași), XCVI + 827 p., în -4°. Elaborat de un larg colectiv de cercetători, coordonat de dr. Dragoș Moldovanu, tomul de față pune începuturile unei opere monumentale. Primele două părți ale vol. I cuprind repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale; în total, seria *Moldova* va totaliza 10 volume (fiecare din mai multe părți), dar lucrări similare se întreprind pentru toate provinciile noastre, de multă vreme fiind antrenate în această acțiune patru institute de profil ale Academiei, din Iași, București, Cluj-Napoca și Timișoara.

Această primă parte a vol. I al seriei *Moldova* cuprinde o amplă *Introducere*, unde istoricii se arată interesați îndeosebi de evoluția administrativ-teritorială a provinciei (p. XI-XX) și de bibliografia utilizată (p. LXXXII-XCV). Pentru un toponim inclus se notează: forma în care apare în fiecare sursă; ținutul/județul din care face parte în situația dată; uneori apare stăpânul moșiei; se indică localizarea, contopirile și dispariția oiconimului.

Ni se pare evident că, în perspectivă, se crează un instrument de lucru de mare utilitate pentru istorici.

III Curbele efectivului oiconimelor. În momentul în care își anunță existența noi mijloace de investigare a istoriei localităților, pe ample spații românești, se dovedește necesară precizarea unor aspecte de principiu în respectivul domeniu. Iar elementul esențial este acesta: pe un anumit segment temporal, efectivul satelor, târgurilor și orașelor dintr-o zonă oarecare este luat în considerare de trei curbe diferite, care sunt de multe ori confundate una cu alta, concluziile fiind astfel viciate. Operăm mai jos o disjungere între cele trei procese, pe baza materialelor moldovenești.

1) *Totalul real al localităților* se crede de multe ori că ar spori odată cu creșterea populației; din această cauză, și în ceea ce privește Moldova asistăm la formularea unor evaluări, după care de la cca. 1 000 în secolele XIII-XIV, efectivul satelor s-ar fi mărit până la aprox. 1 700 în veacul al XV-lea, până la 1 800 în cel de-al XVI-lea și 1 900 în următorul secol (*Tabel 1*). Pentru a ajunge la concluzii valabile, dificultățile de învins sunt desigur foarte mari, căci – așa cum se vede prin luarea în considerare a *teoriei caracterului deficitar al statisticilor*

⁴ A. Zaščuk, *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami general'nogo štaba. Bessarabskaja oblast*, I-II, St. Peterburg, 1862.

de populație, într-o zonă mondială „B”⁵ – până către deceniile care încadrează anul 1800, înregistrările localităților și ale populației în Moldova sunt foarte lacunare. Primele date complete despre numărul satelor nu apar decât la 1777 în Bucovina, la 1817 în Basarabia și la 1829 în Moldova dintre Carpați și Prut (Tabel 2); însumând, ajungem la încheierea importantă că, în toate cele trei zone, în care vicisitudinile istoriei, rapturile puterilor limitrofe au divizat Moldova, se găseau 3 351 de orașe, târguri și sate, cifră evident valabilă și la 1774, în ultima clipă a existenței unității teritoriale a provinciei.

Tabel 1

Istoricii despre efectivul satelor Moldovei în secolele XIII-XVII/Opinions des historiens sur le nombre des villages de Moldavie

Data/Années	1241	Mijlocul/Milieu du sec. XIV	Mijlocul/Milieu du sec. XV	Sfârșitul/Fin du sec. XV	Sec. XVI	Sec. XVII
Sate/Villages	Nu mult peste/peu plus de 1000 ^a	850 ^b	1500-1600 ^b	500 ^c	1800 ^d	1900 ^d
			sec. XV: 1700 ^d			

SURSELE: ^a C. Cihodaru, *Observații cu privire la procesul de formare și de consolidare a statului feudal Moldova în sec. XI-XIV*, în „Anuarul Institutului de Ist. Arh. «A. D. Xenopol»”, Iași, XVI, 1979, p. 184.

^b L. L. Polevoj, *Očerki istoričeskoj geografii Moldavii XIII-XV vv.*, Kișiněv/Chișinău, 1979, p. 23-24 (și n. 17); p. 26, Tbl. 4; p. 91; p. 96, Tbl. 8.

^c D. Ciurea, *Evoluția așezărilor și a populației rurale din Moldova în secolele XVII-XVIII*, în „Anuarul Institutului de Ist. Arh. «A. D. Xenopol»”, XIV, 1977, p. 128, 154. O altă evaluare, de un ordin de mărime apropiat: la începutul domniei lui Ștefan cel Mare, ar fi existat cel puțin 800 de sate (N. Constantinescu, *Coconi, un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric*, București, Edit. Academiei, 1972, p. 196).

^d P. V. Sovetov, *Issledovaniia po istorii feodalizma v Moldavii*, I, Kișiněv/Chișinău, 1972, p. 214-215 (cifrele au fost ulterior preluate și de alți istorici).

NOTA. În lumina întregii demonstrații din aceste file, cea mai realistă dintre aprecierile precedente se dovedește aceea a lui Ioan Bogdan (*Câteva observațiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor și boierilor moldoveni în secolii XIV și XV*, București, 1907, p. 10-11 (ex. „Analele Acad. Române, Mem. Secț. Istorice”, s. II, t. XXIX): în secolele XIV-XV, Moldova avea cel puțin 2 până la 3 000 de sate. Concluziile diferă mult pentru că se originează în deosebiri de perspectivă: în timp ce celelalte estimări se orientează mai ales după adiționarea oiconimelor din documente, pe perioade tot mai extinse (A se vedea Tbl. 4), I. Bogdan pornește de la înțelegerea – prin studierea acestor acte – a răspândirii și densității locuitorilor pe teritoriul țării.

⁵ A se vedea, mai recent: L. Roman, *Recensăminte și numărători ale populației în istoria României*, în „Studii și articole de istorie”, S.N., LIX, 1991, p. 97-99; idem, *Epoca lui Constantin Brâncoveanu: cuantumul birnicilor și tendințele demografice*, în „Revista Arhivelor”, 68, vol. 53, 3, 1991, p. 42-48.

În lumina teoriei variabilității așezărilor umane într-o zonă europeană oarecare, în milenii I-II ale e.n.⁶, rezultă că suma reală a localităților trebuie să fi fost, în veacurile ce-au precedat momentul 1774, tot mai mare, pe măsură ce urcăm pe firul timpului. Nu cunoaștem până acum decât o singură cifră, care-ar putea confirma ideea cu referire la Moldova: peste 4 000 de sate în anii 1570 (Tabel 2). Așadar, curba efectivului de sate și târguri în Moldova se poate considera descendentă, trecând de la amintitul nivel la cel de 3351 peste două veacuri, în ciuda creșterii relativ însemnate în acest timp a populației totale a provinciei (în ambele cifre nu se includ așezările locuite exclusiv de tătarii bugeleni, al căror număr a variat continuu ca urmare a unei importante migrații externe).

Tabel 2

Localitățile înregistrate în Moldova, 1570-1829/Effectif des agglomérations dans les dénombrements moldaves

Teritoriul/Territoire	Tipul localităților/Catégories des agglomérations	Data/Année	Totalul localităților/Effectif des agglomérations
Moldova ^a	Sate/Villages	Anii/Années	+4000
	"	1570	
	"	1612	2400
	"	Anii/Années	
	"	1620	A 1500/B -2000
	"	1675	3000
	Târguri, sate și cătune/Bourgs, villages et hameaux	Anii/Années	2015
		1772-1774	2299
Bucovina	Orașe, târguri și sate/Villes, bourgs et villages	Martie/Mars	
		1777	290
Basarabia	"	1817	1029
Principatul Moldovei/Principauté de Moldavie	"	1829	2032

3351^b

+ = peste; - = mai puțin de

^a Fără Bugeac și Tighina/Exclusivement Bugeac et Tighina (Bènder)

^b Prima scriere completă a localităților/Premier enregistrement de toutes les agglomérations humaines.

SURSELE. 1570, 1620 B: G. -B. Montalbani, *Rerum turcicarum commentarius* (1625), în *Turcici Imperii status...*, Lugduni Batav., 1634, p. 91; Al. Papiu-Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice pentru România...*, II, București, 1863, p. 143, n. 5 (în urmă cu 50 de ani,

⁶ Idem, *Laboratorul de Demografie Istorică în anul universitar 1983-1984*, în „Revista de istorie”, 37, 12, 1984, p. 1229-1231; idem, *idem 1986-1987, ibidem*, 40, 11, 1987, p. 1131; idem, *Recenzie* (la Lucia Apolzan, *Carpați – tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi*, București, 1987), în „Revista de istorie”, 41, 9, 1988, p. 935-936.

Țara Românească număra peste 40 000 de sate; Moldova avea cu mult mai multe; acum nu mai au nici jumătate din locuitori). Cifra de 40 000 este reductibilă la 4 000 (L. Roman, *Așezările rurale ale Țării Românești în veacurile XVI-XIX*, în „Revista de istorie”, 31, 8, 1978, p. 1399-1400).

1612: *Călători străini despre Țările Române*, IV, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, Edit. Științifică, 1972, p. 361 (Tommaso Alberti: 24 000 de sate). Efectivul este de adus la 2400 (L. Roman, *loc. cit.*).

1620 A: *Cronici turcești privind Țările Române*, II, ed. M. Guboglu, Edit. Academiei, București, 1974, p. 123 (Kâtib Çelebi).

1675: *Călători...*, VII, 1980, p. 254-255 (de La Croix); *Histoire de l'état présent du Royaume de la Hongrie*, Köln, 1686 (comentată de C. Rezachevici, în „Revista de Istorie”, 35, 11, 1982, p. 1358, nr. 4; reproduce poate datele lui de La Croix).

1760: Vasile Băican, *La population rurale de la Moldavie d'après la carte de F. G. Bawr (1769-1772)*, în „Analele Științ. ale Univ. «A. I. Cuza» din Iași”, S.N., Geografie, 38-39, 1992-1993, p. 177, Tbl. 1; idem, *Geografia Moldovei oglindită în documentele cartografice din sec. al XVIII-lea. Rezumatul tezei de doctorat*, Iași, 1991, p. 52, Tbl. 5 (1984 sate și cătune + 31 așezări urbane).

1772-1774: P. G. Dmitriev, *Narodonaselenie Moldavii (Po materialam perepisej 1772-1773, 1774 i 1803 gg.)*, Kișiněv/Chișinău, 1973, p. 46-47, 59, 83.

1777-1829: L. Roman, *Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences (Les Pays Romains et autres régions européennes aux XVe-XIXe siècles)*, în „Annales de Démographie Historique”, Paris, 1985, p. 255, Tbl. 7.

NOTA: Discuția asupra caracterului acut deficitar al cataografiilor din 1772-1774 și din 1803, precum și o punere în gardă față de tentația unei anume interpretări – ar fi avut loc o „revoluție demografică”, reflectată în saltul de la marile subînregistrări din acei ani, la primele rezultate mai apropiate de realitate (localitățile din Principatul Moldovei la 1829, iar populația de acolo în 1831-1832) – a se vedea la L. Roman, *Recenzie*, în „Revista de istorie”, 39, 3, 1986, p. 298-299.

Valoarea mărturiei de pe la 1570 ar putea fi contestată, căci semnatarul acestor pagini preia o cifră enormă – 40 000 –, pe care o divide prin 10; nu se folosește el oare de un procedeu arbitrar? Nu trebuie uitat, înainte de toate, că înzecirea, ca și adăugirea a 10 000 de unități la un număr oarecare, s-au constituit într-un procedeu des aplicat în antichitate și în evul mediu, în întreaga Europă⁷. Apoi, o situație similară ne întâmpină și în Muntenia: la 1524 se vorbește despre faptul că provincia ar avea 15 000 de sate⁸, dar analiza lungii serii statistice a localităților Țării Românești din secolele XVI-XIX convinge de faptul că cifra trebuie redusă la 5 000. Și elementul cel mai important: deși efectivul locuitorilor crește în mod apreciabil, pe termen lung tendința de reducere a volumului aglomerațiilor umane se stabilește în situații certe în diferite provincii și zone românești. Ea a și fost observată de unii istorici chiar cu referire la Moldova:

– Radu Rosetti (cu privire la întregul teritoriu medieval al Principatului): de-a lungul veacurilor, multe sate au dispărut ca unități distincte; o moșie, care către anul 1900 avea un sat cu 100-200 de locuitori, cuprindea hotarul a 4-5 sau mai multe trupuri, pe fiecare în vechime

⁷ Idem, *Așezările rurale ale Țării Românești în veacurile XVI-XIX*, în „Revista de Istorie”, 31, 8, 1978, p. 1399-1400.

⁸ *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. M. Holban, București, Edit. Științifică, 1968, p. 176 (Michael Bocignoli).

găsindu-se câte un sat; procesul de contopire a așezărilor a cunoscut o amploare deosebită în secolul al XVIII-lea, când în țară s-au constituit câteva sute de complexe domaniale, împrejurare care a generat contopirea celor mai multe sate de pe un latifundiu, locuitorii adunându-se în satul dimprejurul curții boierești, care dădea numele întregului complex; autorul se arăta „încredințat că satele dispărute în Moldova, Bucovina și Basarabia sunt în număr de mult peste două mii mii”⁹.

– Teodor Bălan (cu raportare la teritoriul Bucovinei): în decursul istoriei, diferite sate au fost absorbite ori s-au contopit cu localități vecine¹⁰.

– Constantin C. Giurescu (despre ținuturile dintre Prut și Nistru): în vechime subzistau sate mici și numeroase; ulterior, numărul lor s-a redus¹¹.

Compactizarea istorică a habitatului a fost definită și în legătură cu alte țări și provincii europene. Începând din secolele XIII-XIV, pe teritoriul regatului Ungariei dimensiunea medie a satelor se mărește, întrucât o tendință principală a dezvoltării sociale aici devine comasarea tot mai multor gospodării într-un quantum mai redus de localități¹². Din veacul al XII-lea și până în cel de-al XVIII-lea, în statele germane se constată același proces de aglutinare, care devine una dintre importante cauze generatoare de *Wüstungen* „așezări pustii”¹³. Ideea concentrării seculare a așezărilor rurale s-a avansat, de asemenea, cu referire la Franța, mai ales în privința celor din Alsacia și din Provence¹⁴. S-au creionat aspecte ale specificului procesului în Anglia, s-au comparat realitățile de dincolo de Canal cu desfășurările din părțile de vest ale Franței¹⁵.

Reproducem și câteva date caracteristice. În Franța, numărul parohiilor (deci și al satelor) a evoluat de la 32 500 în 1328, la 31 600 în anii 1720-1750; micșorarea este mai evidentă dacă se are în vedere grupul cel mai numeros de circumscripții administrative, unde totalurile sunt 22 803 în anul 1328, dar numai 20 231 de parohii la 1720¹⁶. Situația este și mai clar reliefată în dezvoltarea pe patru secole și jumătate a Sardiniei (*Tabel 3*): efectivul satelor locuite se înjumătățește în acest timp, în ciuda faptului că populația rurală se triplează; ca urmare, media locuitorilor pe sat crește de

⁹ R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, I, București, 1907, p. 108-109, 178, 311-312, 314.

¹⁰ T. Bălan, *Satele dispărute din Bucovina*, Cernăuți, 1937 (extras *Omagiu I. I. Nistor*).

¹¹ C. C. Giurescu, *Vechimea așezărilor românești dintre Prut și Nistru*, în „Revista Fundațiilor Regale”, VIII, 1941, p. 311.

¹² F. Maksay, *Das Agrarsiedlungssystem des mittelalterlichen Ungarn*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest, 24, 1-2, 1978, p. 96-97.

¹³ M. Roncayolo, *Géographie et villages désertés*, în „Annales: ESC”, Paris, 20, 2, 1965, p. 220-222 (H. Pohlend, 1950; M. Müller-Wille, 1958); J. -M. Pesez, *Compte rendu* (despre A. Humm, *Villages et hameaux disparus en Basse-Alsace. Contribution à l'histoire de l'habitat rural /XIe-XVIIIe siècles/*, Strasbourg, 1971), în „Annales: ESC”, 29, 3, 1974, p. 651-652.

¹⁴ M. Roncayolo, *op. cit.*, p. 222-223; J. -M. Pesez, Em. Le Roy Ladurie, *Les villages désertés en France: vue d'ensemble*, în „Annales: ESC”, 20, 2, 1965, p. 270 (E. Juillard, 1952); p. 288, *Tbl. 3* (Ed. Baratier, 1961); p. 269-278, 289.

¹⁵ M. Roncayolo, *op. cit.*, p. 223 (M. W. Beresford, 1954); J. -M. Pesez, Em. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, p. 283-285. Norfolk, spre exemplu, a pierdut 4,6% din satele sale în perioada 1087-1316 (Geoffrey Hawthorn, *Gli studi di demografia storica in Inghilterra*, în „Quaderni Storici”, Ancona, nr. 17/VI, 2, 1971/1, p. 312).

¹⁶ J. -M. Pesez, Em. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, p. 257-258; M. -R. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1968, p. 89-91 (calculare și concluzii pe baza studiului: Ferdinand Lot, *L'état des paroisses et des feux de 1328*, în „Bibliothèque de l'Ecole des Chartes”, Paris, 90, 1929, p. 51-107, 256-315).

mai bine de șase ori. O privire mai atentă scoate la iveală și momentul critic: în esență aglutinarea habitatului se desăvârșește în cursul veacurilor XIV-XV, prin reducerea numărului așezărilor de la 757 (în anii 1300-1324) la 713 (în 1349-1359) și la 369 (la 1485); în următoarele trei secole, efectivul rămâne de fapt staționar, mișcându-se în limitele unui interval foarte restrâns (între 353 și 360 de unități). Importanta serie statistică sardă întărește convingerea că mersul general al societății impune o anume grupare a populației pe localități; dacă acel specific se menține timp îndelungat, ne putem aștepta ca și gruparea amintită să se păstreze.

Tabel 3

Satele și populația rurală din Sardinia, 1300-1751/Les villages et leurs habitants en Sardaigne

Anul/Année	Sate locuite/Villages habités	Focuri rurale/Feux ruraux	
		Numărul/Nombre	Media pe sat/En moyenne
1300-1324	757	25662*	33,9
1349-1359	713	14616*	20,5
1485	369	20229	54,8
1603	353	57233	162,1
1678	360	64965	180,4
1688	358	51814	144,7
1698	355	56914	160,3
1728	358	70082	195,7
1751	355	80856	227,8

* Calculat

SURSA: J. Day, *Malthus démenti? Sous-peuplement chronique et calamités démographiques en Sardaigne au Bas Moyen Âge*, în „Annales: ESC”, 30, 4, 1975, p. 687, Tbl. I. Explicațiile economice și sociale ale importantei compactizări a habitatului sard în secolele XIV-XV la idem, *Uomini e terre nella Sardegna coloniale (XII-XVIII secolo)*, Torino, 1987 (M. Tangheroni, *Review*, în „The Journal of European Economic History”, Roma, 18, 1, 1989, p. 212).

Același proces de comasare se manifestă și la scara tuturor provinciilor românești: în timp ce în jurul anului 1500 se găseau circa 15247 de localități, către anul 1800 subzistau 12 527 (pe perioade mai scurte au acționat totuși și alte tendințe)¹⁷.

În anumite intervale temporale, în unele zone geografice intervin adevărate răsturnări de situații. Pe de-o parte scăderi bruște ale efectivului locuitorilor, cu evidente implicații asupra volumului așezărilor rurale: de pe urma invaziei „ciumei negre”, în anii 1348-1350 populația Europei Occidentale s-a micșorat cu 33% aproximativ, dar în certe regiuni, un secol mai târziu nu se găseau decât 50 ori numai 30% din numărul locuitorilor, existenți acolo în ajunul contagiunii¹⁸; îngrozitoarea foamete din 1846, ca și emigrările de mari proporții din deceniile

¹⁷ L. Roman, *Laboratorul de Demografie Istorică în anul universitar 1983-1984*, în „Revista de istorie”, 37, 12, 1984, p. 1230.

¹⁸ J. Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, ed. Maria Holban, București, Edit. Științifică, 1970, p. 480, nr. 178; A. Fierro, *Un cycle démographique: Dauphiné et Faucigny, du XIVe au XIXe siècle*, în „Annales: ESC”, 26, 5, 1971, p. 959, Tbl.

ulterioare au înjumătățit efectivul locuitorilor Irlandei până către 1891¹⁹. În alte condiții, din contră, se ajunge la o lărgire a sumei satelor: ca urmare a colonizărilor intense, practicate de autoritățile habsburgice în Bucovina, totalul localităților sale a sporit în intervalul 1800-1857 cu 27%²⁰, atât prin crearea de noi sate, cât mai ales prin transformarea unor străvechi cătune românești în sate distincte; înmulțirea satelor în evidențele administrative s-a petrecut și în Principatul Moldovei în ajunul anului 1859, dar ea nu rezulta din înființarea reală a sute de noi așezări, așa cum s-a crezut, ci constituia rezultatul restructurărilor proprietății funciare²¹. Deîndată însă ce se depășeau asemenea reorganizări și abateri de la dezvoltarea organică a societății date, procesul compactizării treptate, de lungă durată, își relua cursul: astfel, pe teritoriul dintre Carpați și Prut, la sfârșitul lui 1873 erau 3 283 de orașe, sate și cătune, pentru ca la finele anului 1912 să se găsească numai 3 117²².

2) Evoluția efectivului real al satelor și târgurilor se consideră uneori că s-ar suprapune peste curba, descrisă de *suma localităților dajnice*, de unde și concluzia „depopulării” unor areale românești la sfârșitul veacului al XVI-lea și la mijlocul celui de-al XVIII-lea, când totalul satelor contribuabile scade foarte mult. În realitate, avem de-a face cu două curbe distincte (Tabel 2): cea a efectivului existent de localități (acuză o descreștere de la peste 4 000 până la 3 351 în intervalul 1570-1774), diferită de curba satelor contribuabile (peste 4 000 în anii 1570; 2 400 la 1612; cam 1 500 în anii 1620; vreo 3 000 de sate către anul 1675; 2 299 de târguri, sate și cătune la 1772-1774). Această de-a doua curbă este determinată de raportul de forțe între puterea centrală (interesată atât în creșterea materiei dajnice, mai ales a celei birmice, cât și în reducerea volumului categoriilor fiscale favorizate) și cei interesați în menținerea și extinderea exonerărilor de dări, precum și în existența unor masive categorii cu obligații fiscale reduse (stăpâni de moșii, dregători de diferite trepte, organe de conducere ale satelor și târgurilor, contribuabilii înșiși). Altfel spus, în spiritul teoriei caracterului deficitar al statisticilor de populație, ne găsim în prezența unui adevărat barometru social.

3) Aserțiunea unor istorici despre creșterea continuă a masei localităților în Țara Românească, Transilvania și Moldova, concomitent și corespunzător amplificării volumului populației (cu referire la Moldova: Tabelul I), în mare măsură are drept temei *însurarea așezărilor omenesti – pe perioade tot mai întinse – în documentele interne* (Tabel 4), precum și compararea cifrelor astfel obținute cu rezultatele unor recensăminte din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui de-al XIX-lea. Acest principiu a fost preluat și pentru a se calcula numărul locuitorilor; am arătat altădată, în mod discret, fragilitatea temeiului (compulsarea

¹⁹ M. -R. Reinhard et al., *op. cit.*, p. 366-368, 684-685; J. Dupâquier, *Les aventures démographiques comparées de la France et de l'Irlande (XVIIIe-XXe siècle)*, în „Annales: ESC”, 33, 1, 1978, p. 143-155.

²⁰ 1800: *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung. Nach einer amtlichen Denkschrift*, ed. J. Polek, Czernowitz/Cernăuți, 1908, p. 19; J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise...*, Wien, 1804, p. 42. 1857: *Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina nach amtlichen Quellen bearbeitet...*, Lemberg, 1867, p. 86.

²¹ Gh. Platon, Georgeta Crăciun, *Structura proprietății funciare în Moldova la mijlocul secolului al XIX-lea*, în 1907 în perspectivă istorică, ed. I. Agrigoroaiei et al., Edit. Junimea, Iași, 1988, p. 23-27; L. Roman, *Recenzie* (la Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Contribuții demografice*, Iași, 1984), în „Revista de istorie”, 39, 3, 1986, p. 298

²² L. Roman, *loc. cit.*

ășezărilor în documentele referitoare la teritoriile ultra-montane ale României în secolele XI-XIV) pentru a se deduce nivelul de populare²³. Și creșterea în documentele muntene a volumului satelor – de la 2 100 până la 2 800 în cursul veacului al XVII-lea – s-a încercat a se acredita drept un fundament suficient pentru o estimare demografică²⁴, ceea ce de asemenea nu-i credibil.

Localitățile întâlnite în documente au o triplă calitate: a) au intrat în circuitul relațiilor juridice, b) au pătruns într-un act scris, c) care a ajuns până la noi; este evident că – o dată cu trecerea vremii, totalul acestor acte sporind – se amplifică și suma satelor menționate; procesul este dependent mai presus de orice de extinderea ariei de cuprindere a cumpărărilor de moșii și sate, de lărgirea volumului de danii și de alegeri de părți din moșii etc. Amintitul proces este, desigur, diferit atât de cel al evoluției demice, cât și de cel al mersului istoric al efectivului localităților. O dovadă elocventă: documentele interne moldovenești din anii 1384-1418 numesc numai 114 sate (Tabel 4); cât de departe este cifra de totalul realmente existent se vede din faptul că, zece ani mai târziu, Alexandru cel Bun face o danie de 50 de sate numai dintr-un singur ținut, Suceava, către o singură mănăstire, Bistrița!²⁵

Astfel încât, totalul satelor, târgurilor și orașelor dintr-o anumită provincie/țară a zonei „B” (cu mari subînregistrări), în cursul unei perioade date, este exprimat de trei curbe distincte (Tabel 5), care reflectă tot atâtea procese diferite: a) evoluția totalului real al localităților; b) traseul descris de suma ășezărilor dajnice; c) efectivul satelor și ășezărilor urbane numite în documentele interne, în limitele unor perioade din ce în ce mai extinse. Rezultă deci că cele trei

²³ Idem, *Recenzie (la Populație și societate. Studii de demografie istorică, I, Cluj, 1972)*, în „Studii . Revistă de istorie”, 26, 3, 1973, p. 622-623 (privitor la aplicarea procedurii de către prof. Șt. Pascu). În forme specifice, procedeul îl aplicase K. Lamprecht (*Deutsche Wirtschaftsleben im Mittelalter*, I, Leipzig, 1885, p. 163 sqq.; II, p. 17 sqq.): a numărat punctele locuite, înscrise în documentele referitoare la valea Moselle-ii în secolele X-XV; marcând noile ășezări – asimilate cu apariția unei noi populații –, istoricul german credea a fi definit fazele istoriei demografice a ținutului. I s-au făcut însă severe observații critice (Léopold Génicot, *On the Evidence of Growth of Population in the West from the Eleventh to the Thirteenth Century (1953)*, în *Change in Medieval Society. Europe North of the Alps, 1050-1500*, ed. Sylvia L. Thrupp, New York, 1964, p. 24, n. 12): a) El a procedat ca și cum ar fi deținut informații complete asupra tuturor centrelor locuite, la anii 1000, 1050, 1100 ș.am.d. sau parcă ar fi fost constantă proporția celor declarate a nu fi cunoscute. b) A acordat aceeași pondere tuturor aglomerațiilor umane, deși – într-o epocă de defrișări intensive – cele nou create au în mod obișnuit mai multe cătune sau gospodării izolate, cu mai mulți locuitori, decât vechile puncte. c) Cercetătorul a suprasolicitat abandonarea unor sate în veacurile XI-XIII. d) Din faptul că, în amintita zonă, documentele nu consemnează noi ășezări post 1240, s-a dedus în mod arbitrar că populația încetează acum de a mai spori.

²⁴ Lia Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, VII, 1974, p. 163; p. 164, n. 11; p. 204, *Grafic 1*. Nu se explică modul de calculare a creșterii de la cca. 450 000 la aproximativ 650 000 de locuitori în cursul secolului al XVII-lea. Procedeul se poate însă deduce din datele cu care se operează: 2 100 sate x 40 case x 5 persoane = 420 000; 2 800 sate x 40 x 5 = 560 000 suflete. Se adaugă populația orașelor și târgurilor, care se amplifică în cursul aceluși veac, precum și sporirea în același timp a numărului satelor cu peste 50 și peste 100 de case.

²⁵ A. Sacerdoțeanu, *Ășezările omenești din Moldova până la 1418*, București, 1944, p. 24 (extras „Arhiva Românească”, IX, 2, 1944).

processe nu trebuie confundate, precum și că apare necesar a le diferenția de mersul populației totale a regiunii respective.

Tabel 4

Așezările umane numite în documentele interne ale Moldovei, cu începere din anul 1384/Agglomérations humaines nommées dans les documents de la Moldavie dès l'année 1384

Până la anul/Jusqu'en	1418	1449	1499	1630
Așezări/Habitats	114 sate/villages	A 670 sate (villages)/B 755 așezări rurale (agglomérations rurales)	A 1344 sate (villages)/B 1916 așezări rurale cu nume (agglomérations rurales ayant appellatif)	4185 sate și târguri/villages et bourgs

SURSELE: 1418: A. Sacerdoțeanu, *Așezările omenești în Moldova până la 1418*, București, 1944 (extras „Arhiva Românească”, IX, 2, 1944).

1449A: N. Constantinescu, *Coconi, un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric*, București, Edit. Academiei, 1972, p. 196. B: H. H. Stahl, *Contribuții la stadiul satelor devălmașe românești*, I, Edit. Academiei, 1958, p. 105, *Tbl.*

1499 A: P. P. Bârnea, *Sel'skie poselenija Moldavii XV-XVII vv.*, Kișiněv/Chișinău, 1969, p. 95. B: H. H. Stahl, *op. cit.*, III, 1965, p. 41, *Tbl.* 2.

1630: Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 219.

Tabel 5

Localitățile Moldovei, sec. XV-XVIII/Agglomérations de Moldavie

Anii/Années	Totalul real/Localités existantes	Localitățile dajnice/Agglomérations contribuables	Numite în documentele interne, cu începere de la 1384/Localités nommées dans les documents dès l'année 1384
1418	4 000		114
1449			670
1499			1 344
1570		4 000	
1612		2 400	
1620	3 351	1 500	
1630			4185
1675		3 000	
1760		2 015	
1772-1774		2 299	

SURSELE: Tabelele 2 și 3.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

ACTIVITATEA LABORATORULUI DE ISTORIE A MENTALITĂȚILOR (1994-1996)

În 1996 s-au împlinit opt ani de la înființarea Laboratorului de istorie a mentalităților din cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga”. Faptul a prilejuit o trecere în revistă a susținutei activități desfășurate în toți acești ani de membrii colectivului, animați de ideea de a lărgi cercetarea istorică prin noi modalități de abordare.

Deoarece în „Revista istorică”, t. IV, 1993, nr. 11-12, p. 1 456-1 457 am prezentat comunicările susținute în perioada 1989-1993 vom enumera în continuare pe cele susținute în cadrul Laboratorului nostru între 1994 și 1996:

- Florin Constantiniu a discutat despre lucrarea deosebit de interesantă a dr. G. Brătescu, *Freud și psihanaliza în România* (31 mai 1994);
- Comandor (r) Emilian Munteanu, *Mentalitatea comandantului de navă. Determinări. Caracteristici* (13 iunie, 1994);
- Iolanda Țighiliu, *Viața românilor între Eros și Thanatos* (3 nov. 1994);
- Marieta Chipper, *Aspecte privind istoria mentalităților prin prisma însemnărilor de pe cartea veche românească* (27 decembrie 1994);
- Mihaela Irimia, *Noul istorism american* (30 martie 1995);
- Acad. Constantin Bălăceanu-Stolnici, *Magia în mentalul colectiv* (23 mai 1995);
- Acad. Constantin Bălăceanu-Stolnici, *Vrăjitoria și mentalul colectiv* (11 iulie 1995);
- Florin Müller, *Imaginea asupra morții și a dușmanului în ideologia legionară* (13 noiembrie 1995);
- Florentina Căzan, *Originea Crăciunului, datini și semnificație* (19 decembrie 1995);
- Comandor (r.) Emilian Munteanu, *Componența astronomică în sărbătorile de iarnă laice și religioase* (19 decembrie 1995);
- Silvan Ionescu, *Reclame, distracții și senzații în presa românească din secolul al XIX-lea* (26 ianuarie 1996);
- Mihaela Irimia, *Artă și totalitarism. Note pe marginea unei expoziții* (11 aprilie 1996);
- Comandor (r.) Emilian Munteanu, *Conceptul de apărare intelectuală* (29 mai 1996);
- Valeriu Stan, *Imaginea românilor în rapoartele Consulatului Franței la Iași și ale misiunii militare franceze în Principatele Unite (1859-1866)* (12 iulie 1996);
- Lucia Taftă, *Imaginea regimului politic în România în rapoartele Consulatului francez la București (1860-1863)* (17 octombrie 1996);
- Silvan Ionescu, *Americanii la ei acasă – mentalități și moravuri – Lumea Nouă în memoriile Reginei Maria* (26 noiembrie 1996);

Exprimându-ne speranța că într-un viitor, pe care-l dorim cât mai apropiat, o parte din activitatea noastră va putea fi cuprinsă într-un volum, dorim să mulțumim, o dată în plus, tuturor colegilor care prin creativitate, inteligență și dragoste au dat viață acestui laborator.

Iolanda Țighiliu

CRONICĂ

La sfârșitul lunii martie 1997 la Institutul de istorie „N. Iorga” a fost lansată cartea *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent* (ed. VIII, București, Edit. Enciclopedică, 1997, 2 vol., 925 p.) scrisă de Erich Zöllner. La această manifestare, în prezența unui numeros public, au luat cuvântul directorul Institutului de istorie „N. Iorga”, dr. Șerban Papacostea; excelența sa domnul ambasador al Austriei, Paul Ullmann; dr. Adolf Armbrüster, traducătorul lucrării și domnul Marcel Popa, directorul Editurii Enciclopedice. Vorbitorii au scos în evidență calitățile deosebite ale acestei monografii istorice, care este prima sinteză de istorie a Austriei tradusă în România.

NOTE ȘI RECENZII

HENRYK BULHAK, *Polska-Francja. Z dziejów sojuszu 1922-1939* (Polonia-Franța. Din istoria relațiilor între 1922-1939), vol. I (1922-1932), Warszawa, Historia pro Futuro, 1995, 320 p.

O adevărată „idee fixă” a unuia din cei mai mari istorici poloni ai momentului, Henryk Bulhak, este aceea că, în Europa Centrală interbelică, au existat două „triunghiuri” politico-militare care nu au reușit, nici chiar în momentele cele mai dificile, obținerea unei lature comune: Franța-România-Polonia și, respectiv, Franța-România-Cehoslovacia (și, sigur, Iugoslavia, adică Mica Înțelegere). Bun cunoscător al istoriei relațiilor diplomatice, un asiduu descoperitor de material arhivist și un excelent analist al evoluțiilor din România și alte state europene vecine Poloniei, Henryk Bulhak a hotărât să publice una din cele mai monumentale realizări ale istoriografiei polone: o enciclopedie a relațiilor franco-polone și multiplele lor implicații, o incursiune curajoasă în analiza strategiilor, obiectivelor și mijloacelor diplomatice de la Quai d'Orsay și Belvedere.

Volumul, primul din cele două programate, este împărțit în patru capitole: intrarea în vigoare și consolidarea alianței (1922), evoluția imediată (1923-1924), situația raporturilor franco-polone în anul pactelor Locarno (1925) și după Locarno – „regres”, cum consideră autorul perioada 1926-1932.

Punctul de plecare al cărții de față este data de 6 februarie 1922, ziua în care au intrat în vigoare două documente, semnate la 19-21 februarie 1921, și care instituiau alianța dintre Franța și Polonia: tratatul politic și convenția militară secretă. Reamintim că, în martie 1921, Polonia încheiase alte două pacte ce se doreau fundamentale pentru viitorul politic al statului: pacea de la Riga cu Rusia Sovietică și alianța politico-militară cu România, defensivă, care viza un atac din Răsărit.

Primul capitol analizează intrarea în funcțiune a alianței, încheiată îndeosebi la insistențele primului ministru și ministrului francez de externe, Raymond Poincaré, relațiile polono-franceze în contextul conferinței de la Genova (1922) ca și primele negocieri militare, desfășurate în vederea coordonării proiectelor unui război împotriva inamicului comun, Germania. Inaugurate în vara lui 1922 de Józef Piłsudski, „Naczelnik Państwo” (Șeful Statului), discuțiile au fost continuate la Paris de către generalul Władysław Sikorski, șeful Marelui Stat Major, și liderii militari francezi, printre care și mareșalul Foch. Francezii se declarau gata să intervină imediat în cazul unui atac german asupra Poloniei și, de asemenea, erau pregătiți să ajute în cazul unei agresiuni neprovocate din parte Rusiei Sovietice. S-au hotărât măsuri importante în legătură cu organizarea și mobilizarea celor două armate aliate. Interesant este că, în cursul discuțiilor, a fost avută în vedere și o participare românească activă – prin varianta unui tranzit de armament, muniție și forțe militare pe traseul Constanța – Cernăuți (p. 51) care ocolea porturile de la Marea Baltică, din cauza Prusiei Orientale.

Partea a doua prezintă evoluția alianței în perioada următoare ocupării Ruhr-ului de către trupele franco-belgiene în ianuarie 1923. Vizita mareșalului Foch la Varșovia, în mai 1923, a marcat punctul culminant al acestei cooperări. El s-a întâlnit cu aproape toți liderii poloni, inclusiv

cu Józef Piłsudski. În discuțiile purtate s-a vehiculat un nou plan, care avea în vedere un atac asupra Prusiei Orientale înainte de a se opera spre Berlin. Factorii francezi de decizie au încercat să obțină o apropiere sau chiar o destindere polono-ceshoslavă, fără a reuși mai mult de câteva declarații politicoase la Varșovia și Praga. H. Bulhak vorbește despre un „eșec” în constituirea unei alianțe triunghiulare (Franța-Polonia-Cehoslovacia) îndreptată împotriva Germaniei.

La inițiativa polonă, în aprilie 1924 a avut loc o conferință polono-franco-română centrată pe schimbul de informații, militare cu precădere. Se avea în vedere constituirea unui bloc defensiv împotriva Germaniei și Rusiei, după tratatul de la Rapallo. Subiectul este dezvoltat de autor și alianțelor Varșoviei cu Bucureștiul și, desigur, cu Parisul li se acordă largi spații de analiză și reflecții.

După adoptarea la Londra a planului Dawes (iulie 1924) care prevedea reducerea cotei de reparații germane, Berlinul a avut în vedere o nouă strategie diplomatică europeană. De asemenea de partea franceză se poate observa o tendință de a limita obligațiile militare față de Polonia și de neglijare a intereselor vitale ale aliatului. Insistențele și vizita la Paris a generalului Sikorski, în toamna anului 1924, au mai salvat ceva din aparențe: Franța și Polonia au reconfirmat importanța convenției militare din 1921 și un împrumut francez a fost deschis pentru ajutorarea armatei polone.

Capitolul al treilea se referă la relațiile polono-franceze în contextul dezbaterilor internaționale referitoare la propunerile germane de încheiere a unui tratat care să garanteze frontiera franco-germană. Până la conferința de la Locarno, din octombrie 1925, diplomația polonă a reușit să obțină, prin căi politice și militare, garanții analoge și pentru frontiera polono-germană și să păstreze, totodată, alianța polono-franceză.

În ultima parte a studiului său, Henryk Bulhak analizează evoluțiile post Locarno ale diplomației de la Belvedere, cu referire directă la raporturile cu Parisul. Istoricul susține că, după 1926 cel puțin, Franța a început să renunțe la apărarea intereselor Poloniei aliate, în ciuda unor „servicii” precum obținerea de către Varșovia a unui fotoliu de membru permanent în Consiliul Ligii Națiunilor (în 1926) și distrugerea fortificațiilor germane de la frontiera polonă (în 1927). Poziția Mareșalului Piłsudski, după lovitura de stat din mai 1926, a devenit mult mai tranșantă în comparație cu cea a guvernelor parlamentare anterioare și a obligat Franța la o atitudine oficială de prietenie, rezervată însă atunci când discuțiile privind alianța abordau perspectivele. Varșovia a încetat să mai considere Parisul drept unicul sprijin, fără a renunța la sistemul de tratate din 1921. De altfel, la frontiera deceniilor '20 – '30, diplomația polonă a început o relativă reconsiderare a întregii sale politici externe, de amintit fiind: răcirea raporturilor cu România (chiar dacă alianța a fost prelungită și Polonia a mediat, la Riga, o apropiere româno-sovietică), o vizibilă îmbunătățire a relațiilor cu Ungaria, încercări clare de a stabili raporturi diplomatice mai bune cu U.R.S.S. și Germania (de altfel, cu Moscova se va da seama un pact de neagresiune în 1932). Henryk Bulhak este de părere că, în urma acestor evoluții care tindeau spre o independență totală față de sugestiile franceze, Polonia s-a transformat dintr-un client al Franței, într-un partener egal. Dacă a fost mai bine sau mai rău, mult sau puțin, partea a doua a excelenței monografii de față ne va lămurii cu siguranță.

Nu putem încheia această scurtă prezentare fără a semnală că sursele de informație folosite sunt într-o cantitate care copleșește și de o calitate cu totul deosebită. Cele mai mari și mai serioase arhive din Polonia, Franța, Marea Britanie și S.U.A., colecții de documente, lucrări, studii și materiale cu o largă arie de extindere a problematicei pot recomanda, credem, una din cele mai temeinice lucrări de istorie contemporană apărută în Polonia în ultimii ani.

Florin Anghel

ILEANA CAZAN, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, București, Edit. Silex, 1996, 142. + VIII pl. ilustr.

În lucrarea susmenționată, datorată D-nei Ileana Căzan, cercetătoarea principală la Institutul de Istorie „N. Iorga” și secretară a Comisiei Naționale de Heraldică și Genealogie a Academiei Române, autoarea tratează știința blazonului dintr-o perspectivă neabordată până în prezent în studiile privind disciplina armeriilor apărute în țara noastră. Într-adevăr, D-na Căzan a dorit să prezinte și să analizeze cu multă minuțiozitate fenomenul heraldic în întreaga lui complexitate de semnificații: istorice, simbolice, socio-culturale și ideologice.

Studiul ce recenzăm e alcătuit din patru capitole, ce prezintă fiecare una din caracteristicile specifice ale științei blazonului; în primul, după explicațiile originilor istorice ale însemnelor armorate, urmează analizarea problemelor de ordin metodologic ce implică, în mod necesar, studii interdisciplinare, heraldica având, precum se știe, domenii comune cu sigilografia, vexilologia, numismatica sau cu diplomatica, ceea ce vădește certa utilitate a studiilor de heraldică comparată și de istorie a mentalităților. La sfârșitul capitolului, nu sunt neglijate nici aspectele tehnice ale științei blazonului, reamintindu-se principiile de alcătuire, de descriere, de folosire și de interpretare ale însemnelor armorate.

Capitolul II are ca obiect reflectarea fenomenelor ideologice și socio-culturale în heraldica medievală, dat fiind faptul că la epoca respectivă, stemele au constituit o oglindire a modului de a gândi al oamenilor din acele vremuri, dominați atât de religia creștină, dar și de întreaga moștenire de simboluri mitice ale antichității, cât și de elemente ale fantasticului, provenite din practicile magice de veche tradiție în orice societate umană. Astfel, e citată o serie de animale fantastice, frecvente printre mobilele scuturilor medievale, precum acvila bicefală, grifonul, dragonul, pasărea phoenix, salamandra, licorna etc., cu toate implicațiile lor simbolice și mistice. De asemenea, este amintită și tradiția legată de prezența capului de bour văzut din față, aflat în stema Moldovei, element ce, îndubitabil, îl considerăm, alături de autoare, de proveniență protoheraldică pur teritorial-autohtonă. Relativ la conținutul subcapitolului II, privind simbolul heraldic și realitățile sociale din evul mediu, el studiază etapele evolutive de la apariția în secolul al XII-lea a însemnelor armorate și până la difuzarea lor pe o largă scară în veacurile următoare, atunci când nu numai suveranii și nobilimea purtau steme, ci și burghezia (să ne amintim de acele „Bürgerliche Wappen”), ba chiar și țărănimea liberă din anumite zone ale Europei occidentale. Odată cu Renașterea, noua mentalitate, cât și noul nivel de cultură al societății, modifică sensurile acordate până atunci mobilelor heraldice, stemele pierzând semnificațiile lor mitico-simbolice și devenind – evident cele conferite în epoca renascentistă și ulterior – doar elemente pur decorative, care marcau noul statut al proaspeților înnoilați.

În cuprinsul capitolului III, autoarea analizează realitățile politico-sociale și legitimarea lor prin simbol heraldic, amintind multiple exemple de înalte personaje din evul mediu, ale căror steme erau alcătuite în strânsă legătură cu unele fapte de arme memorabile înfăptuite de posesorii lor, sau cu unele din deosebitile lor calități personale (curajul, dârzenia, inteligența, pietatea, vitejia, etc.). Cruciadele au îmbogățit de asemenea, patrimoniul heraldic medieval, prin noile elemente armorate ce au fost introduse în stemele participanților la aceste războaie sfinte. O altă împrejurare ce a contribuit în bună măsură la dezvoltarea și mai ales la reglementarea însemnelor armorate, a constituit-o apariția acelor întreceri cavaleresti numite turniruri (tournois) sau „joutes”, cu prilejul cărora stemele cavalerilor ce luau parte la aceste concursuri, erau pe larg descrise de crainicii, ce au căpătat de atunci denumirea de *heralzi*, profesie ce a

evoluat cu timpul, ajungând până la sfârșit să fie ocupată exclusiv de membri ai nobilimii, ce vor căpăta rangul de „regi de arme” (roi d’armes sau juges d’armes). Relațiile între suzeran și vasal sunt de asemenea reflectate în heraldică, vasalul primind, în unele cazuri, așa numitele *armerii de concesiune*, care marcau subordonarea sa față de seniorul său. *Armele de alianță* vor fi și ele foarte apreciate și mult folosite, ele concretizând sistemul social feudal, în care legăturile personale de familie se interferează cu relațiile interstatale, autoarea dând ca exemple stemele Casei de Lorena, ale regilor Spaniei din secolul al XV-lea, sau ale Casei de Anjou-Napole. *Armeriile de pretenție*, cât și cele *de funcție* sunt de asemenea amintite și atent analizate, ca dealtfel și *armeriile suverane* alcătuite în principal din acvila imperială (mono – sau bicefală) și din leul regal, exemplificându-se în primul caz însemnele Imperiului roman, apoi al celor bizantin, germanic și rusesc, iar în al doilea caz, leul Boemiei, leii danezi sau cei din stemele regilor apardieni Emeric și Andrei al II-lea; sunt menționate tot astfel și florile de crin ale regilor Franței. În sfârșit, capitolul III se încheie cu studierea *armeriilor orășenești*, dezvoltate încă din secolul al XIII-lea ca steme ale colectivităților urbane; tot în seria armelor colective se înscriu și cele ale breslelor și ale corporațiilor, laice și eccleziastice, ce doreau și ele să posede însemne distinctive proprii.

Capitolul IV și ultimul, dezbate problema suveranității și independenței în heraldica medievală românească, autoarea amintind de așa ziișii lei dacici, perpetuați eventual și de Asanizi, în orice caz, prezenți inițial sub forma de labe de leu încrucișate, ulterior reprezentați prin patrupeșul redat în întregime, aflat în stema dinastică a Basarabilor și semnificând continuitatea unei tradiții politice de suveranitate și independență exprimată prin felinul heraldic, simbol al puterii regale și al neatâmării. Se subliniază de asemenea și faptul că stemele voievozilor munteni și moldoveni constituie *armerii de liberă adopțiune*, fie că ele au fost personale sau de familie. Urmează apoi analiza evoluției instituției domniei, atât în Țara Românească, cât și în Moldova, exprimată prin vestigii de ordin sfragistic, precum și de emisiunile monetare ale celor două principate, în care apar concomitent emblema țării și stema dinastică, gravate fiecare pe aversul și respectiv reversul acestor monede. În subcapitolul următor, autoarea studiază vestigiile vexilare, prezentând diverse steaguri heraldice, moldovenești și muntenești, din compoziția cărora ar rezulta afirmarea, fără echivoc, a suveranității celor două state românești. Semnificațiile mitice ale acvilei valahice ca simbol al suveranității și independenței țării ce reprezintă, formează obiectul unui alt subcapitol, în care se arată că pasărea hibridă, dotată cu elemente aparținând atât unei acvile, cât și unui corb, a putut să continue a reprezenta aspirațiile de neatârnare ale principatului muntean, corbul nefiind considerat, ca în Europa occidentală, o pasăre nefastă, ci dimpotrivă, în spațiul estului și sud-estului continentului nostru, el s-a bucurat de multă prețuire, socotit ca un simbol al forței și rezistenței în vremuri de restriște fie al unei persoane, fie ale unei colectivități, fie chiar ale unei țări. Subcapitolul ce urmează, tratează despre tradiția imperială bizantină în heraldica medievală românească, tradiție ce atestă afirmarea suveranității și independenței teritoriilor moldo-valahe. Dacă tipul de sigilii heraldico-iconografice denumit „Nova Plantatio” e semnalat numai în Țara Românească și semnific preluarea de către domnii acestui principat a unor prerogative ale împăraților bizantini, deposezați de putere și autoritatea lor de către otomani în urma cuceririi Constantinopolului, în schimb și în Moldova apare, în unele steme domnești, acvila bicefală imperială, însă descompusă și travestită în elemente decorative ale ornamentelor exterioare ale scutului, putându-se vorbi, în acest caz, de o *heraldică criptică*, ce urmărea de asemenea afirmarea suveranității moștenită de la Bizanț, dar într-o formă ermetică, pentru a nu trezi bănuieli turcilor. În sfârșit, ultimul subcapitol al lucrării ce analizăm, aruncă o scurtă privire

asupra heraldicii transilvane, amintindu-se faptul că respectivul principat, în lipsa unei dinastii și prin faptul succesiunii electivă, n-a cunoscut o stemă proprie, efectiv atribuită, decât la finele secolului al XVI-lea, consacrată apoi, în veacul următor, de către Dieta de la Sebeșul Săsesc din 1659. Cât privește heraldica nobiliară, principii ardeleni, având o nevoie imperioasă de a-și procura o forță militară însemnată, necesară atât luptei anti-otomane, cât și, mai apoi, participării la Războiul de 30 de ani, nu s-au dat înapoi de a înnobila nu numai oamenii liberi, dar și iobagii, capabili de a-și plăti censul de eliberare din șerbie și să suporte, pe cont propriu, cheltuielile de înarmare, luând parte la campanii lungi și riscante pentru oștenii ce luptau în cadrul acestora. Printre cei astfel înnobilați, se numără, pe lângă maghiari, sași sau secui și numeroși români, cărora li se conferă diplome, însoțite de stemele aferente, dar fără să li se acorde – dealtfel ca și celorlalți – vreo concesiune funciară.

Valoroasa lucrare a D-nei Căzan se încheie prin unele concluzii din care rezultă însemnătatea heraldicii atât ca element de investigație asupra structurilor mentale, spirituale și politice ale evului mediu, cât și ca izvor istoric. În plus, heraldica românească, considerată până nu demult, ca o Cenușăreasă a științei noastre istorice, va deveni în curând, dintr-o modestă disciplină auxiliară, o adevărată știință de sine stătătoare, contribuind, prin mărturiile sale armorate – unele descoperite foarte recent – la elucidarea unor situații sau a unor evenimente aparținând, în special, epocii de constituire a statelor feudale românești, pentru care alte izvoare istorice ne lipsesc cu desăvârșire. De aceea ne permitem să felicităm călduros pe autoare și să-i mulțumim pentru prețiosul aport adus științei blazonului, urându-i în continuare noi succese în investigațiile ce-și propune să realizeze în viitor, în același domeniu de cercetare.

Dan Cernovodeanu

A. H. de OLIVEIRA MARQUES, *Istoria Portugaliei*, traducere de Micaela Ghițescu, București, Edit. Enciclopedică, 1996, 206 p.

Cartea pe care dorim să o prezentăm în rândurile ce urmează reprezintă o dublă premieră pentru cititor. Este prima traducere românească a unei istorii a Portugaliei, traducere cu măiestrie realizată de Micaela Ghițescu, și este prima lucrare din colecția *Biblioteca enciclopedică de istorie universală*, inițiată de Editura Enciclopedică și coordonată de Marcel Popa. De aceea, încă de la început, credem că este de datoria noastră să aducem mulțumiri atât editurii, cât și coordonatorului colecției pentru darul pe care deja ni l-au oferit, dar și pentru celelalte daruri de același fel pe care suntem convinși că le vor face cititorilor din țara noastră.

Istoria Portugaliei a lui Oliveira Marques este o lucrare de dimensiuni reduse, dar de o mare densitate a informațiilor și a interpretărilor pe care le oferă cititorilor. Forma și felul în care ea a fost alcătuită am putea spune că reprezintă idealul în privința prezentării istoriei unei țări și a unui popor pentru cititorii, mai mult sau mai puțin avizați, din alte țări. Permițând o lectură rapidă și plăcută, ea reușește să-l familiarizeze pe cititor cu problemele cele mai importante ale istoriei Portugaliei, reușește să-i ofere acestuia imaginea contribuției pe care această țară a adus-o, de-a lungul timpului, la progresul umanității.

În ceea ce privește această contribuție, ea se plasează cu precădere în secolele XV și XVI, atunci când Portugalia și portughezii au reprezentat unul din vârfulurile de lance ale exploziei Europei în lume, ale universalității istoriei omenirii. Portughezii din aceste secole au dovedit, prin experiență și deducție științifică, faptul că Oceanul Atlantic este navigabil și lipsit de

monștri, că lume ecuatorială este locuibilă și locuită, că se poate realiza o orientare perfectă după soare și stele, că Africa are un promontoriu meridional și că există un drum maritim spre India, că pseudo-Indiile descoperite de Columb sunt, în realitate, un continent nou ce separă Europa de Asia orientală și că cele trei oceane comunică între ele, că pământul este rotund și circumnavigabil. Tot ei au trasat contururile continentelor și oceanelor, schimbând, pentru prima oară, o geografie ecumenică a Terrei. Au desenat cea dintâi hartă a cerurilor din emisfera astrală. Au adus la cunoștința lumii occidentale numeroase civilizații și culturi necunoscute, stabilind cu multe altele un contact permanent. Au luat în considerație și au ridicat problema contopirii, adoptării unei soluții de compromis sau separării radicale a unor culturi uneori deosebit de complexe. Au fost puși în situația să găsească un mod de comunicare cu limbi diferite, dotate cu o structură total deosebită de a lor și cu alte semne grafice. Au experimentat numeroase plante noi sau insuficient cunoscute, fructe și alimente, aducându-le în Europa. Au găsit și descris animale noi. Pașii decisivi în această imensă lume nouă a experienței s-au făcut înainte de 1550, dar descrierea lor științifică și impactul lor semnificativ asupra omenirii aveau să dureze secole.

Parcursând paginile acestei cărți cititorul poate afla lucrurile esențiale despre istoria veche a Portugaliei, despre formarea statului portughez și dezvoltarea feudalismului pe teritoriul său, despre expansiunea colonială și imperiul colonial portughez ce s-a întins pe trei continente (America, Africa și Asia), despre felul în care s-a manifestat Renașterea și Iluminismul în Portugalia, despre frământările care au măcinat societatea portugheză în secolele XIX și XX, frământări cărora a încercat să le pună capăt lovitura de stat militară din 1926 care va duce la instaurarea așanumitului *Stat Nou* având în centrul său persoana dictatorului Salazar. Lucrarea se oprește la eșecul și la prăbușirea acestui *Stat Nou*, în aprilie 1974, eșec datorat tocmai incapacității de a rezolva marile probleme care confruntau societatea portugheză. Problematika tranziției de la regimul de dictatură la cel democratic, precum și ultimele două decenii de istorie portugheză, mai bine zis de actualitate, nu sunt abordate de autor.

În ansamblu, putem spune că lucrarea lui Oliveira Marques merită din plin atenția cititorilor, cărora le oferă într-o formă sintetică și deosebit de precisă elementele fundamentale ale istoriei Portugaliei.

Eugen Denize

Z. ORNEA, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, Edit. Fundațiile Culturale Române, 1995, 474 p.

Autorul, cunoscut printr-o serie de documentate volume dedicate prezentării unor curente literare și ideologice, sau unor personalități (Maiorescu, Xenopol, Stere, Dobrogeanu-Gherea), rămâne și în lucrarea de față pe linia istoricului – dar nu numai a celui literar, ci și a celui preocupat în mare măsură de manifestările ideologice și de curente politice –, considerațiile estetice asupra universului literar (dar nu și asupra valorii literare a unor opere) al creațiilor lipsind.

Structura monografiei: sumarul (care nu e o simplă înșiruire a titlurilor capitolelor și secțiunilor, ci, pe nu mai puțin de nouă pagini, sunt rezumate aproape toate ideile și tezele susținute pe parcursul cărții; în sensul afirmației că sumarul conține chiar o demonstrație – în rezumat – a tezelor autorului, ceea ce depășește cadrul firesc al unui sumar, cităm: „Repudierea latinității. Scopul acestei demonstrații: împiedicarea evoluției structurilor românești spre o civilizație modernă de tip apusean. Pledoaria autohtonizată, o fraudă istorică, pentru că

România se afla, de un secol, pe drumul evoluției moderne de tip capitalist", p. 6), cele șapte capitole ale lucrării (intitulate: Democrația și raționalismul sub acuzare; Românism și autohtonism; Noua generație; Extrema dreaptă. Orientări; Legionarismul ca grupare politică și orientare în spiritul public; Problema evreiască; Ideologiile totalitare și literatura) precedate de „preliminarii” (cuvânt introductiv în care autorul își justifică metoda și concepția și din care reținem afirmația că subiectul nu trebuie tratat „ideologic sau invectivant”, precum și ideea necesității citării ample a unor texte), indicele de nume. Bibliografia este menționată în notele de subsol sau în textul însuși.

Concepția autorului este sociologică și fenomenul de extremă dreaptă este explicat prin cauze economice și sociale, fiind frecvent citată lucrarea lui Zeletin despre burghezia română (explicațiuni ale fenomenelor prin cauze economice îndeosebi, dar și sociale se găsesc, de exemplu, la p. 23, 34, 35, 45, 187); datorită acestei concepții unele din lucrările lui Manoiilescu sunt citate apreciativ și considerate ca fiind remarcabile („Teoriile economice ale lui Manoiilescu... prezintă negreșit importanță, fiind discutate... cu reală deferență în cercurile de specialitate din lume”, p. 48; cartea „Rostul și destinul burgheziei românești”, tot a lui Manoiilescu, este considerată ca fiind o „contribuție fundamentală în domeniu”, p. 266), iar îmbrățișarea unor teorii de dreapta de către tineri sau chiar înregimentări sunt explicate prin „... economic, care lasă neutilizați profesional tinerii noii generații”, p. 178, fiind citat în sensul acestei explicații și un articol al lui Mircea Eliade din 1933.

Temă delicată, fără discuție, autorul declarând că „A judeca fenomenul legionar pamfletar și adjectival e o cale contraproductivă. El trebuie înțeles cum a fost și ce a fost cu ochii eliberați de copertina prejudecăților de tot felul” (p. 302) și făcând distincție între opiniile de dreapta, din tinerețe, ale unor autori și concepțiile lor ulterioare (mai ales după război). Explicațiile de ordin economic și sociale date de autor apariției unor curente și mișcări de dreapta constituie bineînțeles, în concepția autorului, doar o explicație, dar nu și o justificare. Specializat în analizarea curentelor de idei și a celor literare, nu se poate nega autorului efortul constant de a da explicații raționale fenomenelor, precumpănind, cum am arătat, criteriul economic și social în descoperirea cauzelor, fără neglijarea însă a factorului „personalitate” (de exemplu referirea repetată la „charisma” lui Codreanu, cu dezvoltări în pag. 376 urm.).

Nu lipsesc, deși puține la număr, aprecierile și judecățile autorului (unele din ele referitoare la opere sau personalități), din care am citat scriind despre Cioran că „... a fost una din inteligențele strălucitoare ale noii generații” (p. 137), autorul arată că unii dintre reprezentanții generației spiritualiste „... se vor disocia de românismul xenofob, căutând căi de integrare creatoare în orizontul creator al Europei de Apus” (p. 137); Stelian Popescu este caracterizat ca „incult, grobian” (p. 157); pactul electoral încheiat în 1937 de Iuliu Maniu cu Codreanu este considerat că a fost „o imensă eroare politică” (p. 312); violențele sunt condamnate în bloc; „Violenței legionare i se opunea violența. Și una și alta sunt de neacceptat” (p. 322); domnia regelui Carol al II-lea este considerată că a fost o „aventură scandalosă” (p. 327); Antonescu ar fi fost „nevoit” să se sprijine pe legionari (p. 327); judecata generală asupra mișcării legionare este conținută în pag. 347-348 (1. Speranța în reînvierea Gărzii de Fier este „... o biată iluzie, nutrită de nostalgici”, iar această reînviere nu este nici necesară și nici posibilă; 2. Fără forța Germaniei și Italiei ascensiunea mișcării legionare în anii treizeci nu s-ar fi produs; 3. Azi situația este complet schimbată, neexistând în Europa țări cu ideologii totalitare și integrarea României în structurile europene presupunând democrație și nu totalitarism).

Câteva observații: a) Aproape jumătate din textul volumului conține citate. Autorul s-a justificat în sensul necesității republicării acestor texte, azi multe din ele date uitării datorită

inactualității lor. Este fără discuție că, pentru tratarea temelor din volum, cunoașterea și analiza acestor texte erau necesare, dar nu și reproducerea lor atât de extensivă.

O monografie nu este totuși o antologie. Volumul nu este o antologie de texte comentate, după titlu și intențiile autorului, dar, în fapt, cam aceasta îi este caracteristica, datorită numărului irațional de excesiv al citatelor cuprinse în lucrare (este vorba de sute de pagini citate). b) Față de condițiile bune în care este tipărită lucrarea (hârtie de calitate, legătură rezistentă a paginilor, coperti corespunzătoare), este regretabil că există în volum foarte multe erori de tipar și deci măcar o erată se impunea (unele din aceste erori: „Nae Ioenscu” în loc de corect „Ionescu”, p. 8; „Madgeanu” în loc de corect „Madgearu”, p. 12; „Partidul Coservator” în loc de corect „Conservator”, p. 23; „idustrialismului” în loc de corect „industrialismului”, p. 26; „șai națiunii” în loc de corect „a națiunii”, p. 57; „nagațiunea” în loc de corect „negațiunea”, p. 91; „Keyserling” în loc de corect „Kayserling”, p. 106; „fecondă intelectuală” în loc de corect „facondă”, p. 236; „în interesa” în loc de corect „îl interesa”, p. 296; „Jean Marie Guyan” în loc de corect „Guyau”, p. 429). c) Mai sunt și erori care nu sunt numai de tipar, ca de exemplu: la p. 16 autorul scrie că „La 6 septembrie Antonescu îl silește pe rege să demisioneze” (complet greșit și ca fapt și ca drept: e vorba de abdicare, evident; la p. 327 e scris corect că „cinicul rege Carol al II-lea semnează actul de abdicare”); în legătură cu măsurile luate de Carol al II-lea împotriva legionarilor, la p. 8, 202, 208, 237, se vorbește când de „încarcerarea” legionarilor în lagărul de la Miercurea Ciuc, când de „internarea” lor (termenul corect este evident cel de internare și nu cel de încarcerare). d) Deși fără discuție corecte, unele sintagme și expresii au caracter de prețiozitate, ca, de exemplu: „ponderoasă (intelectual) afiliere”, p. 19; „lentoare manifestă”, p. 27; „să-și fi exprimat nerevărsat punctele de vedere”, p. 41; „relație de consecuție obligatorie”, p. 46; „se lăfăie în voie în această carte”, p. 50; „opiniile miștocărești”, p. 54; „Ion Sângeorgiu, și el legionaroid” p. 282; „rol ponderos”, p. 285; „opiniile legionaroide”, p. 300; „învățătura hristosică”, p. 361.

A nu menționa apariția lucrării (extrem de documentată – mai ales sub aspectul textelor republicate, având la bază o concepție rațională de explicare a fenomenelor) ar fi nedrept, a nu-i evidenția scăderile ar fi o lipsă de obiectivitate.

Betinio Diamant

VLADIMIR PETERCĂ, *De la Abraham la Iosua*, București, Institutul Teologic Romano-Catolic, 1996, 192 p.

Monseniorul Prof. univ. dr. Vladimir Petercă s-a născut la 24 aprilie 1944, în comuna Mîrcești, județul Iași. În 1968 a absolvit Institutul Teologic Romano-Catolic de grad universitar din Iași. A fost hirotonit preot în același an. Între 1973-1977 a urmat studii de specializare la Institutul Biblic Pontifical din Roma, iar între 1977-1981 a fost doctorand la Universitatea Pontificală Gregoriană din Roma. Menționăm faptul că Vladimir Petercă a frecventat 2 semestre la Universitatea Ebraică din Ierusalim. Între 1981-1995 a fost lector univ., conf. univ., prof. univ. la Institutul Teologic Romano-Catolic din Iași. În anii universitari 1985-1986 și 1988-1989 a funcționat ca prof. univ. invitat la Universitatea din Münster și la Universitatea din München. Începând cu 1990 a ținut cursuri regulate și la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (catedra de istorie) cu titlul: „Introducere în lumea Bibliei”. De la 1 Decembrie 1995 este rectorul Institutului Teologic Romano-Catolic de grad universitar „Sfânta Tereza” din

București. Dorința autorului lucrării *De la Abraham la Iosua* de a oferi un studiu veridic, obiectiv, documentat, asupra Bibliei s-a putut realiza datorită atmosferei științifice de la Institutul Teologic Romano-Catolic din București unde se îmbină în mod armonios munca didactică cu activitatea de cercetare.

În „Cuvânt înainte”, Francisca Băltăceanu arată: „Este deosebit de îmbucurător marele interes manifestat în ultimii ani la noi pentru cunoașterea Bibliei. Aceasta ține de dorința omului de a ajunge la adevărurile profunde, de a verifica la izvoare concepțiile despre sensul vieții sale” (p. 3). În continuare se relevă, printre altele: „Deși bibliografia biblică universală este imensă, la noi în țară abia încep să apară cărți care să constituie o adevărată călăuză de lectură. De aceea cartea *De la Abraham la Iosua...* vine să umple un gol în această literatură” (p. 4).

Volumul prezentat – rol al unor profunde și îndelungi cercetări științifice în țară și străinătate (Roma și Ierusalim), scris pe înțelesul oricărui om care vrea realmente să aibă acces la Biblie – îi oferă lui Vladimir Petercă punctele de sprijin istorice, arheologice, lingvistice, literare, precum și perspectiva teologică necesară pentru a percepe adevărurile Bibliei. Cartea este împărțită în trei părți mari, cu 12 capitole distincte: 1. Introducere; 2. Relatările biblice despre Patriarhi și lumea extrabiblică; 3. Datarea Patriarhilor; 4. Religia Patriarhilor; 5. Instalarea în Egipt – Istoria lui Iosif; 6. Misiunea lui Moise; 7. Ieșirea din Egipt; 8. Tradițiile din Sinai; 9. Religia lui Moise; 10. Intrarea și instalarea poporului evreu în Canaan; 11. Popoare în Canaan; 12. Instalarea evreilor în Canaan (cu numeroase paragrafe la fiecare capitol). Volumul este însoțit de „Anexe” cuprinzând „Perioadele arheologice”, „Indice de referință biblice”, o vastă „Bibliografie selectivă” de specialitate și câteva hărți.

În „Prefață” autorul menționează că: „Intenția prezentului studiu, intitulat *De la Abraham la Iosua*, este aceea ca cititorul să fie introdus treptat în lumea veche și complexă a unei perioade de timp îndepărtate în negura vremii, definită de exegeți ca alcătuind *preistoria poporului evreu*” (p. 9).

Se poate afirma, fără să greșim, că acest studiu valoros biblic este un instrument de lucru util pentru cei ce doresc să cunoască mai îndeaproape și mai profund lumea Bibliei, pe cât de pasionantă, pe atât de tainică, sigura în măsură să ofere răspunsuri adecvate la întrebările vieții de azi și de mâine.

Autorul aduce calde mulțumiri „Excelenței Sale, Arhiepiscopul-Mitropolit Ioan Robu, Rector *Magnificus* al Institutului Teologic Romano-Catolic *Sfânta Tereza* din București, care a sprijinit cu generozitate publicarea acestui studiu biblic” (p. 10). Prof. univ. dr. Vladimir Petercă dedică acest volum mamei sale „în semn de recunoștință și pioasă amintire”.

Lucrarea ar fi avut de câștigat dacă ar fi inclus și rezumate în limbi de largă circulație internațională. Eveniment editorial de excepție, cartea prezentată merită să fie tradusă în limba franceză, pentru a fi utilă și publicului larg cititor francofon.

Ioan Babici

HENRY ROUANET, MARIE-PAULE LECOUTRE, MARIE-CLAUDE BERT, BRUNO LECOUTRE, JEAN-MARK BERNARD, *L'inférence statistique dans la démarche du chercheur*, Berne/Frankfurt/New York/Paris, Peter Lang, 1991, 174 p.

Echipa lui Henry Rouanet a ales ca temă pentru această carte tratarea câtorva metode statistice din perspectiva adaptării lor la chestiunile empirice ale cercetării, fără să urmărească rafinamente matematice susceptibile de a stârni admirația datorată unor asemenea încercări.

Lucrarea combină examenul critic atent al demersului cercetătorului care utilizează testele statistice clasice cu analiza de principiu a acestui demers și expunerea ordonată a unor proceduri mai coerente și mai eficiente.

Pentru istoricul care nu citește niciodată articole în care, la fiecare pas, se specifică nivelul de semnificație al experimentului în funcție de rezultatul testelor de semnificație, utilizarea lor în demersul istoric va apărea poate exotică și fără vreo legătură cu realitatea istorică. Prezentarea analitică a inferenței statistice (cap. 4, 5) și cea a procedurilor bayesiene (cap. 6 și 7) merită atenția cititorului, reluarea și punerea lor în practică. Există în aceste capitole, într-o formă densă, sintetică, dar fără îndoială clară, elementele esențiale ale celor două aspecte principale ale muncii acestui grup, care începe pe drept cuvânt să fie numit „școala statistică de la Paris”.

Progresul practic permis de metodele prezentate în lucrare este sensibil, cu atât mai mult cu cât punerea lor în aplicare este facilitată de existența programului IBF2XK, datorat lui J. M. Bernard și J. Pointevineau. Aceste metode, în loc să conducă la alternativa simplistă acceptare/respingere a unei ipoteze, dau cercetătorului posibilitatea de a defini cu claritate potențialul informativ al datelor și puterea lor de a susține concluzii cu caracter generalizator. Rămâne discutabilă ușurința cu care autorii caracterizează multe din afirmațiile lor statistice ca fiind „naturale”. Într-adevăr, teoria testelor statistice ca instrument de decizie, așa cum a fost ea concepută de J. Neyman și E. Pearson, are o construcție logică, am putea spune „naturală”, dar să nu uităm că de fapt statistica este 100% o activitate socială și de multe ori artificială.

Lucrarea grupului de cercetători condus de H. Rouanet aduce în discuție multe elemente noi, ingenioase, riguroase, elegante și eficiente, admirabile chiar, dar care cu greu ar putea fi „naturale”.

Irina Gavrilă

APOSTOL STAN, *Putere politică și democrație în România. 1859-1918*, București, Edit. Albatros, 1995, 390 p.

Un demers mai mult decât necesar întreprins de autor în prefața cărții sale are în vedere afirmarea unor adevăruri istorice până nu demult negate, ocolite sau, și mai grav, respinse și înlocuite printr-o frazeologie schematică și arbitrară, reducionista, privind regimul politic, locul și rolul claselor, categoriilor sociale și al personalităților politice și de stat în epoca modernă a țării.

Așadar, obiectul cercetării explicat de autor în al său Cuvânt înainte este cantonat în perimetrul evoluției democratice la români pe o durată de șase decenii, prioritare fiind doctrinele politice, programele de guvernare, crizele, îndeosebi, cele de natură social-economică, gradul de conștiință politică a diferitelor segmente sociale, constituționalismul modului democratic de guvernare. Lucrarea radiografiază în cuprinsul celor 12 capitole societatea românească în principalele paliere ale dezvoltării sale istorice.

Capitolul I: *De la regimul «oligarhic» al Convenției la democrația formală a Statului*, prezintă și analizează cadrul constituțional al Principatelor Unite stabilit prin Convenția de la Paris din 7/19 august 1858 când se instituționaliza statul de drept și începea să funcționeze principiul modern al guvernării prin separarea puterilor statului. Pluralismul politic se afirmă prin exprimarea trăsăturii dominante în viața tânărului stat național modern, principalii săi

protagoniști sunt conservatorii și liberalii, în rândul celor din urmă, radicalii și moderații devin exponenții reformelor de structură în societatea românească. Ideile liberale și democratice își fac tot mai mult simțită prezența, vehicularea lor contribuie la creșterea interesului opiniei publice în afirmarea drepturilor și libertăților cetățenești. În acest cadru, lui Alexandru Ioan Cuza – i-a revenit rolul să asigure trecerea de la un regim politic personal absolutist la o formă de conducere prin separarea puterilor statului. Domnitorul Cuza are meritul de a citorii gradual statul centralizat român modern, concomitent cu consilierea centralismului cu autonomie locală (p. 24). Dizolvarea Adunării electivă, la 2 mai 1864, deși a fost un act anticonstituțional, permitea deschideri democratice, reformarea sistemului de proprietate și al relațiilor agrare prin înlăturarea opoziției clasei politice a marilor proprietari (p. 30).

În cuprinsul capitolului II: *Organizarea sistemului politic al monarhiei constituționale*, legea fundamentală a statului român adoptată în 1866 s-a inspirat după modelul similar belgian din 1831, dar acesta nu a fost o „... sursă reproducă fără discernământ și fără contingență cu realitățile naționale” (p. 43). Autorul întreprinde o minuțioasă prezentare și analiză a principalelor prevederi ale Constituției din 1866 insistând asupra principiilor democratice de dreptate, libertate și egalitate aplicate și garantate în toate sferile și compartimentele societății românești. Problema împământinirii evreilor este tratată prin prisma diferitelor puncte de vedere controversate, exprimate de diverși politicieni cu privire la statutul economic și juridic al acestei etnii, mai ales în lumea rurală. Funcționarea sistemului parlamentar bicameral este tratată prin explicarea prerogativelor și a modului de funcționare a Camerei deputaților și Senatului, la care se adaugă instituția domniei cu atribuțiile dar și limitele principelui într-un stat alcătuit sub forma monarhiei constituționale (pp. 55-57).

Puterile statului în conflict (1866-1871), al treilea capitol al cărții, sunt plasate în eșichierul unei societăți care accede spre modernitate. Sunt analizate domeniile: politic, economic, legislativ, constituțional, subliniindu-se căile și mijloacele necesare desăvârșirii statului român modern. Este o perioadă de tranziție de la un regim autocratic la unul liberal. Potrivit prevederilor Constituției din 1866, configurația spectrului politic (liberali radicali și moderați, conservatori, junimiști) este prezentată prin opțiunile și demersurile întreprinse de liderii acestor formații. Fundalul scenei politice românești este dominat în epocă – perioada 1866-1871 – de lupta executivului și legislativului pentru supremație la conducerea statului și cu manifestări de instabilitate politică guvernamentală (10 guverne schimbate și 30 de remanieri efectuate de domnitorul Carol I în aproape cinci ani, expresie a unei stări de fapt). Puterea executivă tinde să-și subordoneze legislativul, de aici și aserțiunea: „Haina constituțională era prea largă pentru trupul liberal și democratic firav al societății românești” (p. 78). Ideea dinastiei străine a cunoscut în acest interval o alterare, explicabilă prin lipsa sentimentului dinastic la poporul român, pe de o parte, precum și datorită opoziției unor oameni politici cu convingeri republicane sau antidinastice, pe de altă parte.

Capitolul IV: *Conservatorismul în prim-planul vieții politice (1871-1876)* analizează condițiile în care s-a produs revigorarea vechilor familii boierești care ajung prin reprezentanții lor politici la putere având și concursul Corpurilor legiuitoare, guvernarea conservatoare condusă de Lascăr Catargiu contribuind substanțial la consolidarea regimului monarhiei constituționale. Autorul explică argumentat esența teoriei formelor fără fond potrivit căreia – în optica conservatorilor – instituțiile politice și culturale erau lipsite de o bază reală. Guvernul Lascăr Catargiu s-a dovedit conservator în dezvoltarea administrației comunale în sens democratic, deoarece înlocuia sufragiul universal pentru desemnarea consiliilor comunale, prin

introducerea votului censitar. Legea tocmelilor agricole îngreuna situația economică a țăranilor prin folosirea forței de coerciție publică (dorobanții) pusă în serviciul marilor proprietari și arendașilor. Coagularea conservatorilor într-un partid, în 1875, s-a dovedit infructuoasă datorită disputelor ideologice și intereselor social-economice divergente între diferite grupări: cea condusă de P. P. Carp, juna dreaptă și aripa retrogradă din Moldova. În schimb, liberalii, depășind disputele și orientările diferite și divergente, se constituie în Partidul Național Liberal care la 4 iunie 1875 și-a publicat programul.

Trecerea României de la domnie la Regat (capitolul V), care a avut loc înainte și după cucerirea independenței, a cunoscut, în viața politică înăsprirea relațiilor dintre conservatori și liberali, terenul disputelor, opiniilor, adversităților și încredințării alcătuind o largă paletă de interese politice și ideologice. Numeroase puncte de vedere s-au prezentat de oameni politici ca Titu Maiorescu, Nicolae Ionescu și alții cu privire la ordinea monarhică constituțională și curentele/ideile republicane, revoluționare, socialiste, nihiliste exprimate și vehiculate de liberali și de exponenții noilor idei utopice și destabilizatoare provenite, îndeosebi din Rusia. Liberalii și conservatorii au înțeles că proclamarea Regatului însemna o desăvârșire a sistemului monarhiei constituționale.

Între tentația și teama democratizării instituțiilor reprezentative se intitulează capitolul VI, în cuprinsul căruia autorul analizează principalele probleme ale timpului imediat următor. Războiului de independență. Este o perioadă în care se afirmă un proces de deschidere democratică exprimat prin proiecte, măsuri și dezbateri referitoare la îmbunătățirea Legii electorale, libertatea presei ș.a. Partidul Național Liberal cunoaște o scindare prin apariția „liberalilor sinceri” (G. Vernescu), moderați (grupul de la Iași) și liberalii fracționiști sau naționaliști (tot de la Iași) care se disociau de guvernarea lui Ion C. Brătianu. Revizuirea sistemului electoral a prilejuit dispute și controverse aprige în jurul menținerii sau nu a sistemului censitar și a susținerii aspirației către votul universal, implicit a consacrării colegiului unic. În mai 1884, prin noua lege a reformei electorale s-au stabilit pentru Camera deputaților trei colegii iar pentru Senat două, mărindu-se astfel numărul deputaților și al senatorilor în funcție de ponderea demografică a orașelor și județelor. Schimbări au loc și în domeniul presei, introducându-se prin articolul 24 din constituție prevederea de interdicție a arestului preventiv pentru delikte de presă.

Tabloul politic al deceniului nouă al secolului trecut este conturat și de curentul socialist prezent în cercuri foarte restrânse, nedepășind stadiul discuțiilor, exprimând: „...mai mult o aspirație ideologică în unele cercuri intelectuale, în căutarea unui mediu social inexistent la acea dată în România” (p. 175 – 176).

Despre guvern și parlament sub impactul răzcoalelor din 1888 (capitolul VII) autorul explică cum „... o formațiune politică slabă numericăste dar apărătoare hotărâtă a regimului monarhiei constituționale” (p. 183) va conduce țara într-o perioadă marcată de seisme sociale în lumea satelor – răzcoalele țăărănești din șapte județe, în timpul guvernării fruntașului junimist Theodor Rosetti. În urma seismului social din primăvara anului 1888 s-au desprins învățăminte pentru guvernanți și politicieni, în sensul oportunității vinderii unor pământuri din domeniile statului către țărani și a modificării Legii tocmelilor agricole. La sfârșitul anului 1889, Ion C. Brătianu, liberalismul însuși, sunt supuși unor puternice acuzații și încredințări de pe pozițiile curentului parlamentar condus de N. Blarenberg, un liberal sincer, care folosea acuzații, în general nefondate, la adresa politicii interne și externe, la succesul cărora, fruntașul liberal contribuise benefic în sprijinul regimului constituțional și democratic. Guvernarea liberală era

judecată critic dar și apărată principal de M. Kogălniceanu, personalitate de mare suprafață politică și autorizată în epocă (p. 204).

Capitolul VIII, *Între imobilism și aspirație democratică*, se referă la fracționismul conservator, concentrare conservatoare, schimbări la președinția liberală, trecerea lină spre o guvernare liberală și problema evreilor.

Viața politică la sfârșitul deceniului nouă și începutul celui următor se caracterizează printr-o criză guvernamentală pe fondul căreia au loc: reconstituirea Opoziției unite, fărâmițarea sistemului bipartit, fuziunea tuturor elementelor conservatoare, existența unei opoziții conservator-liberale, susținerea unui sistem bipartitist, prelungirea fărâmițării politice conservatoare sunt numai câteva din fațetele unui spectru politic contradictoriu. Ideea votului universal este reactualizată, în contrast evident cu carențele votului censitar, de către Partidul Național Liberal în programul său din noiembrie 1892, ca și de socialiști (V. G. Moțun) și de radicalul Gheorghe Panu. După moartea lui Ion C. Brătianu și preluarea șefiei partidului de fratele său Dumitru, cu o conducere lipsită de semnificație de numai un an (în vara lui 1892 a încetat din viață) a urmat, la cârma partidului, D. A. Sturdza, care relansează politica liberală așezând în centrul acesteia problema națională, a unității românești. Această guvernare s-a desfășurat pe fondul unor convulsii și disidențe reprezentate de minoritatea liberal-democratică (N. Flevea) și aripa reformatoare (P. S. Aurelian, Vasile Lascăr, Emil Costinescu), ambele nereușind să fuzioneze datorită ambițiilor personale și veleitarismului liderilor respectivi. Peisajul politic este dominat de antagonismul dintre conservatori și junimiști conservatori, radicalismul lui Gheorghe Panu și țărănismul promovat de C. Dobrescu-Argeș.

Dispută asupra bazelor constituționale (capitolul IX) tratează despre: începuturile social-democrației în România, temeiurile apropierei socialiștilor de doctrina liberală în cadrul larg și reformist al acesteia, – ideile socialiste regăsindu-se în liberalism, acțiunile socialiștilor reformatori în rândurile țărănimii, pătrunderea ideilor socialiste la sate și activitatea cluburilor țărănești cu scopuri vădit benefice pentru această clasă, cunoașterea legislației țării și participarea sătenilor în deplină cunoaștere a legilor la viața și lupta electorală, cauzele și consecințele sociale și politice de destabilizare a statului de drept în lumea satului românesc în ultimii ani ai secolului al XIX-lea.

În capitolul X: *Criză politică stârnită de răscoalele din 1907*, autorul relevă însemnătatea fuziunii politice între conservatori și junimiști, de la mijlocul anului 1900, dar eșuată numai după șapte luni (februarie 1901), divizarea liberală datorată disputelor doctrinare, descentralizarea administrației, critica tot mai accentuată a sistemului electoral censitar, politica economică și culturală promovată de liberali în folosul țăranilor și meseriașilor, creșterea rolului politic al lui Take Ionescu adept al unor deschideri democratice în partidul conservator, conturarea consistentă a unui curent democratic în partidul liberal, favorabil unei schimbări esențiale în situația precară biologică, socială și politică a țărănimii.

Viața politică, economică și socială a țării aflată sub impactul răscoalelor țărănești din anul 1907 este analizată în capitolul XI, *Inerție reformatoare*. Necesitatea de schimbare în plan legislativ impunea adoptarea unor reforme promise încă din martie 1907 de către liberali țăranilor. Contrar liberalilor, conservatorii respingeau reformele sociale și consensul politic. Legislația reformatoare propusă de liberali (casa rurală, tocmelile agricole, izlazarile comunale) era inacceptabilă pentru conservatori, care, prin N. Filipescu, apărător al marilor proprietari, se plasa pe pozițiile unui imobilism de clasă opus unei reglementări democratice invocate de Ion I. C. Brătianu, de intervenție a statului și de asigurare a unor raporturi sociale eliberate de tensiuni

și încordări (p. 295). Eșichierul politic cunoaște la începutul anului 1910 reconstituirea Partidului Social-Democrat de esență marxistă, promotor al colectivismului și etatismului, opus prin teoria claselor și a luptei dintre acestea elitismului conservator și societății liberale armonice (p. 305). Mutații în ierarhia liberală se produc o dată cu numirea lui Ion I. C. Brătianu la conducerea guvernului și preluarea șefiei partidului de către ambițiosul și energicul om politic exponent al aripii democratice a liberalismului (p. 307). Liberalii și conservatorii-democrați devin exponenții dezvoltării democrației politice, prin adoptarea unui sistem electoral alcătuit din unul (Ion I. C. Brătianu) și din două (Take Ionescu) colegii menite să ducă la extinderea puterii politice, în fapt, la revizuirea constituției, ceea ce a determinat o puternică împotrivire conservatoare.

Capitolul final, XII, *Consacrarea votului universal și a exproprierii*, are în vedere reformele de structură propuse de partidul liberal în sensul îmbinării liberalismului cu democrația. Contestate și incriminate de conservatori, acestea, după cum afirma P. P. Carp, subminau bazele dinastiei și ale statului român la temelia cărora stătea marea proprietate (p. 328). Sistemul de aplicare a unor reforme în agricultură, soluțiile preconizate pentru marea și mica proprietate erau exprimate din perspective politice diferite: liberale, conservator-democrate, naționaliste, social-democrate. Introducerea colegiului unic și, implicit, modificarea legii electorale au generat aprige dispute între principalele formațiuni politice și liderii acestora. Neutralitatea țării, intrarea României în război, dezideratul îndeplinirii idealului național, au reactualizat necesitatea îndeplinirii reformelor democratice. Un larg și pronunțat caracter polemic s-a exprimat în jurul conceptelor de oligarhie și democrație aplicate la evoluția sistemului constituțional al statului român. Exproprierea latifundiilor a însemnat o profundă și reală democratizare a relațiilor funciare. Înlocuirea votului censitar cu cel universal s-a înscris în spiritul democratic al vieții politice.

Concluziile lucrării oferă o imagine globală a societății românești într-un timp istoric de șase decenii, marcată, mai întâi, de domnia reformatoare a lui Alexandru Ioan Cuza și, ulterior, din 1866, de începutul aplicării sistemului monarhiei constituționale – model de guvernare asemănător occidentului, inspirat de Belgia – cu separarea puterilor în stat și garantarea unor libertăți individuale și colective, menite să asigure o societate civilă și un stat de drept. O elită politică românească receptivă la cerințele dezvoltării interne și la progresele democrației europene și-a asumat răspunderile reclamate de o epocă marcată de contradicții politice, sociale, economice și juridice. Anatagonismele principale s-au cantonat în sferele proprietății și ale sistemului de reprezentare electorală a populației, alcătuită de țărânie în marea ei majoritate. Evoluția societății românești s-a produs sub semnul înfruntării dintre concepțiile liberale și conservatoare, fiecare cu argumente și motivații privind regimul politic și căile de dezvoltare ale societății românești în structurile sale de bază.

Mircea Dumitriu

CORNEL TATAI-BALTĂ, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, Blaj, Edit. Eventus, 1995, 285 p.

Istoricul Zenovie Pâclișanu (1886-1957) afirma, într-o scrisoare din București, la 15 mai 1934, adresată lui Emanoil Bucuța de la publicația „Boabe de grâu”: „Dar, câte nu s-ar putea scrie în legătură cu tipografia blăjeană!”¹ Era, de fapt, un deziderat cultural și științific, la finalul

¹ „Boabe de grâu”, București, t. V, nr. 2, 1934, p. 108.

mai multor binevenite „addenda et corrigenda” pentru amplul articol al canonicului din Oradea, Ioan Georgescu, intitulat *Tipografia Seminarului din Blaj*². L-a parcurs, cu cel mai mare interes, din cauza problematicii care îi era apropiată, după cum dovedesc insistențele sale științifice asupra centrului cultural al Blajului în veacul Luminilor.

După 61 de ani de la apelul lui Z. Pâclișanu, suntem în fața unui răspuns afirmativ, oferit de o cercetare amplă, ca o încoronare a activității științifice de peste două decenii, ce abordează oficina blăjeană din perspectiva valențelor artistice ale cărților înzestrate cu xilografuri. Autorul cercetării, interesantă sub aspect științific și utilă din perspectivă cultural-politică, este Dr. Cornel Tatai-Baltă, titularul cursului de Istoria artei de la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia. La baza actualei cercetări, intitulată simplu *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, se află temeinice investigații asupra cărții românești vechi (cu privire specială asupra celei de Blaj) conservată în Biblioteca Academiei (București), Biblioteca Academiei Filiala Cluj, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj, Biblioteca Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia, Biblioteca documentară „Timotei Cipariu” și, în sfârșit, în Biblioteca Muzeului de Istorie Blaj. N-a fost ignorată, după cum era și firesc, valorificarea unor fonduri documentare de la Arhivele Statului Filiala județelor Alba, Cluj și Bihor, în care se păstrează diferite mărturii asupra activității tipografiei de la Blaj în epoca Luminilor.

La capătul unei etape de peste 20 de ani, care a înregistrat o suită de studii, articole și comunicări, publicate în reviste de specialitate, o interesantă teză de doctorat³ și volumul *Secvențe din arta plastică blăjeană (sec. XVIII-XX)*, Blaj, 1993⁴, istoricul Cornel Tatai-Baltă ne oferă mult așteptata sinteză. Publicată în condiții grafice bune, lucrarea *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)* este structurată în 6 capitole, începând cu *Artă xilografurii. Câteva puncte de reper* (p. 5-11) și *Istoriografia xilografurii vechi românești* (p. 12-20), care constituie și primele două capitole ale cercetării și sfârșind cu *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)* (p. 49-125) și, respectiv, *Concluzii* (p. 126-134).

Periegheza autorului în lumea gravorilor în lemn de la Blaj – de fapt partea cea mai originală a cercetării –, care se bazează pe 361 note științifice, este completată cu un util *Catalog* (p. 169-196). Aici sunt incluse ilustrațiile și cadrele de foi de titlu, semnate și nesemnate de xilograforii din Blaj și unele viniete reprezentative. Ar fi util de relevat, în acest context, metoda de lucru a istoricului care ne oferă, în cadrul fiecărei descrieri, titlul imaginii, dimensiunile, locul semnăturii xilografurului, prezența imaginii în tipăriturile blăjene vechi, bibliografia și reproducerea. Nu putem omite impresionanta bibliografie, românească și străină, pe care o pune în circulație autorul, utilizând-o cu știință și cu simț critic (atunci când este cazul), cât și cele 130 de ilustrații selectate și reproduse dintre imaginile care împodobesc tipăriturile blăjene, unele cărți românești vechi și străine vechi (acestea din urmă folosite în cadrul unor binevenite comparații).

Cercetarea activității xilografurilor de la Blaj, din perspectiva valențelor artistice ale cărților românești vechi tipărite aici între 1750-1830, i-a permis autorului nu numai o privire de ansamblu asupra xilografurii românești între secolele XVI-XIX, în care autorul urmărește evoluția, influențe și interfețe raportate la acest fenomen cultural (p. 21-42), ci și abordarea condițiilor istorice (politice, culturale, religioase, materiale etc.) în care a fost înființată oficina tipografică blăjeană (p. 43-48). Și la aceste capitole, autorul se dovedește un bun cunoscător al problematicii, stăpânind bibliografia esențială, pe care o valorifică prin metode proprii.

² *Ibidem*, V, 1, 1934, p. 1-31 + 30 fig.

³ *Locul și rolul Blajului în dezvoltarea xilografurii românești în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, Universitatea din Cluj, 1992, 226 p. + 242 fig.

⁴ Cf. Iacob Mârza, în „Revista istorică”, t. IV, nr. 11-12, 1993, p. 1190-1191.

De altfel, capitolul cel mai dens al lucrării lui C. Tatai-Baltă este al cincilea, intitulat *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*. Pe baza unor exemplare de carte românească veche, care sunt bogat ilustrate, autorul urmărește activitatea artistică și, desigur, consecințele ei, la gravorii Vlaicu, Ioanițiu Endrédi, Sandul Tipograf, Petru Papavici, tipograf rămnicean și Dimitrie Finta. În același timp, sunt abordați mai mulți gravori, a căror activitate rămâne sub semnul întrebării. Capitolul în cauză îi permite lui C. Tatai-Baltă să sublinieze importanța artistică a lucrărilor gravurilor, pe care le plasează în cadrul ilustrației românești de epocă. Raportabile la acest aspect sunt și schimbul cărturăresc interromânesc în secolul Luminilor, realizat pînă în intermediul cărții ilustrate de la Blaj, respectiv importanța localității în calitate de centru de răspândire a artei românești, pe lângă calitatea de bastion al mișcării politice și citadelă a învățămîntului în epoca Renașterii naționale.

Repetatele analogii cu modele românești și europene i-au permis lui C. Tatai-Baltă să stabilească raportul dintre ilustrația de carte blăjeană și xilogravura germană din epoca Renașterii (cu reminescente ale goticului târziu și cu influențe din opera lui Dürer), respectiv cu ambianța artistică bizantino-balcanică și bizantino-rusă. La acest punct de vedere inedit, judicios explicitat sub raport cultural-istoric și artistic, trebuie să subliniem și importanța spirituală și politică a afirmației autorului, potrivit căreia la Blaj a funcționat, în perioada evului mediu, cel mai însemnat centru de xilogravură românească din Transilvania (p. 129).

Prin volumul lui C. Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)* suntem în fața unei cercetări temeinice asupra valențelor artistice ale cărților românești vechi de la Blaj. Datorită formei de redactare și prin conținut, volumul justifică și chiar onorează dezideratul cultural și politic al istoricului Zenovie Păclișanu din deceniul 4 al secolului nostru, vis-à-vis de posibilitățile de investigație și de valorificare științifică oferite de tipografia de la Blaj în veacul Luminilor.

Iacob Mărza

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

„Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo – Wschodniej” (Studii de istoria Rusiei și a Europei Central-Orientale), XXXI, Edit. Semper, Warszawa, 1996, 232 p.

Din paginile prestigiosului anuar editat de Institutul de Istorie din Varșovia al Academiei Polone de Științe, bazat exclusiv pe problemele spațiului central-european, am dori să prezentăm câteva din realizările care ni s-au părut relevante pentru nivelul deosebit de abordare din cadrul istoriografiei polone, mult mai diversificată și, de ce nu, mai temeinică decât cea română.

Władysław Stępnia, *Działalność dyplomacji polskiej w Królestwie SHS w latach 1919-1922* (Activitatea diplomației polone în Regatul Sârbo-Croato-Sloven în anii 1919-1922), p. 51-76. După sfârșitul primului război mondial, este evidentă tendința politicii polone de deschidere spre spațiul Europei balcanice în ideea de a se contura o cale strategică, politică, militară și economică între Baltica, Marea Neagră și Adriatica. Numai că, inițial, datorită serioaselor divergențe dintre Belgrad și Italia vecină, Varșovia s-a dorit precăută în dezvoltarea relațiilor cu noul Regat, pentru a menaja Roma. Este vorba, cu precădere, de o situație cu totul aparte și, în context geopolitic, aproape imposibilă pentru Polonia. În condițiile diferendului polono-lituanian pentru Wilno (Vilnius), atât Italia, cât și Sfântul Scaun au luat partea statului polon, mediind stăruitor un compromis între cele două națiuni catolice, în defavoarea celei lituaniene. Nu este greu de explicat de ce presiunile diplomatice italiene, la Varșovia, în legătură cu Belgradul, au avut atâta influență.

În timpul războiului polono-bolșevic, din 1919-1920, Belgradul a sprijinit Polonia prin facilitarea unor transporturi de alimente și echipamente militare, tranzitul cu material de război și muniții efectuându-se primordial prin România. Aici trebuie să reamintim că familia regală sârbă, înrudită cu țarii de la Petersburg, precum și cercurile numeroșilor refugiați albgardiști dădeau o notă aparte în atitudinea Regatului față de Soviete în sensul că, paradoxal, opinia publică era mai degrabă favorabilă Moscovei! Diferitele organizații ale refugiaților ruși de la Belgrad, grupate în special în jurul ziarului „Vecernie Novosti”, au adoptat o netă poziție antipolonă, atât în cazul conflictului cu Rusia, cât și cu Cehoslovacia (p. 55).

Wł. Stępnia aduce în discuție numeroasele planuri de configurare a noii realități politice în Europa centrală postbelică și amintește că Varșovia era mai degrabă adepta unei formule de alianță polono-româno-maghiare (al cărei principal adept era Erazm Piltz). În ciuda eforturilor și contactelor stăruitoare ale lui Take Ionescu la Varșovia, de integrare într-un bloc alături de Cehoslovacia și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, polonii au respins cu strășnicie ideea.

Relațiile Varșovia-Belgrad au mai fost îngreunate și de decizia polonă de a căuta o deschidere în Balcani prin intermediul Bulgariei (determinantă i se pare autorului vizita primului ministru Aleksandăr Stamboliiski la Varșovia). Belgradul a perceput în noua relație o tendință a diplomației polone de a pune în discuție tratatul de pace de la Neuilly, dintre Aliați și Bulgaria (p. 63). Semnarea alianțelor fundamentale ale Poloniei, cu Franța și România, din februarie-martie 1921, a consolidat importanța deciziilor palatului Belvedere în relațiile internaționale; la Belgrad a crescut anxietatea în legătură cu o eventuală distragere a României de la cooperarea ei

statuată în cadrul Micii Înțelegeri. În fapt, din analiza lui Wł. Stępnia, rezultă că, dincolo de alianțele și relațiile de conjunctură, Polonia a căutat cu prioritate o formulă de deschidere spre Balcani și Asia Mică. Chiar dacă relațiile cu Iugoslavia, Bulgaria sau Grecia nu au fost esențial slabe, alianța româno-polonă a dominat cu claritate spațiul european imediat Rusiei Sovietice.

Michał Jerzy Zacharias, *Powołanie Kominformu w 1947 r. Przyczyny, przebieg, skutki* (Crearea Kominformului în 1947. Cauze, evoluție, consecințe) (p. 95-114).

Așa cum se recunoaște chiar în prima parte a discursului, problema Kominformului nu a fost o preocupare de bază a literaturii polone de specialitate. Poate tocmai de aceea, pentru un început, M. J. Zacharias nu a apelat la inepuizabilele arhive moscovite, utilizând cu precădere surse autohtone și occidentale editate, îndeobște cunoscute. Sigur, probabil altul ar fi fost cursul demersului dacă datele noi, inedite, ar fi reprezentat punctul de plecare. Chiar și așa, se pare că dorința autorului este aceea de a sublinia impactul creării Biroului asupra evoluției mișcării comuniste internaționale, în particular din Europa Central Orientală și U.R.S.S. și să concluzioneze că rezoluțiile întâlnirii de la Szklarska Poreba din septembrie 1947 au provocat atât deruta partidelor comuniste din Vest (în special din Franța și Italia) cât și, aproape imediat, conflictul dintre conducerea de la Moscova și Belgrad.

Jendřich Dejmek, *Nacjonalistyczny przewrót na Litwie w grudniu 1926 roku w oczach Konsula Czechosłowackiego w Kownie* (Lovitura de stat naționalistă din Lituania din decembrie 1926 în rapoartele consulului Cehoslovaciei la Kaunas), p. 158-164.

Reflectarea schimbărilor politice de la Kaunas, din decembrie 1926, în urma cărora a preluat puterea liderii naționaliști Antanas Smetona și Augustinas Voldemaras, totul în lumina unei documentații nu doar inedite, dar și extrem de incitante, reprezintă esența excelentului demers al istoricului ceh J. Dejmek. Cehoslovacia, prin intermediul președintelui T. G. Masaryk, a fost una din primele state care și-au dorit consolidarea, benefică, a independenței țărilor baltice, în condițiile unei izolări totale a Lituaniei pe plan internațional (repercusiunile diferendului cu Polonia pentru Wilno). În octombrie 1921, Praga deschidea la Kaunas o agenție consulară, ridicată la rang de consulat în martie 1922.

Personajul aflat în centrul atenției, consulul Jaroslav Galia, se pare că era un diplomat cu totul deosebit (p. 159). Absolvent al Conservatorului din Praga, bun cunoscător al limbii ruse, intrat în diplomatie după crearea federației cehoslovace, J. Galia va rămâne la Kaunas aproape un deceniu, până în 1931, când va pleca la Tallinn, în Estonia, ca însărcinat cu afaceri și unde va asista la o altă lovitură de stat naționalistă, cea a lui Konstantin Päts, cu care va stabili relații personale excelente. Textele depeșelor diplomatice trimise de Galia relevă o consistentă simpatie pentru cauza lituaniană (poate și din cauza conflictului polono-cehoslovac?) și o bună (nu neapărat și corectă) apreciere a relațiilor de apropiere dintre Lituania și U.R.S.S. Mai degrabă de stânga, cehoslovacul se află în apropierea cercurilor socialiste și social-democrate lituaniene, sprijinitoare ale cabinetului Mykolas Slezevicius, răsturnat în decembrie 1926. Caută să înțeleagă, însă, și cauzele mișcării naționaliste: prins între două puteri cu interese specifice de subordonare a tânărului stat, Polonia și U.R.S.S., Kaunasul a fost obligat la o reacție contra „polonizării sistematice” (în condițiile în care, chiar la începutul secolului XX, nu întotdeauna și nu în toate domeniile se putea face distincția corectă polon/lituanian) și, pe de altă parte, la încercările de „vasalizare” (termenul folosit de consul) din partea Moscovei.

Polacy wywiezieni do Z.S.S.R., 1939 – 1941 (Poloni trimiși forțat în U.R.S.S., 1939 – 1941), p. 118-148, discuție la Institutul de Istorie din Varșovia sub medierea ilustrului istoric Piotr Łossowski, 15 mai 1995.

Nu știm de ce, privind datele furnizate de arhivele recent deschise din Moscova (printre care autorii poloni folosesc și pe cea a N.K.V.D.) ne vine în minte idilica și pașnică imagine a exilului în Rusia prezentat de memoriile generalului Wojciech Jaruzelski. Cu dovezi covârșitoare, Albin Głowacki, Andrzej Korzon și Daniel Boćkowski risipesc orice eventuale urme de îndoială: atât modalitățile, cât și numărul persoanelor forțate să părăsească Ucraina de Vest și Bielorussia de Vest (părți componente ale statului polon până la 17 septembrie 1939) nu lasă loc de discuții. Mai mult, datele se modifică periodic (A. Korzon recunoaște că, în urma noilor documente cercetate, evaluările din 1994 nu mai sunt valabile). Numai pentru Kazahstan, spre exemplu, ultimele estimări (ale lui Daniel Boćkowski) merg spre 61 000 poloni deportați, dar nu exclude nici presupusul barem de 100 000 persoane (p. 134-135).

Am fi încheiat aici prezentarea excelentului volum de studii dacă, în finalul lui, un reportaj de patru pagini nu ne-ar fi lăsat o undă de amărăciune și nu ne-ar fi pus, din nou în mod brutal, în fața unei realități extrem de evidente: o izolare de oarecari dimensiuni a cercetării istorice românești în Europa imediată spațiului nostru. Căci, iată, rețeaua Institutelor pentru studiul Europei Central-Orientale (din care, presupunem, România este parte integrantă) se extinde cu repeziciune, creând centre de cercetare, reviste și programe de prestigiu indiscutabil. Nu ne întrebăm de ce este posibil la Varșovia, Lublin, Budapesta, Bratislava, Praga sau Sofia, dar iată că s-au putut întemeia astfel de centre chiar la Minsk sau Lwów fără ca la București să intereseze de ceva sau pe cineva.

Florin Anghel

Tipărit la Tipografia SEMNE

www.dacoromanica.ro

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimerile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București – 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. Mentalités – Civilisations

THRACO-DACICA

DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

NOUVELLE SÉRIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Rude și înrudiri necunoscute ale lui Petru Rareș.
- Petru Rareș și Moldova dintre Prut și Nistru.
- Conquista și reconquista peruană.
- Țările Române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.
- Imperiul spaniol – etapele destrămării sale.
- Armata otomană la începutul secolului al XVIII-lea.
- Situația economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.
- Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715-1763).
- Rapoarte diplomatice americane (1806-1829).
- Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.
- Tranziția către modernitate în viziunea contemporanilor (sec. XIX).
- Independența României și Italia.
- Oamenii de știință și viața politică a României.
- Tratatele de pace și perioada primei conflagrații mondiale.
- I. C. Filitti: Pagini de jurnal.
- Mișcarea legionară și extrema dreaptă europeană (1927-1933).
- Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.
- Date despre polonezii din România.
- De la războiul preventiv la tratatul de neagresiune.
- Bucovina și nordul Basarabiei (1940-1944).
- O alternativă de colaborare în interiorul Axei (1941-1944).
- Calculatorul și metoda cantitativă în cercetarea istoriei.
- O nouă direcție de cercetare: băncile de date istorice.

ISSN 1018 – 0443

43 356

Lei 6 000